

Arif Rəhimov

**Azərbaycan türkcəsinin
düzgün yazı qaydaları**

**(Azərbaycan türkcəsi ədəbi dilində düzgün yazmağı öyrənənlər
üçün yardımçı vəsait)**

”Babək” Azərbaycan Kurslar Dərnəyinin (Yöteburq, İsveç)
istəyi ilə hazırlanan bu əsər fars şovinizminin saysız əngəllərinə qatlanaraq
Azərbaycan türkcəsini öyrədən
ərdəmli öyrətmənlərə ithaf edilir.

İçindəkilər

Ön söz	5
Giriş	
Azərbaycan türkcəsi ədəbi dilində bütövləşmə sorunu.....	8
Birinci bölüm	
Ümumxalq dili.....	19
Xalq danışq dili və onun qolları.....	19
Ümumdanişq qolu.....	21
Loru danışq qolu.....	21
Bölgəsəl ləhcələr qolu.....	22
Sosial ləhcələr qolu.....	24
Ədəbi dil.....	26
Ədəbi dilin qolları və Azərbaycanda ədəbi dil tarixi.....	30
Ədəbi dildə koynə anlayışı.....	32
Çoxvariantlılıq yaradan özüllər.....	37
Ədəbi dil normaları sisteminin tərkibi.....	48
İkinci bölüm	
Azərbaycan əlifbası	50
Üçüncü bölüm	
Azərbaycan türkcəsində düzgün yazı qaydaları.....	59
İmla (orfoqrafiya) anlayışı və düzgün yazı ilkələri.....	55
İmla qaydalarında bütövləşmə sorunu.....	
Səslərin yazılış qaydaları.....	
I. Ünlü səslərin yazılış	68
II. Ünsüz səslərin yazılışı.....	71
III. Ünlü və ünsüz səslərin yazılışı.....	72
IV. Özümlü səsləri (hərfləri) olan alınma söz və adların yazılışı.....	73
a) Ərəb əlifbalı qaynaq dillərə aid alınma söz və özəl adların yazılışı.....	80
b) Kiril əlifbalı qaynaq dillərə aid alınma söz və özəl adların yazılışı.....	80
c) Latin əlifbalı qaynaq dillərə aid alınma söz və özəl adların yazılışı.....	81
ç) Heroqlif yazı gələnəkli Doğu Asiya özəl adlarının yazılışı.....	83
Şəkilçilərin yazılış qaydaları.....	87
a) Cızqı (defis) ilə yazılan şəkilçilər.....	87
b) Bitişik yazılan şəkilçilər.....	87
I. Bir cür yazılan şəkilçilər.....	87
II. İki cür yazılan şəkilçilər.....	88
III. Dörd cür yazılan şəkilçilər.....	89
Mürəkkəb sözlərin və mürəkkəb özəl adların yazılış qaydaları.....	90

I. Ayrı yazılan mürəkkəb sözlər və özəl adlar.....	90
II. Bitişik yazılan mürəkkəb sözlər.....	92
III. Yarımbitşik yazılan mürəkkəb sözlər.....	93
Köməkçi sözlərin yazılış qaydaları.....	95
I. Ayrı yazılan köməkçi sözlər.....	95
II. Bitişik yazılan köməkçi sözlər.....	96
III. Yarımbitşik yazılan köməkçi sözlər.....	96
İlk hərfi böyük yazılan sözlər.....	96
İxtisar və qısaltmaların yazılış qaydaları.....	99
I. İxtisarlara yazılışı.....	99
II. Qısaltmaların yazılışı.....	100
III. Birgə işlənən ixtisar və qısaltmaların yazılışı.....	101
Sözün sətirdən-sətrə keçirilmə qaydaları.....	101
Dördüncü bölüm	
Azərbaycan türkcəsi ədəbi dilində durğu işarələri.....	104
Yazıda işlədilən işarələr.....	104
Danışıqda durğu, yazıda durğu işarələri.....	107
Punktuaasiya.....	109
Türklərdə tarixi durğu işarələri.....	110
Çağdaş durğu işarələri və onların işləndiyi durumlar.....	113
Nöqtə.....	115
Qoşa nöqtə.....	117
Üç nöqtə.....	118
Vergül.....	120
Nöqtəli vergül.....	122
Soru.....	123
Nida.....	123
Ayrac.....	125
Ayrırtı.....	127
Dırnaq.....	128
Durğu işarələrinin yanaşı işlədilməsi.....	130
Son söz	134
Çıxarış və qeydlər	135
Ədəbiyyat	140

Ön söz

Bu gün Azərbaycan türkcəsi ədəbi dilində bütövləşmə sorunu¹ (problemi)* ilə üz-üzəyik. Kimlərsə bu önəmli sorunu düşünmür, kimlərsə özünü görməməzliyə vurur, kimlərsə sorunun varlığını danır, kimlərsə də daha çox Azərbaycanın güneyində özümlü ədəbi dil quruculuğundan söz açır. Bizi isə ilgiləndirən Bütöv Azərbaycanda, yəni Azərbaycanın həm quzeyində, həm də güneyində eyni bir ədəbi dilin işlədilməsi və buradan irəli gələn Azərbaycan türkcəsi ədəbi dilində bütövləşmə sorunudur.

Azərbaycan türkcəsi ədəbi dilinə yönəlik ayrı-ayrı araşdırmalarda bəzən Azərbaycanın güneyində "sıfırdan başlayan ədəbi dil", "dondurulmuş ədəbi dil normaları", "ədəbi dil normalarının Güney variantı – Guzey variantı" vb. (və başqa) məsələlərdən danışılır. Biz bu anlayışlar üzərində geniş dayanmaq düşüncəsində deyilik. Bəllidir ki, Azərbaycanın güneyində türk milli varlığı ilə fars şovinizmi arasında bir milli-siyasi savaşı gedir və ədəbi dil sorunu da bu milli-siyasi savaşın tərkib hissəsidir. Biz bu əsəri hazırlayarkən dilçilik üzrə sıradan bir araşdırma aparmaq özümdən yox, həmin milli-siyasi savaşa qatılaraq milli varlığımızın qorunub yüksədilməsi yolunda çarpışan insanlarımıza yardım göstərmək özümdən yola çıxdıq. Düşündük ki, öz dilimizdə məktəbi olmayan, daha doğrusu, öz dilimizdəki məktəbləri qapadılan, öz dilimizdəki kitabları zaman-zaman yandırılan, ancaq fars şovinizminə qarşı mübarizəni kəsintisiz sürdürən bu ərəmli insanlarımızın ədəbi dilimizlə bağlı daha da bilgilənmələrinə və həm nəzəri yöndən düşüncələrinin durulmasına, həm də təcrübi yöndən ədəbi dilimizdə düzgün yazı qaydalarına yiyələnmələrinə – ədəbi dilimizin **imla (orfoqrafiya)** və **durğu işarələri (puntuasiya)** normalarını öyrənmələrinə kömək edək.

Bu gün Azərbaycanın güneyində ədəbi dilimizin çağdaş gəlişmə sürəci ilə bağlı iki yön getdikcə daha çox qabarmaqda və fars şovinizminə qarşı uğurlu mübarizəsi ilə seçilməkdədir: 1. bəlli bir sürə kəsintiyə uğradılmış minillik ədəbi dilimizin çağdaş normalar sisteminin yenidən standartlaşdırılması yönü; 2. Azərbaycan türkcəsi ədəbi dilinin bütövləşməsi və güneyli-quzeyli Bütöv Azərbaycanda yenidən vahid ədəbi dilin işlənməsi yönü.

Azərbaycanın güneyində 1920-ci illərdən bəri fars şovinizminin ədəbi dilimizə qarşı sərgilədiyi insanlığa yaraşmaz vəhşiliklərin hələ də davam etməsi, hələ də doğma ana dilimizdə məktəblərin olmaması və ədəbi dilimizin tədrisə, toplum yaşamının bir çox önəmli alanlarına (sahələrinə) yaxın buraxılmaması ona gətirib çıxarmışdır ki, insanlarımızın çoxu öz ana dilində doğru-düzgün yazıb-oxumağı bacarmır. Təbii ki, bu durum belə qala bilməz və

---

* Bütün çıxarış və qeydlər kitabın sonunda veriləcəkdir.

artıq addımbaşı açıq-aydın görünür ki, insanlarımızın doğma ana dilimizdə yazıb-oxuma, milli ədəbi dilimizə dərinlən yiyələnmə çalışmaları günü-gündən daha da genişlənməkdədir.

Azərbaycanın güneyindən olan insanlarımızın ayrı-ayrı dərgilərdəki, yaxud internet səhifələrindəki bir sıra yazıları ilə tanış olduqdan sonra "Babək" Azərbaycan Kurslar Dərnəyində (Yöteburq, İsveç) "Azərbaycan türkcəsi ədəbi dilində düzgün yazı qaydaları" adlı bir özəl kurs açdıq və bu yöndə əlimizdən gələn işi görməyə çalışdıq. O kursda olan söhbətlər, yazdırdığımız bir neçə sadə imlanı yoxlayarkən çıxardığımız sonuclar bizə göstərdi ki, Azərbaycan dilçiliyi Azərbaycan türkcəsi ədəbi dilinin bütövləşmə sorununa özəl diqqət yetirməli və buna yönəlik işlərdən biri kimi, Azərbaycanın güneyində də ədəbi dil normalarımızın standartlaşdırılması məsələsini daim göz önündə tutmalıdır. Azərbaycan dilçiləri Azərbaycanın güneyində ədəbi dilimizin biçimlənməkdə olan standart normalar sistemini ardıcıl izləməli və bilərəkdən yaradılan, yaxud özlüyündən yaranan norma fərqlərinin cilalanaraq vahidləşməsi yönündə dönmədən çalışmalıdırlar. Bu yöndə çox işlər görülməli, o sıradan düzgün yazı qaydalarına – imla (orfoqrafiya) və durğu işarələri (puntuasiya) normalarına da ayrıca önəm verilməli, özəlliklə güneyli-quzeyli Bütöv Azərbaycanda vahid imla və durğu işarələri normaları sisteminin yayılması qayğısına qalınmalıdır.

Bütöv Azərbaycan üzrə vahid imla və durğu işarələri normaları sisteminin standartlaşdırma yazımızı düzənləyici – tənzimləyici rol oynaması təkcə ana dilində savad baxımından yox, həm də bölünmüş Azərbaycanın milli birliyi baxımından çox böyük önəm daşımaqdadır.

Biz bütün varlığımızla inanırıq ki, Azərbaycan türkcəsi ədəbi dili bir azdan Bütöv Azərbaycanın dövlət dili olacaq və ən azı bölgəmizdə uluslararası ünsiyyət dili kimi yenidən yüksələcəkdir. Düşünürük ki, o günə indidən hazırlaşmalı və ədəbi dilimizin bütün yönlər üzrə bacardıqca milliləşməsinə, zənginləşməsinə, ədəbi dil normalarımızın tam cilalanmasına və standartlaşmasına özəl diqqət yetirməliyik. Bu yöndə görülməli ən önəmli işlərdən biri ədəbi dil normalarımıza ruscadan gələn gərəksiz etgini (təsiri) ortadan qaldırmaq və ədəbi dil normalarımızı yenidən düzənləyərkən Azərbaycanın güneyini unutmamaqdır. Təbii ki, yararlanmalı yön Azərbaycanın güneyində var olan ərəb-fars dil normaları yox, türk kökənli milli dil özəllikləridir. Ədəbi dilimizin gəlişməsinə Güney Azərbaycanın yaxından qatılması zərurəti günümüzün qaçılmaz gerçəkliyi kimi daim göz önündə tutulmalı və Azərbaycanın güneyində qorunan türk kökənli milli dil özəllikləri ehtiyaca uyğun olaraq mütləq ədəbi dilimizə də gətirilməlidir.

İndiyədək ədəbi dilimizin düzgün yazı qaydalarına yönəlik bəlli işlər görülmüş, o sıradan latın əlifbasına keçildiyi üçün imla (orfoqrafiya) qaydalarımız yenidən işlənib çap

edilmişdir. Ancaq təbii ki, hələ görüləcək işlər də çoxdur. Özəlliklə, ədəbi dilimizin gərəksiz alınma normalardan qurtulması və ədəbi dilimizdə bütövləşmə sorununun həlminə uyğun addımlar atılması bu işlər sırasında çox böyük önəm daşımaqdadır. Yenidən işlənsə də, əlimizdə olan imla (orfoqrafiya) normaları hələlik bu yükü qaldıracaq dərəcədə deyil, eyni zamanda, var olan problemlərin həlmi də üç-beş günə asanlıqla başa gəlməz. Sadəcə, indiki anda həmin problemlərlə bağlı ayrı-ayrı alimlərimiz öz düşüncələrini bildirməli, bu düşüncələr cəmiyyət içində müzakirə edilməli və yayılıb bəyənilənlər ədəbi dil faktına çevrilməlidir. Unutmayaq ki, çağımızda imla (orfoqrafiya) normalarının dövlət dərəcəsi təsdiqlənməsi gərəkdir və bu təsdiqlənmə yoxsa, ortaya çıxan hər hansı bir dil faktı yalnız çağın süzgəcindən keçdikdən sonra ədəbi dil faktına çevrilə bilər ki, bu da alimlərin uzun sürəli gərgin əməlləri səbəbinə mülkiyədir.

Bizim amacımız Azərbaycan türkcəsinin var olan imla (orfoqrafiya) normalarını incələmək yox, bu normaların Güney Azərbaycanda da bərpa olunub yayılması və yazımızı tənzimləyici rol oynaya bilməsi yönündə çalışmaqdır. Ancaq imla qaydalarımızda (özləliklə, yenidən işlənmiş son variantda) elə yerlər var ki, boş buraxılmışdır və çağın şərtləri o boşluqların doldurulmasını gərəkdir. Yeri gəldikcə, bu haqda danışılacaqdır.

“Azərbaycan türkcəsi ədəbi dilində bütövləşmə və düzgün yazı qaydaları” adlı bu əsər Azərbaycan türkcəsi ədəbi dili və onun düzgün yazı qaydaları ilə bağlı bəlli bir bilgi almaq istəyənlər üçün yardımçı bir vəsaitdir. Əsərin giriş hissəsində çağımızın önəmli problemlərindən biri kimi Azərbaycan türkcəsi ədəbi dilində bütövləşmə sorunu ortaya qoyulmuş, birinci bölmədə ümumxalq dili, xalq danışığı dili və ədəbi dil anlayışları ilə bağlı bir sıra məsələlərə toxunulmuş, yeri gəldikcə bəlli alimlərdən, açıqlayıcı məlumatlar verilmiş, ikinci bölmədə əlifba, üçüncü bölmədə düzgün yazı qaydaları və dördüncü bölmədə də düzgün yazı üçün çox gərəklə durğu işarələri məsələlərindən danışılmışdır.

Giriş

Azərbaycan türkcəsi ədəbi dilində bütövləşmə sorunu

”Öncə dildə birlik olmalıdır, yəni elə etməliyik ki, Təbrizdə, Mərənddə, Ərdəbildə – hər yerdə dilimiz bir olduğu kimi, ədəbi dilimiz də bütövləşsin, formalaşsın, bir ədəbi dilimiz yaransın...”
(Əbülfəz Elçibəy).

Azərbaycanın çeşidli sorunları içərisində ən önəmlilərindən biri – **Azərbaycan türkcəsi ədəbi dilində bütövləşmə sorunu** bu gün addımbaşı öz varlığını ortaya qoymaqla və getdikcə daha qabarıq bir biçimdə özünü göstərməkdədir.

Böyük yolbay (rəhbər) Ə. Elçibəyin **”Bütövləşmə, Millətləşmə, Dövlətləşmə!”** devizi göstərir ki, Azərbaycanın birliyi uğrunda gedən mübarizənin indiki anında öncə bütövləşmə sorununa ayrıca diqqət yetirilməli, onun mahiyyəti, özəllikləri, özülləri, yolları, çağa uyğun gedişləri vb. (və başqa) yönəri bəri başdan araşdırılıb aydınlaşdırılmalıdır. Artıq günümüzdə belə bir gerçəklik çoxlarına bəlli olmaqladadır ki, milli bütövləşməmiz ilk öncə ədəbi dildəki bütövləşmədən başlayır və yarını (sabahı) gözləmədən bu gün ədəbi dildə bütövləşmə getməli, Azərbaycan türkcəsi ədəbi dili gecikmədən bütünləşməli və güneyli-quzeyli Bütöv Azərbaycanda vahid ədəbi dil yaranmalıdır. Milli birliyin qalan bütün yönəri məhz buradan doğacaqdır. Çünki bilinən bir gerçəklikdir ki, **dil düşüncəni, düşüncə də işi doğurar.** Deməli, öncə ədəbi dildə bütövlük yaranmalıdır ki, bu dil bütövlüyü öz ardınca geniş xalq kütlələri içərisində Bütöv Azərbaycan düşüncəsi doğursun və o düşüncə də Azərbaycanın bütövləşməsinə yönəlik işlərə yol açsın.

Ədəbi dildə bütövləşmə günümüzün ən önəmli sorunlarından biri kimi, daim göz önündə saxlanılmalıdır. Unudulmamalıdır ki, dildə birləşmə (daha doğrusu: Azərbaycanın quzeyi ilə güneyi arasında ədəbi dildə bütövləşmə! Çünki dilimiz onsuz da birdir) özündən sonra gələn düşüncədə – fikirdə birləşmənin və işdə birləşmənin başlanğıcıdır. Başqa sözlə, Ə. Elçibəyin dediyi kimi, Azərbaycanın birliyi uğrunda mübarizədə **”Dildə, fikirdə, işdə birlik!”** (İ. Qasıralı) devizi əsas götürülməlidir.

Uzmanların yaxşı bildiyi bir gerçəklikdir ki, yeni toplumsal düzənin yaranmasına yönəlik keçid dönməni yaşayan toplumlarda hansı dil siyasətinin yürüdülməsi xalqın mentalitetini çox yaxından etgiləyə və onu dəyişdirə bilər. Xalq mentalitetinin dəyişilməsi isə sonucda toplumun siyasi sisteminin dəyişilməsinə də gətirib çıxarır. Deməli, bu gün hansı dil siyasətinin yürüdülməsi yarınkı (sabahkı) siyasi sistemi, özəlliklə də bu sistemin özül dəyərlərindən biri olan dövlət quruculuğunu etgiləyən ən önəmli məsələlərdən biridir.

Bu gün istər Azərbaycanın quzeyi, istərsə də Azərbaycanın güneyi keçid dönməni yaşamaqladadır. Biz keçid dönmənin sosial-siyasi-iqtisadi... yönərinə toxunmaq düşüncəsində deyilik. Bizi ilgiləndirən məsələnin kultural yönü ilə bağlı dil sorunu və bu soruna yönəlik dil siyasətidir. Quşqusuz, hansı dil siyasətinin yürüdülməsi yarınkı dövlətçiliyimizin özüllərini ortaya qoyması baxımından dəyərlidir.

Göz önündə tutulmalıdır ki, yürüdüln dil siyasətində hər bir addım önəmlidir və hər nəsnənin (şeyin, əşyanın) öz önəmi var. Hətta ədəbi dildə filan anlayış filan alınma sözləmi

verilsin, yoxsa o alınma sözün milli qarşılığını tapılıb işlədilsin? yanaşmasının özü belə sonucda bəlli bir siyasəti ortaya qoymaqladır. Başqa sözlə, toplum yaşamının bütün alanlarında (sahələrində) olduğu kimi, sonuc baxımından yanaşsaq, dildə də siyasətdən qıraqda bir nəsnə yoxdur. Bu işdə "Eh, nə olsun e?... Əşşi, nə fərqi var ey?" kimi yanaşmalar milli varlığımıza qarşı yönəlmiş düşmən siyasətlərinə boyun əyməkdən, yağıya nökrəçilik edib qulluq göstərməkdən başqa bir nəsnə deyil (Bəzən də bu boyun əyməni "Elmi siyasətə qatmayın!" nağılı ilə ört-basdır eləməyə çalışırlar. Guya ki, dil elmi siyasətdən qıraqda imiş...).

On illər boyu çeşidli beyin yıxama üsulları ilə bizə təlqin eləməyə çalışdılar ki, guya Azərbaycan türkcəsinə dəyər vermək pantürkistlik və millətçi (nasionalist) gericillikdir, rus dilində, yaxud fars dilində danışib-yazmaq isə irəlicil beynəlmiləçilikdir (internasionalizmdir) və mədəni olmaq, yüksəlmək üçün adam gərək Azərbaycan türklüyünə yox, rusluğa/farslığa söykənsin. Yazıqlar ki, bu manqurdlaşdırma siyasəti tələsinə düşənlərimiz az olmadı və hətta indinin özündə belə hələ də rusdilli olmağı üstün bilən nadanlara, yaxud farsca danışib "Atam türk, anam türk, özüm fars" – deyən zavallı manqurdlara tuş gəlir. Son dövəmdə isə "Dünya qloballaşmağa gedir, biz niyə milli məhdudluğa qapanaq!?" – deyən yeni manqurdlar da tapılır. Manqurdlaşdıqları üçün doğru düşüncə yetənəyindən yoxsun olan belələrinin bir qismi Batını gəzib-görsə də, hətta bəziləri "qloballaşan" Avropa ölkələrində yaşasa da, görmək istəmirlər ki, heç bir Batı toplumu (hətta sayıları bir ovuc olsa belə) öz dilini aşağı saymır və öz dilini gərəksiz bilib ayrı dildə danışmağa üstünlük vermir. Əksinə, Batıda "Hamı üçün öz ana dili əzizdir, dəyərlidir və yüksəldilməlidir" düşüncəsi çox geniş yayılmışdır.

Çağdaş dünyada kürəsəlləşmə (qloballaşma) və yerəlləşmə yanaşı var olan qoşa qanad durumundadır və qətiyyənlə bir-birindən ayrı düşünülə bilməz. Ancaq dünyanın kürəsəlləşməsindən, yaxud yerəlləşməsindən asılı olmayaraq, bütün bilicli (şüurlu) toplumlar öz dilləri başda olmaqla öz milli varlıqlarına yiyə dururlar və gediləsi doğru yol da məhz budur. Ona görə də, biz də aparıcı incəlikləri göz önünə alınmaqla milli dil strategiyamızın doğru-düzgün biçimlənməsinə, buradan irəli gələn milli dil siyasətimizin gərəkən özüllər üzərində qurulmasına, milli dilimizə yiyə duracaq yüksək dil bilicli (şüurlu) aydınlarımızın yetişdirilməsinə, bu işin xalq içərisində geniş yayılaraq tam dəstəklənməsinə vb. bu kimi önəmli məsələlərə barmaqarası baxmamalı, tərsinə, özəl diqqətlə yanaşmalıyıq.

8 – 9 milyon əhalisi olan Azərbaycan Respublikasında dövlət dilinin "Türk dili", yoxsa "Azərbaycan dili" adlanması bir-birindən ayrı iki fərqli dil siyasəti ortaya qoydu ki, bu

siyasətlərdən hər birinin öz hədəfi, öz taktiki gedişləri, öz ilkə (prinsip) və üsulları... olması açıq-aydın ortadadır.

30 – 35 milyonluq Güney Azərbaycanda isə dilimizin adı sorun törətmir, çünki burada hamı dilimizin türk dili olduğunu yaxşı bilir və manqurdları saymasaq, hamı özünü türk, dilini də türk dili adlandırır. Ancaq Azərbaycanın güneyində dilimizlə bağlı başlıca sorun ədəbi dil məsələsidir. Fars şovinizmi istər şah dönəmində, istərsə də molla dönəmində dilimizə, özəlliklə ədəbi dilimizə yönəlik hər oyuna əl atıb, gücü yetdiyi bütün pislikləri ortaya qoydu, ancaq istədiyi uğuru qazana bilmədi. Özəlliklə, fars şovinizmi on illər boyu insanlarımızı zorla inandırmağa çalışdı ki, "Sən türk deyilsən, sən farssan (= farsdilli azərisən), monqollar gəlib səni türkləşdirib. Ona görə də, indi sən yenidən farslaşmalı və fars dilində danışmalısən, türk dili də ölüb getməlidir".

İllər uzunluq Azərbaycan türklüyü döyüldü, söyüldü, min bir əzab gördü, zaman-zaman gah ayağa qalxdı, gah da susub ağrı-acılara dözməli oldu, ancaq heç vaxt bu sərsəm cəfəngiyyata inanıb aldanmadı. Tərsinə, anı çatanda Azərbaycan türklüyü **"Haray, haray, mən türkəm!"** – deyə meydanlara çıxıb öz milli kimliyinə yiyə durdu və on illər boyu "Sən türk deyilsən!" cəfəngiyyatını təbliğ edənləri (Seyid Əhməd Kəsrəviləri, İqrar Əliyevləri və onların züü tutanlarını) tarixin zibilliyinə tullayaraq öz türklüyünü açıq-aydın ortaya qoydu. Oyanıb ayağa qalxan Azərbaycan türklüyü on illər boyu Azərbaycan türkcəsini danaraq farslaşma sərəməliyini yaymağa çalışan fars şovinizminə tutarlı bir sillə vurdu və uca səslə **"Türk dili ölənin deyil, fars dilinə dönən deyil!"** – deyə hayqırdı. Bu hayqırtı 1924-cü ildən indiyə fars şovinizminin dövlət əli ilə yürütdüyü bütün antitürk siyasətlərin iflası uğramasını göstərən məntiqi sonucdur. Fars şovinizmi və onun pullu-pulsuz nöqərləri nə qədər dəridən-qabıqdan çıxıb öz çürük siyasətlərini yeritməyə çalışsalar da, artıq Azərbaycan türklüyü yaxşı bilir ki, **"Bakı – Təbriz – Ankara, farslar hara – biz hara!?"**

Artıq bu gün Azərbaycanın güneyində dilimizin yenidən yüksəlişi başlamış və ədəbi dilimizin yenidən işlərlilik qazanması günlük dartışma obyektinə çevrilmişdir. Bir yandan, ümummilli hərəkatın bir qolu olaraq ədəbi dil haqqı uğrunda siyasi mübarizə günü-gündən genişlənir, o biri yandan isə, ədəbi dil normalarına yönəlik həm nəzəri, həm də təcrübi yönərdən çeşidli yanaşmalar ortaya qoyulur. İstər əlifba sorunu, istərsə də ədəbi dilin hansı standart normalar əsasında gəlişməli olması vb. sorunlar addım-addım Azərbaycan aydınının günlük qayğısına çevrilməkdədir.

Təbii ki, Azərbaycanın güneyində ədəbi dilə yönəlik dartışmalar təkcə bilimsəl önəm daşımır, həm də daha çox yürüdüln siyasi xətləri sərgiləyir və bu baxımdan, XX yüzilliyin başlarında Azərbaycanın quzeyində olmuş durumu xatırladır. O dönəm Azərbaycanın

quzeyində ədəbi dilimizin durumu Cəlil Məmmədquluzadənin **”Anamın kitabı”** əsərində çox yüksək ustalıqla qələmə alınmışdı. Əsərdə bir Azərbaycan ailəsi içərisində özünü göstərən və dörd fərqli kimliyi ortaya qoyan dörd cür danışq, hər danışığa uyğun düşüncə və bu düşüncələri yansıdan (əks etdirən) hərəkətlər verilir (Ailə üzvlərinin geyimləri, özlərini adlandırma biçimləri, kimlərlə oturub-durmaları vb. detallar da bu fərqliliyi sərgiləməkdədir). Ana, qız və üç qardaşdan ibarət ailədə ana və qızı Gülbahar doğma Azərbaycan türkcəsini ortaya qoyur, qardaşlardan Rüstəm bəy rus dilini, Mirzə Məhəmmədəli fars dilini, Səməd Vahid isə Osmanlı dilini yamsılayır və bu yamsılamalar məhz ana dilinə qarşı durmaları ilə seçilir.

Vurğulayaq ki, o dövəmdə Azərbaycanın siyasi taleyi ilə bağı bir-birindən fərqli dörd başlıca düşüncə vardı: 1. Azərbaycan öz varlığına özü yiyə durmalı və müstəqil dövlət olmalıdır (Ana, qızı Gülbahar və çobanlar məhz bu düşüncəyə uyğunluqları ilə seçilir); 2. Azərbaycan Rusiyanın tərkibində qalmalıdır (Rüstəm bəy, qadını Zivər xanım, dostu Aslan bəy vb. bu düşüncəyə uyğun gəlirlər); 3. Azərbaycan farslarla bir olmalıdır (Mirzə Məhəmmədəli və dostu Mirzə Baxşəli bu düşüncəni təmsil edirlər); 4. Azərbaycan Osmanlıya birləşməlidir (Səməd Vahid və dostu Hüseyn Şahid bu düşüncəyə uyğunluğu sərgiləməkdədirlər). Bu dörd siyasi düşüncə ilə **”Anamın kitabı”** arasındakı bağılıq açıq-aydın ortadadır və bu yöndə başqa bir nəşə deməyi gərəkli bilmirik...

Bizcə, Cəlil Məmmədquluzadə cismən sağ olsaydı, görərdi ki, rus dilini yamsılayan Rüstəm bəy bu gün Bakıda yaşayır və qonşuluğunda da yavaş-yavaş ingilis dilini yamsılamağı öyrənməyə çalışan bir şagird var, fars dilini yamsılayan Mirzə Məhəmmədəli ilə Osmanlı dili yerinə indi də Türkiyə türkcəsini yamsılayan² Səməd Vahid Təbrizdədir (Səməd Vahid hərdən Bakıya da baş çəkir). Mahiyyətsə dəyişməyib: **Azərbaycan türkcəsini bəyənmemək və ona qarşı durmaq!**

Ancaq təbii ki, zaman dəyişib və artıq Azərbaycanın istər quzeyində, istərsə də güneyində neçə-neçə yabançı (yaxud qohum) dil bilsə də, **”Anamın kitabı”**nı dərinədən öyrənib daha çox doğma ana dilimizə yiyə duran Azərbaycan aydınları hər cür yamsılayıcı Rüstəm bəylərdən, Səməd Vahidlərdən, Mirzə Məhəmmədəlilərdən çox-çox güclü və qat-qat üstündür! Aydınlıq üçün bir tutuşdurma aparaq: **”Anamın kitabı”**ndakı qardaşlar Azərbaycan milli varlığına qarşı dursalar da, Azərbaycanı bölüb parçalamış Rusiya imperiyası çox qorxur ki, birdən aydınlar Azərbaycanda qurtuluş və bütövləşmə hərəkəti başlaya bilər. Ona görə də, əsərdə yanlış bir xəbəri yoxlamağa gələn Rusiya senzoru bu qorxunu dilə gətirərək qardaşlara deyir: **“...Saniyən, axır zamanlarda Azərbaycanda əmələ gələn Hübbi-vətən və Ədəmi-mərkəziyyət fırqəsinin amalı yolunda çalışmaqdasınız ki, bir tərəfdən Qafqaz**

Azərbaycanını, digər tərəfdən İran Azərbaycanını – ki, ibarət olsun Təbriz, Tehran, Gilan, Osmanlı və İran Kürdüstanı, Urmu və qeyriləri – bu vilayətləri bir-birinə ilhaq edib, müstəqil Azərbaycan hökuməti əmələ gətirəsiniz...”.

Bəli, Rusiya məhz bundan qorxurdu və artıq indi Rusiyanın o qorxusu çin olmaqdadır (Günümüzdə də İran = Persiya bundan qorxmağa başlayıb). Belə ki, artıq günümüzün Azərbaycan aydınları nəinki sözü bir yerə qoyaraq xalqı ayağa qaldırdı və Azərbaycanı ayıran tikanlı simləri – Rusiya imperiyasının “dəmir pərdə”sini söküb dağıtdı, həm də güneyli-quzeyli Bütöv Azərbaycan təşkilatları yaradaraq Azərbaycanın bütövləşməsi yönündə fəaliyyətləri günü-gündən genişləndirməkdədir. Azərbaycanın qurtuluşu, bütövləşməsi və demokratiya uğrunda mübarizə aparan çağdaş Azərbaycan aydınlarını görən, onların çevrəsində toparlanan xalq Rusiya sensorunun “ümənayi-dövlət yanında ən səlamət və zərərsiz bəndələr” kimi tanıdığı Rüstəm bəyləri, Səməd Vahidləri, Mirzə Məhəmmədəliləri daha aydın saymır, tərsinə, onlara manqurd kimi baxır.

Günümüzün Azərbaycan aydını məhz Azərbaycan türkcəsini gəlişdirməyə və yüksəltməyə çalışır. Artıq yaygın və hər kəsə bəlli bir gerçəklikdir ki, **sadə xalq danışiq dilindən aralı düşmüş bir ədəbi dil nə qədər yüksək amallardan danışır-danışsın, xalqa gərək deyil və xalq onu özünə yaxın buraxmaz.** Ona görə də, bu gün Azərbaycan aydını Azərbaycan türkcəsi ədəbi dilinin Azərbaycan türkcəsi xalq danışiq dilinə uyğunluğu məsələsinə önəm verir və məhz bu özöldən yola çıxır.

Təbii ki, bu gerçəkliyin açıq-aydın ortada olmasına baxmayaraq, yenə də məsələnin mahiyyəti araşdırılmalı, ən zəruri və önəmli anlayışlarla bağlı topluma bilgi verilməlidir. Bu baxımdan, ədəbi dillə xalq danışiq dili arasındakı münasibətdə ən azı üç başlıca durumdan danışıla bilər: 1. ədəbi dilin xalq danışiq dilindən aralı düşdüyü durum; 2. ədəbi dilin xalq danışiq dili ilə eyniləşdiyi durum və 3. ədəbi dilin xalq danışiq dilinə yaxın olduğu durum.

Birinci durumda ədəbi dil ilə xalq danışiq dili arasında dərin bir qopuqluq yarandığından ədəbi dili ayrıca bir dil kimi öyrənmək gərək ki, bu da xalq üçün yeni bir ağırlıq törətməkdədir.

İkinci durumda ədəbi dillə xalq danışiq dili eyniləşdirildiyindən aradakı sınır ortadan qaldırılır və ədəbi dilin standart normalar sistemi qırağa atıldığı üçün bəlli bir qarışıqlıq, düzensizlik yaranır ki, bu da ədəbi dil üçün bir sorun deməkdir.

Üçüncü durumda isə ədəbi dil nə xalq danışiq dilindən çox aralı düşüb ayrıca bir dil kimi görünür, nə də xalq danışiq dili ilə eyniləşib standart normalar sistemini itirir, tərsinə, ədəbi dil xalq danışiq dilinə bəlli bir yaxın məsafədə durur və bununla da, həm standart normalar sistemini qoruyaraq xalq danışiq dilindən seçilir, həm də öz normalar sistemini xalq

danışiq dilinin bəlli özəllikləri əsasında quraraq özünü məhz xalq danışiq dilinin yüksək aşaması kimi ortaya qoyur. Sonucda xalq yaxşı bildiyi öz doğma ana dilinin seçilmiş bəlli normalarına söykənməklə rahatcasına ədəbi dilə yiyələnmiş olur.

Azərbaycan türkcəsi ədəbi dilinin ən azı minillik tarixi var (Daha öncəki ümumtürk ədəbi dilini hələ demirik). Bu ədəbi dil Qafqazlardan Xorasana və Kəngər (Fars, Ərəb, Bəsrə) körfəzinədək, Xəzər çevrəsindən Doğu Anadoluya və Kərkükədək uzanan Azərbaycan etno-kültürəl coğrafiyasında ortaya çıxan və əski oğuz-qıpçaq türkcələrinin qovuşması ilə yaranan Azərbaycan türkcəsi xalq danışiq dilinin normalarına söykənməklə biçimlənmişdir. Minillik ədəbi dilimiz aralıqsız olaraq güneyli-quzeyli Bütöv Azərbaycanda həmişə işlədilmiş, yalnız XX yüzilliyin ikinci onilliyindən sonra durum dəyişilmişdir.

Bəllidir ki, Rusiya imperiyasının işğalı altında olduğu dövəmdə Azərbaycanın quzeyində işlədilən ədəbi dil yeni bir ədəbi dil deyildi, məhz minillik Azərbaycan türkcəsi ədəbi dili idi. Rus şovinizmi bu minillik ədəbi dili hərbi, siyasi vb. bir neçə alanda sıxışdırıb sıradan çıxarsa da, bütövlükdə qadağan etməmiş və ədəbi dilimiz qalan sahələrdə öz axarı ilə yaşamış, ruscanın bəlli etgilərinə uğrasa da, çağa uyğun gəlmişdir.

Azərbaycanın güneyində isə fars şovinizmi XX yüzilliyin ikinci onilliyindən başlayaraq ədəbi dilimizi qadağan etmiş və toplum yaşamının sosial-siyasi-hərbi-kültürəl... alanlarında, bir sözlə, məişəti çıxmaqla bütün sahələrdə ədəbi dilimizin işlədilməsini yasaqlamışdır. Bu insanlıqdışı siyasət bir neçə on illər boyu sürdüüyü, hətta indi də hər vasitə ilə davam etdirildüyü üçün günümüzdə Azərbaycan türkcəsinin minillik ədəbi dil gələnəyi Azərbaycanın güneyində bəlli bir kəsintiyə uğradılmış və ana dilində məktəbi olmadığı, ana dilində yazıb-oxumadığı üçün insanlarımızın çoxu həm ədəbi dilimizin standart normalar sistemini unutmuş, həm də ədəbi dilimizin son dönmə gəlismə sürəcinə çox yaxından qatıla bilməmişdir.

Bu gün 45 – 50 milyonluq Azərbaycan türklüyü toplum yaşamının bütün alanlarında olduğu kimi, ədəbi dil sahəsində də keçid dönməni yaşayır. Bu keçid dönmə Azərbaycanın quzeyində bir cür sorunlar, Azərbaycanın güneyində isə nisbətən başqa sorunlar doğurmaqdadır, ancaq unudulmamalıdır ki, bu sorunların hamısı daha ümumi və aparıcı olan Azərbaycan ədəbi dilində bütövləşmə sorunun ayrı-ayrı tirələri olub bir-birləri ilə bağlıdırlar.

Bu gün Azərbaycanın quzeyində bir yandan ədəbi dilimizdə var olan, ancaq elə bir ciddi gərəksinmə (ehtiyac) duyulmayan, yamaq kimi görünən rus (+Avropa) və ərəb-fars dil etgilərindən qurtulma – ədəbi dilin arıdılması sürəci, o biri yandan isə çağdaş dönmənin şərtlərinə uyğun olaraq ədəbi dilimizin zənginləşdirilməsi sürəci gedir. Bu sürəclərdə əski yazılı abidələrimiz, bölgəsəl ləhcələrimiz, Türkiyə türkcəsi öndə olmaqla qardaş türk dilləri

vb. söykənlərə dayanılaraq yola çıxılır. Son dövəmdə Azərbaycanın güneyindəki ləhcələrimizdən yararlanma imkanının ortaya çıxması isə ədəbi dilimizin gəlişməsində çox böyük önəm daşımaqda və ədəbi dilimizin daha da arıdılıb zənginləşdirilməsi yönündə geniş üfüqlər açmaqdadır.

Bu gün Azərbaycanın güneyində əlifba, ədəbi dil normalarının bərpası, ədəbi dil üslublarının biçimlənməsi vb. sorunların çözümləyə yönəlik çoxyönlü bir sürəc gedir. Təbii ki, Azərbaycan türklüyü bağımsızlığa qovuşaraq siyasi hakimiyyəti öz əlinə almadıqca fars şovinizmi öz çıxarlarına uyğun çeşidli oyunlar oynayacaq və bu sorunların çözümlə min bir əngəllərlə qarşılaşacaqdır.

Başda Azərbaycan türklüyü olmaqla dünya türk xalqlarının tarixi təcrübəsi göstərir ki, dilimizə yaramayan ərəb əlifbası sorununu çözməkdə biricik (yeganə) doğru yol latın əlifbasına keçməkdir. Azərbaycanın quzeyi 1992-ci ildə bu doğru yolu gedib yenidən latın əlifbasına keçmək istərkən fars şovinizmi çox qıpçındı³ ki, ya ərəb əlifbasına keçilsin, ya da kiril əlifbası saxlansın. Çünki bilinən bir gerçəklikdir: əlifba sadəcə bir külür faktı deyil, həm də toplumsal yönəlişi sərgiləyən strateji bir addımdır.

Yazıqlar ki, bu gün Azərbaycanın güneyində hələ fars şovinizmi hakimiyyətdədir və əlifba ilə bağılı doğru yolun gerçəkləşməsi indilik çətin görünür. Ona görə də, aydınlar məcburən ərəb əlifbasının islah olunub dilimizə uyğunlaşdırılması yoluna əl atırlar ki, bu da tarixən neçə yol sınınmış, ancaq özünü doğrultmamış bir işdir və uğur qazanmayacağı bəri başdan bilinməkdədir.

Azərbaycanın güneyində ədəbi dilimizə yönəlik çeşidli siyasətlər yürüdülməkdə və bu siyasətlərə uyğun çeşidli ədəbi dil normaları ortaya qoyulmaqdadır. Xalq danışiq dilinə münasibətdə tutduğı mövqeyə və hansı standart normalar sisteminə söykənməsinə görə bu siyasətləri üç yerə ayıra bilərik: 1. rəsmi dövlət siyasəti; 2. danışiqqla eyniləşdirmə siyasəti; 3. milli siyasət.

Rəsmi dövlət siyasəti fars və ərəb dillərinin normalarına söykənərək Azərbaycan türkcəsi ədəbi dilini uyduruq bir "əcaib-qəraib" dilə çevirməyə çalışır. Xalq danışiq dilimizdən çox-çox aralı düşməsilə seçilən bu "ədəbi dil" xalq içərisində deyildi ki, başı və ayağı türkcə, qalan nə varsa, hamısı farsca-ərəbcə olan bir qondarma dildir. Həmin qondarma "ədəbi dil"ə aid ən sadə örnəklərdən birinə göz yetirək: **"Dünən dər rabete ba məsayele-məntəqə cələsə keçirildi"** (Ana dilimizə çevirsək: **"Dünən məntəqə məsələləri ilə bağılı yığıncaq keçirildi"**).

Göründüyü kimi, sorun təkə filan sözün kökəncə hansı dilə aid olmasında deyil, həm də daha çox söz birləşməsi və cümlələrin qurulma üsulunu ortaya qoyan qrammatik

strukturdadır, bu strukturu yansıdan normalardadır. Çağdaş Azərbaycan türkcəsi ədəbi dilində örnək gətirilən "məsəyəle-məntəqə" kimi izafət birləşmələri yox, "məntəqə məsələləri" kimi söz birləşmələri işlənir və bu, ədəbi dilimizin normasıdır. Türkcəmizin dil norması yerinə fars-ərəb dillərinin dil normalarına söykənmək, təbii ki, ədəbi dilimizlə xalq danışığı dilimiz arasında keçilməsi çətin uçurum yaradır və bu da xalq üçün ağır yükədən başqa bir nəsnə deyil.

Azərbaycanın quzeyində xalq bu ağır yükədən XX yüzilin başlarında qurtulmuşdu və o zamanadək özünü göstərən fars-ərəb normalı "əcaib-qəraib" dilin mahiyyətini daha dərinədən anlamaq üçün Cəlil Məmmədquluzadənin ədəbi qəhrəmanlarından biri olan Axund Molla Səbzəlinin bir cümləsinə göz yetirək: **"Əxəvizadə, neçə müddətdi müntəziri-vucudi-zicudunuz və müştəqi-didarınız idim, inşaallah zati-alinizin məzacı-mübarəkləri salimdir"**.

Daha açıqlama gərəkmir. Yalnız onu deyək ki, belə bir "ədəbi molla dili" olan yerdə Ulu Tanrıdan təkcə türkü yox, həm də türkcəni qorumasını istəməkdən başqa yolumuz yoxdu...

Danışqla eyniləşdirilmə siyasəti rəsmi dövlət siyasətinin tam tərsi olub uyduruq "ədəbi dil"ə qarşı xalq danışığı dilini qoyması ilə seçilir. Ancaq bu zaman ədəbi dilimizin standart normalar sistemi də bir qırağa atılaraq xalq danışığı dilinin çoxnormalılığı yazıya gətirilir, heç bir standart normaya önəm verilmədiyindən aradakı sınır tam götürülür və ədəbi dillə xalq danışığı dili eyniləşdirilir. Hamı üçün standart ədəbi dil normalarının danılması – normasızlaşdırılma yazıda bir düzensizlik yaradır və həm xalq danışığı dili, həm də yazan şəxsin ləhcə özəllikləri yazıya da köçürüldüyündən ədəbi dilin varlığı sual altına düşür və ədəbi dil üçün getdikcə dərinləşən sorun yaranır. Örnəyin: **"Ossun, qərdəş, biləsiynən belə danuşmuşdux. Sən navax gələssən?"**

Bu cümlələri bir başqa insanımız **"Olsun, qədəş, özüynən beləncik danışmışdığ. Sən haçan gəliceysen?"** biçimində, üçüncü bir insanımız da tamam ayrı cür və dördüncü, beşinci...insanlarımızın da hərəsi bir cür yazarsa, o zaman hansı ədəbi dildən danışa bilərək?! Təbii ki, ədəbi dil baxımından hamı üçün vahid standart norma olmalı və örnək gətirilən cümlələr də yalnız belə yazılmalıdır: **"Olsun, qardaş, özü ilə belə danışmışdıq. Sən haçan (və ya nə vaxt) gələcəksən?"**

Başqa sözlə, danışqla eyniləşdirilmə – standart ədəbi dil normalarının bir qırağa atılması və çoxvariantlı danışığı dili özəlliklərinin yazıya gətirilməsi görünüşdə rəsmi dövlət siyasətinə qarşı dursa da, mahiyyətə ondan çox da fərqlənir. Çünki rəsmi dövlət siyasəti yuxarıdan, danışqla eyniləşdirilmə siyasəti isə aşağıdan ədəbi dilimizə zərbə vurur və ona qarşı dururlar. Fərq burasındadır ki, rəsmi dövlət siyasətinin yuxarıdan vurduğu zərbə düşmənin zərbəsidir və öncədən ölçülüb-biçilmiş bir strateji gedişdir, danışqla eyniləşdirilmə

siyasətinin vurduğu zərbə isə millətini sevən doğma övladların düşünmədən vurduğu zərbədir və bu doğma övladlar yağışa qarşı savaşırkən bilmədən özününkünə də zərbə vururlar. Yeri gəlmişkən, vurğulayaq ki, məsələnin mahiyyəti aydınlaşmayınca və danışiqqla eyniləşdirilmə siyasətinin uyduruq dilə qarşı durmaqla yanaşı, həm də milli ədəbi dilə də ziyan gətirməsi anlaşılmayınca, bu aşağıdan zərbə davam edəcəkdir⁴.

Milli siyasət Azərbaycanın güneyində xalq danışiq dilinə yaxın olan standart normalar sisteminə söykənməklə ədəbi dilimizin minillik gələniyini bərpa etməyə və Azərbaycan türkcəsi ədəbi dilində bütövləşmə sorununu çözməyə yönəlmiş xətdir. Ədəbi dilimizlə bağlı tam doğru yolda olan bu milli siyasəti fars şovinizmi "Bakı dilində yazmaq" kimi göstərməyə çalışır. Təbii ki, getdikcə güclənib önə çıxan və aparıcı olan həmin milli xəttin uğur qazanmasını önləmək üçün fars şovinizmi istənilən oyuna əl atacaq, dövlət gücü ilə əzməyə çalışmaqdan tutmuş ikitirəlik yaratmağadək bütün yolları (o sıradan, qəsdlə yanlış adlandırma yolunu) uyqulayacaqdır. Sözsüz, biz də fars şovinizminin ədəbi dilimizə qarşı indi hansı oyunları oynadığına və yarın hansı oyunları oynayacağına göz qoymalı, bu oyunları bütün yönləri ilə öyrəni bilməli və anında cavab verməyi bacarmalıyıq. Ancaq bununla birgə, həm də bilməliyə ki, Azərbaycan türklüyü olaraq gücümüzü yağının bata bilməyəcəyi bir düzeye yetirmək üçün, tam bilincli bir biçimdə vahid normalar sistemini əsas götürərək ədəbi dildə bütövləşmə sorunumuzu bir an öncə çözməliyə.

Ədəbi dilimiz indiki durumunda belə çağdaş dünyanın gəlmiş yüksək düzeyli ədəbi dillərindən biridir. Ancaq ədəbi dilimizi daha da yüksəltmək, gərəksiz alınmalardan arındırmaq və ardıcıl yaranan yeni anlayışları öz dilimizdə adlandıra bilmək üçün mütləq Azərbaycan türkcəsi ədəbi dili bütövləşməli və Azərbaycanın güneyi ilə quzeyi arasında yenidən vahid ədəbi dil işlədilməlidir. Unudulmamalıdır ki, minillik ədəbi dilimiz və onun çağdaş normalar sistemi Azərbaycanın istər quzeyinin, istərsə də güneyinin dədə-babadan qalma tarixi mirasıdır. Sadəcə, ədəbi dilimizdə (özelliklə, ədəbi dilimizin söz dağarcığında – lüğət tərkibində) bir sıra çox gərəksiz alınma rus (+Avropa) və ərəb-fars dil normaları var ki, ədəbi dilimizin bütövləşmə sürəcini olumsuz etgiləməkdə və əngəl yaradıb ağırlıq törətməkdədir. Quşqusuz, bu ağırlıqları ortadan qaldırmalı və ədəbi dilimizin daha da cıllanıb gəlisməsi, yüksəlməsi qayğısına qalmalıyıq.

Azərbaycan türkcəsi ədəbi dilinin bütövləşməsində Azərbaycanın quzeyinə bağlı aparıcı şərtlərdən biri gərəksiz alınma dil normalarından qurtulmaq, o sıradan düzgün yazı qaydalarını rus dilinə görə yox, Azərbaycan türkcəsinin özünə görə düzənləməkdir. Örnəyin, bir az bədii biçimdə desək, Azərbaycan türkcəsi dünyaya rus dilinin bacasından baxmamalı və ayrı-ayrı dillərə aid dil faktlarını ruscanın normaları ilə dəyərləndirməməlidir, tərsinə, hər

dilin öz qapısından içəri girməlidir. Başqa sözlə, Azərbaycan türkcəsi rus dilinin, fars dilinin, yaxud hər hansı bir üçüncü dilin vasitəçiliyinə söykənmədən özü birbaşa dünya dillərinin hər biri ilə ayrı-ayrılıqda təmasa keçməli və adların, sözlərin yazılışında birbaşa qaynaq dilin səs özəlliklərinə söykənməklə yalnız Azərbaycan türkcəsinin səs özəlliklərini əsas almalıdır. Örnəyin, İsveçin ikinci böyük şəhəri isveçcə Göteborg (deyilişdə: Yötebory) adlanır və bu ad rusca Гетеборг (deyilişdə: Qyeteburq) yazılır. Ruscanın **г** (=q) səsi Azərbaycan türkcəsində **h** səsini verdiyi üçün şəhərin adı bu gün Azərbaycanda Hoteburq (bəzənsə Höteburq) kimi göstərilir. Halbuki isveçcədə **G g** hərfi qalın ünlülərdən öncə gələndə dilimizin **q** səsini, incə ünlülərdən öncə gələndə isə dilimizin **y** səsini verir (**ö** hərfi və səsi isə yaxlaşiq eynidir) və istər isveçlilər, istərsə də burda yaşayan Azərbaycan türkləri şəhərin adını **y** səsi ilə deyirlər. O zaman, nə üçün adı ruscadan çevirməli və Hoteburq//Höteburq yazmalıyıq? Məgər qaynaq dilin – isveçcənin özəlliklərinə və Azərbaycan türkcəsinin özəlliklərinə söykəniб dilimizdə Göteborg adını Yöteburq yazmağımız daha doğru olmazmı?! Təbii ki, daha doğru olar və belə də yazılmalıdır.

Gətirdiyimiz bircə örnək belə açıqca göstərir ki, ədəbi dil normalarımızı gərəksiz rus (+Avropa) və ərəb-fars dil normalarından mütləq arındırmalı, öz dil normalarımızı əsas götürməliyik.

Azərbaycan türkcəsi ədəbi dilinin bütövləşməsində Azərbaycanın güneyinə bağlı ən aparıcı şərtlərdən biri xalq danışiq dilinə yaxın olan standart normalar sisteminə söykənməklə ədəbi dilimizin minillik gələniyini bərpa etməkdir. Bu yöndə çox işlər görülməlidir ki, onlardan biri də düzgün yazı qaydalarının vahidləşməsidir və biz də məhz bu sorundan danışmağı göz önündə tuturuq. Ancaq öncə dillə bağlı bir neçə anlayışı açıqlamağı gərəкли bilirik.

Birinci bölüm

Ümumxalq dili

Dil insanlar arasında ən üstün, ən önəmli ünsiyyət vasitəsi və anlamanın təməl aracıdır (vasitəsidir). Bununla yanaşı, dil həm də bir kimlik simgesi və toplumun dünyagörüşünü, kultürünü, gələcəyini, əxlaqını, tarixini, bir sözlə, topluma məxsus nə varsa, hamısını özümlü bir biçimdə qoruyub saxlayan və qurşaqdan-qurşağa ötürən ən böyük bir qaynaqdır. Hər bir xalqın dili o xalqın tayı tapılmaz, oxşarı bulunmaz ən dəyərli ümumi sərvəti və ən qutsal varıdır.

İstənilən bir canlı dil aid olduğu xalqa xidmət edir və o xalqın ümumi sərvəti sayıldığı üçün ümumxalq dili adlanır. Örnəyin, Azərbaycan türklərinin ümumxalq dili Azərbaycan türkcəsidir, Türkiyə türklərinin ümumxalq dili Türkiyə türkcəsidir, isveçlilərin ümumxalq dili isveç (=svenska) dilidir, norveçlilərin ümumxalq dili norveç (=norska) dilidir, almanların ümumxalq dili alman (=döyç) dilidir vb.

Ümumxalq dili çoxqatlı bir sistem oluşturur və bu sistem içərisində iki böyük altsistem ayrıca fərqləndirilir: **1. xalq danışiq dili** və **2. ədəbi dil**.

Bu kitabçanın yazılmasında başlıca amacımız Azərbaycan türkcəsi ədəbi dilindən və onun düzgün yazı qaydalarından danışmaqdır, ancaq aydınlıq yaranması və ədəbi dillə tutuşdurula bilməsi üçün xalq danışiq dilinə də qısaca toxunmağı gərəkli bilirik.

Xalq danışiq dili və onun qolları

Xalq danışiq dili insanlar arasında etnik kimliyi bəirləyən və xalqın vahidliyini ortaya qoyan ən aparıcı amillərdən biri sayılır. **Qafqazlardan başlamış Kəngər körfəzinədək uzanan Azərbaycan etno-kültürəl alanında da ən azı 45 milyon (bəzi qaynaqlara görə: 50 milyon) insan bu gün vahid Azərbaycan xalq danışiq dilində danışmaqdadır.** Bu vahid xalq danışiq dili istər Dərbənd, Borçalı, Qarayazı vb. bölgələr daxil Azərbaycanın quzeyində yaşayan, istərsə də Kəngər körfəzi çevrəsindəki qaşqay elimiz də daxil Azərbaycanın güneyində yaşayan bütün Azərbaycan türkləri üçün anlaşıqlı olan ümumi bir dildir (İstisnasız olaraq bütün araşdırıcılar bu düşüncədədir ki, Türkmənelində (İraq) yaşayan türkmənlərin danışığı da Azərbaycan xalq danışiq dilindən ayrı deyil).

Xalq danışiq dili günlük sadə yaşamda canlı ünsiyyət zamanı xalqın işlətdiyi danışıqdır. Xatırladaq ki, istənilən xalq danışiq dili daha çox şifahi biçimdə işlədilir və həm geniş xalq

kütlələrinin canlı danışiq dili, həm də şifahi xalq yaradıcılığının – folklorun dili kimi tanınır. Azərbaycan türkcəsi xalq danışiq dili də 45 – 50 milyonluq Azərbaycan türk xalqının canlı danışiq dili və dünyanın ən zəngin folklorlarından biri olan Azərbaycan folklorunun yaradıldığı ulu bir dildir.

Azərbaycan türkcəsi ədəbi dili zaman-zaman dövlət dili kimi rəsmi status qazanmışdır və günümüzdə də Azərbaycan Respublikasının dövlət dilidir. Bununla yanaşı, Azərbaycan türkcəsinin həm xalq danışiq dili, həm də ədəbi dili zaman-zaman çevrədəki bir sıra ayrı-ayrı xalqlar arasında ümumünsiyyət dili və yazı dili rollarını da üstlənmişdir (Xatırladaq ki, bu durum XIX yüzilliyin sonlarına qədər var olmuş, ruslar Azərbaycanın quzeyini işğal etdikdən və Azərbaycanın güneyində dövlət fars sovinizminin əlinə keçdikdən sonra isə Azərbaycan türkcəsinin xalqlararası ümumünsiyyət dili və yazı dili rolları get-gedə azalmışdır. Ancaq bir dil üçün xalqlararası düzəddə rol oynamaq tək-cə költürəl məsələ deyil, həm də daha çox siyasi bir məsələdir və qusqusuz, Bütöv Azərbaycan Dövlətinin yaranması ilə Azərbaycan türkcəsinin həmin rolları yenidən geniş biçimdə ortaya çıxacaqdır).

Xalq danışiq dilində dil sisteminin bütün birimləri (vahidləri) üzrə çoxvariantlılıq var, yəni xalq danışiq dilində səs (fonetik birim), söz (leksik birim), söz biçimləri (morfoloji birim), söz birləşməsi, cümlə (sintaktik birim) vb. bu kimi dil birimlərinin işlədilməsində bəlli bir çeşidlilik özünü göstərir. Çoxvariantlılığın olması o deməkdir ki, xalq danışiq dilində normalaşdırılma, standartlaşdırılma, dil birimlərinin tək-türlü (yekcins) qəlib biçimində hamı üçün eyni cür işlədilmə zərurəti vb. yoxdur. İnsanlar xalq danışiq dilində danışarkən cümlələrin ölçülü-biçili olmasına, cümlədə sözlərin doğru sıralanıb-sıralanmamasına, sözlərdə düzgün deyilişin gözlənilib-gözlənilməməsinə vb. o qədər də önəm verməz, terminlər yerinə ümumtəsviri sözlərdən yararlanmağa, daha çox qısa, sadə, aydın, anlaşıqlı...danışmağa, bəzənsə yalnız öz aralarında bilinən sözlər işlətməyə vb. çalışırlar. Özəlliklə, xalq danışiq dili elə bir ön hazırlıq olmadan, birbaşa danışiq zamanı öztörəmə (spontan) yolla ortaya çıxan, monoloqa yer verilsə də, daha çox şifahi dialoq üzərində qurulan və rəsmi xarakter daşımayan doğal bir dildir. Canlı ünsiyyət səbəbinə xalq danışiq dili əl-qol hərəkətləri və him-cim (jest və mimika), səs tonu, intonasiya, vurğu, durğu vb. yardımçı vasitələrlə də çox zəngindir.

Xalq danışiq dili geniş anlayışdır və bəlli özəlliklərinə görə bir-birindən seçilən çeşidli danışiq qollarını da öz içərisinə alır. Aparıcı özəllikləri baxımından Azərbaycan türkcəsi xalq danışiq dilində dörd qol ayıra bilərik: 1. ümumdanişiq qolu; 2. loru danışiq qolu; 3. bölgəsəl ləhcələr qolu; 4. sosial ləhcələr qolu.

Bu qollardan hər birinə ayrı-ayrılıqda qısaca göz yetirək:

1. Ümumdanişiq qolu

Xalq danışığı dilinin ümumdanişiq qolu Azərbaycan türkcəsində danışan insanların hamısının anladığı və günlük yaşamda işlətdikləri bir dildir. Adətən, dilin ümumdanişiq qolu nə bölgə, nə sosial təbəqə, nə oxuma düzeyi, nə də hər hansı bir başqa amil üzrə sınırlanmaz, tərsinə, bölgələrüstü və ümumtoplumsal bir özəllik daşıyır. Əslində həm geniş xalq kütlələrinin canlı danışığı dili, həm də şifahi xalq yaradıcılığının – folklorun dili kimi tanıdığımız xalq danışığı dili məhz ümumdanişiq qolu səbəbinə ortaya çıxır və onun üzərində yüksəlir. Buna uyğun olaraq, istər zəngin Azərbaycan folkloru, istərsə də Azərbaycandakı geniş xalq kütlələrinin canlı danışığı dili məhz Azərbaycan türkcəsinin ümumdanişiq qoluna söykənməkdədir (Ancaq unutmayaq ki, xalq danışığı dili daha geniş anlayışdır və ümumdanişiqqla yanaşı, o biri qollar da xalq danışığı dilinə aiddir).

Ümumdanişiq qolu bəlli normalara uyub tam standartlaşmasa da, bölgələrüstü və ümumtoplumsal bir özəllik daşdığından bəzən onu ədəbi dilin danışığı üslubu da adlandırırlar. Ancaq araşdırıcıların çoxu standart olmayan və normalaşmayan ümumdanişığı xalq danışığı dilinin bir qolu sayır və hesab edirlər ki, xalq danışığı dilini ədəbi dildən ayıran özəlliklər elə dilin ümumdanişiq qoluna da aiddir.

2. Loru danışığı qolu

Xalq danışığı dilinin loru danışığı qolu da ümumdanişiq qolu kimi bölgələrüstü bir özəllik daşıyır və onu dil daşıyıcılarının hamısı anlayır, ancaq ümumtoplumsal özəlliyi baxımından loru danışığı ümumdanişiqqla bir sıraya qoymaq olmaz. Çünki loru danışığı daha çox sözün qaba, kobud anlamları qabardılır, loru və vulqar sözlər, ifadələr (söyüşlər, ədəbsiz sözlər, təhqiramiz deyimlər) işlədilir, bəzən də lotuyana və qoçuyana tərzdə danışığa üstünlük verilir ki, bu da danışanın oxuma düzeyindən, əxlaq anlayışından, dünyagörüşündən vb. asılı bir məsələdir və toplum yaşamının heç də bütün alanlarında olumlu qarşılanma bilməz. Təsədüfi deyil ki, xalq arasında bu cür danışığı bəzən **“Küçə sözləri ilə danışmaq”** da adlanır və həm xalq dilinin ümumdanişiq qolunda, həm də ədəbi dildə “küçə sözləri” işlətmək ayıb sayılır, utanc verici bir özəllik kimi qarşılanır. Vurğulayaq ki, xalq arasında loru danışığı daha çox aşağı düzeyli, bilgisiz, səviyyəsiz, avam, cahil, kobud, qaba... insanların danışığı kimi anlaşılır və bu anlamı bildirmək üçün duruma uyğun bəzən **qədəşvarı danışığı, kətçi-kütçü danışığı** vb. deyimlərdən də istifadə olunur.

Artıraq ki, bəzən dolaşığı bir fikrin, yaxşı başa düşülməyən bir sözün daha sadə, hər kəsin, hətta avamların belə anlayacağı bir biçimdə deyildiyini gözü çarpdırmaq üçün **“loru dildə desək...”**, **“loru şəkildə anlatsaq...”** kimi aydınlaşdırıcı deyimlərdən də yararlanılır. Bu aydınlaşdırıcı deyimlər danışanın loru danışığı düzeyindən üstün olduğunu, ancaq sadəcə,

fikri, sözü hər kəsə daha açıq-aydın yetirmə gərəksinməsinə (ehtiyacına) görə loru danışığa əl atdığını göstərmək amacı daşıyır.

Bəzənsə sözün, ifadənin yanlış anlaşılması, deyilənə loru anlam yüklənilməməsi üçün öncə bir **“türkün sözü...”** deyimi işlədilir, bundan sonra deyiləcək söz ortaya qoyulur...

Loru danışığın özümlü sözləri (örnəyin: **tuxmaq** “yemək”, **təpişdirmək** “geymək”, **qırıldatmaq** “danışmaq”; **girdirmə** “saxta, keyfiyyətsiz”; **cında** “pozğun, əxlaqsız”, **ləçər** “nacins, rəzil” vb.), özümlü sabit söz birləşmələri (örnəyin: **sürüşquluya dəm vermək** “qaçmaq, aradan çıxmaq”, **aradan cırmaq** “çıxıb getmək, əkilmək”; **dabana tüpürmək** “qaçmaq”; **dilini qarnına soxmaq** “susmaq” vb.), azsaylı olsa da, bəlli bir alan üzrə özümlü folkloru (ədəbi dildə işlədilməsi ayıb sayıldığından nümunə vermirik) vb. vardır.

Ümumtoplum düzeyində olmasa da, ayrı-ayrı şəxslər, qrup və dəstələr günlük yaşamlarında loru danışığından yararlanmaqdadır. Eyni zamanda, ədəbi dilin ədəbiyyat və incəsənət alanları üzrə hansısa surəti yaratmaq üçün bədii bir üsul olaraq loru danışığından da istifadə edilir.

3. Bölgəşəl ləhcələr qolu

Bölgəşəl ləhcələr bir dilin bəlli bölgələr (ərazilər, regionlar) üzrə fərqlənən ləhcə və şivələridir. Örnəyin, Azərbaycan türkcəsində Bakı ləhcəsi, Təbriz ləhcəsi, Şəki ləhcəsi, Ərdəbil ləhcəsi, Ordubad ləhcəsi, Zəngan ləhcəsi, Dərbənd ləhcəsi, Həmədan ləhcəsi vb. bu kimi ləhcələr, həmçinin bu ləhcələrə daxil ağızlar (şivələr) və ləhcələrarası ayrıca keçid ağızları vardır. Adətən, öz içlərində neçə-neçə ağızı birləşdirən ləhcələr daha çox əski boy və oymaq (qəbilə və tayfa) dillərinin yaşayan izləri olar.

Dünyada elə dillər var ki, bu dillərin ləhcələri arasında fərq böyükdür və hətta bəzən bir dilin iki ləhcəsi bir-biri üçün anlaşılır. Azərbaycan türkcəsi ləhcələri isə bir-birləri üçün tam anlaşılıqdır, çünki onlar arasında fərq çox azdır. Bu da Azərbaycan türkcəsi ləhcələrini yaradan əski türk boy və oymaq dillərinin bir-birinə çox yaxın olmasından qaynaqlanır, özəlliklə türk dillərinin bitişkən (şəkilçili, iltisqi, aqqlütinativ) quruluşundan irəli gəlir.

Azərbaycan türkcəsi ləhcələri arasında var olan fərq özünü daha çox sözlərdə, söz birləşmələrində və sözlərin deyilişində göstərir.

Sözlərlə bağlı fərqi dilçiliyin leksikologiya bölməsi öyrənir. Leksik araşdırmalara görə, hər bir ləhcənin söz dağarcığında (lüğət tərkibində, leksik sistemində) olan sözlərin çoxu başqa ləhcələrdə eynilə işlədilsə də, bəlli bir düzeydə özümlü, yəni daha çox bir (və ya bir neçə) ləhcədə işlənən və başqa ləhcələrdə tuş gəlinməyən sözlər də var. Örnəyin: **becit** “tez, cəld”; **qəmbər** “daş” (Bakı); **hır** “güc, təqət, enerji”; **bilə** “öz”; **cicik** “həsəd, paxıllıq” (Təbriz); **idimsiz** “kifir, çirkin”; **ciyi** “ana” (Şəki); **gəzənə** “gicitkan”; **könəz** “tərs, inad”;

hünü "ağcaqanad" (Urmu); **fır** "qəzəb, hirs"; **xuduru** "nahaq, əbəs"; **oyma** "qadın üst paltarı, don" (Naxçıvan); **qıpçınmaq** "can atmaq, canfəşanlıqla cəhd etmək, vurnuxmaq"; **çindişmək** "zəhləsi getmək" (Sarab); **aylanmaq** "fırlanmaq, dolanmaq" (Dərbənd) vb.

Söz birləşmələri ilə bağlı fərqi dilçiliyin frazeologiya bölməsi araşdırır. Frazeologiyada hər cür söz birləşmələri yox, söz kimi ayrıca lüğəvi (leksik) anlam daşıyan sabit söz birləşmələri öyrənilir. Azərbaycan türkcəsi ləhcələri bu cür sabit söz birləşmələri ilə zəngindir. Örnəyin: **tətinməsinə çəkmək** "altını çəkmək, görülən bir işin qarşılığını, ziyanını ödəməli olmaq"; **daşı döşünə vurmaq** "tərəf saxlamaq, müdafiə etmək"; **uyuq qalmaq** "donub qalmaq, təəccüblənmək"; **bara qoymaq** "bilinməməsi gərəkən bir nəsnənin deyilməsi, yaxud edilməməsi gərəkən bir işin edilməsi ilə adamı pis duruma qoymaq" (Təbriz); **sapda durmaz dəhrə** "etibarsız, güvənilməz"; **dəli dərdinə düşmək** "bərk qorxmaq" (Şəki); **sinov getmək** "çox istəmək" (Naxçıvan); **qıla muncuq düzmək** "vasvasılıq etmək, bir nəsnəni düzəltməkdə çox əlləşmək" (Urmu) vb.

Azərbaycan türkcəsi ləhcələrində **sözlərin deyilişi** heç də təktürlü (yekcins) deyil və özəlliklə fonetik baxımdan çeşidlilik geniş yayılmışdır. Vurğulayaq ki, sözlərin ayrı-ayrı ləhcələrdəki deyilişi ilə yaranan bu çeşidlilik nə qədər geniş yayılsa da, sözləri tam başqalaşdırmır və anlaşılmaz bir biçimə (formaya) salmır. Örnəyin, ləhcələrimizdə **gəldik** sözü **gəldux, gəldük, gəldüg, gəldix, gəldih** vb. biçimlərdə, **ev** sözü **əv, öy, əw** vb. biçimlərdə...işlənir ki, bunları anlamaq çox da çətinlik törətmir.

Azərbaycan türkcəsi ləhcələrinin fərqli **morfoloji, sintaktik** vb. özəlliklərindən də geniş danışmaq olar. Örnəyin, felin şəxs kateqoriyasında I və II şəxsləri bildirmək üçün ayrıca şəkilçilər işləndiyi halda, III şəxsə belə bir şəkilçi yoxdur. Aydınlıq üçün **gəl-** felini hər üç şəxs üzrə indiki zaman təkdə dəyişdirək: I şəxs – mən **gəlirəm**; II şəxs – sən **gəlirsən**; III şəxs – o **gəlir**. Azərbaycan türkcəsinin Təbriz ləhcəsində isə III şəxsin də ayrıca şəkilçisi var: o **gəliri**; o **baxırı**; o **görürü**; o **bururu**.

Artıraq ki, başqa türk dillərində işlənən **mən gəlirmən, sən gəlirsən, ol gəlirol** qaydasının ortaya qoyduğu kimi, III şəxsin **-ı,-i,-u,-ü** şəkilçisi də kökəncə III şəxs əvəzliyi ilə bağlıdır və bu durum dilimizin Təbrizdə qorunmuş ən əski qatlarından soraq verməkdə, eləcə də Təbriz ləhcəsinin morfoloji özəlliklərinə yönəlik bir bəlierti sərgiləməkdədir.

Ləhcələri öyrənən dilçilik bölməsi dialektologiya adlanır. Dialektologiyada ləhcələrin ya etnik özü, ya coğrafi özü, ya da hər hansı bir dil faktına görə qruplaşdırılması daha geniş yayılmışdır. İndiyədək Azərbaycan dialektologiyasında coğrafi özü əsas götürülmüş və dönmənin siyasi şərtlərindən irəli gələrək daha çox Azərbaycanın quzeyi araşdırılmış, keçid ağzlarını ayrı saymaqla ləhcələrimiz dörd coğrafi yönə (Doğu, Batı, Güney, Quzey) və

coğrafi bölgələrə (daha çox şəhərlərə) görə qruplara ayrılmışdır. Güney qrupu ləhcə və ağızları sırasında Naxçıvan və Ordubad ləhcələri ilə yanaşı, Təbriz ləhcəsinin də verilməsi o dönmə üçün irəli bir addım idi, ancaq təbii ki, çağdaş dönmənin şərtləri baxımından bu bölgü özünü doğrulda bilməz. Çünki Azərbaycanın istər quzeyində, istərsə də güneyində olsun, fərq etməz, bütün Azərbaycan ləhcələri üçün eyni bir bölgü gərəkdir. Bu bölgü ya etnik özülə söykənməli və Bütöv Azərbaycan üzrə türk boy – oymaq özəlliklərini əsas götürməklə aparılmalıdır, ya da coğrafi özül əsas götürülürsə, irəli sürülən bölgü Bütöv Azərbaycan coğrafiyasını qapsaya (ehtiva edə) bilməlidir. Bunsuz Azərbaycan ləhcələrinin az-çox doğru-düzgün qruplaşdırılması imkansızdır.

4. Sosial ləhcələr qolu

Sosial ləhcələr bir dil daşıyıcıları içərisində var olan çeşidli sosial kəsirlərin və ixtisas, peşə-sənət alanlarındakı qrupların, ayrı-ayrı qapalı coğaların (dəstələrin), yığvaların (qrupların)⁵ vb. danışığıdır. Bu danışiq hər nəsnədən (şeydən) öncə, söz dağarcığı baxımından fərqlənir. Daha doğrusu, sosial ləhcələrdə fonetik, morfoloji, sintaktik vb. fərqlərdən yox, ilk sırada, məhz leksik və frazeoloji fərqlərdən danışmaq olar.

İşlənmə alanına, işlənmə amacına vb. özəlliklərinə görə, sosial ləhcələrin söz dağarcığı iki yerə bölünər: 1. peşə-sənət sözləri; 2. arqo və jarqonlar.

Peşə-sənət sözləri bəlli bir ixtisas, peşə və sənət alanı üzrə işlədilən sözlərdir. Peşə-sənət sözlərinin çoxu xalq danışiq dilində qəbul edilib ümumişlək sözlərə çevrilər, yaxud termin olaraq ədəbi dildə işlədilər, bir kəsini isə daha çox aid olduğu ixtisas, peşə-sənət alanında özünü göstərər. Başqa sözlə, sosial-iqtisadi-kültürəl... yaşamımızın əkinçilik, bağçılıq, heyvandarlıq, xalçaçılıq, pinəçilik, dabbaqçılıq, çörəkçilik, dəmirçilik, misgərlik, gəmiçilik, mədənçilik vb. bu cür çoxsaylı ixtisas, peşə-sənət alanlarından hər birinin özümlü sözləri vardır ki, burada onlardan örnək verməyə gərək yoxdur.

Arqo və jarqon sözləri daha çox qapalı coğaların (dəstələrin), çeşidli yığvaların (qrupların) və marağa, məşğuliyyətə, yaşdaşlığa, sosial duruma vb. görə bir araya gəlmiş kəsirlərin öz aralarındakı danışiqda işlətdikləri sözlərdir. Bu sözlər ya xalq dilindəki bəlli bir sözə yeni anlam verilməklə, ya başqa bir dildən alınmaqla, ya yeni yaradılmaqla vb. yollarla biçimlənir. Ancaq bu fərqli sözlər sayca bir neçə yüzdən çox olmaz.

Arqo⁶ anlayışı daha çox özəl qapalı coğaların və çeşidli yığvaların özümlü danışığını bildirir. Aparıcı özəllikləri baxımından arqo jarqondan fərqlənir. Belə ki, arqonun başlıca özəlliyi onun nisbətən gizli, başqaları üçün tam anlaşılmaz olması və özəl qapalı coğaların, çeşidli yığvaların yalnız öz aralarında ünsiyyət qurmalarına qulluq etməsidir. Buraya oğru

danışığı, manıs danışığı (musiqiçilər içərisindəki danışiq), alverçi danışığı vb. bu cür örtülü danışqlar daxildir.

Azərbaycanda başqaları üçün anlaşılmaz danışığa **qarğa dili** də deyilər və Azərbaycan türkcəsinə söykənməklə ortaya çıxan bu qarğa dilinin çeşidli variantları var. Örnəyin, bir varianta görə, sözlər hecalara bölünür (bəzən hecalar da parçalanır) və hər hecadan sonra **ba**, **bə**, **bi** kimi hissəciklər artırılmaqla danışılır (örnəyin: **mənim** sözü belə deyilir: **məbəniibim**). Yaxud başqa bir varianta görə, bütün sözlər tərsə söylənir (örnəyin: **sənin** sözü **ninəs** kimi deyilir) vb.

Ancaq arqolar tam olaraq qarğa dili sayıla bilməz. Çünki qarğa dilindən fərqli olaraq, arqoların ayrıca, özümlü söz və söz birləşmələri var. Örnəyin, manıs danışığından iki cümləyə diqqət yetirək: **Manıs petindəki cəhdə civiyə bax!** (Təbriz); **Qastanı manıs kərvəni sünnətlədi** (Bakı).

Göründüyü kimi, cümlələr Azərbaycan türkcəsinin qrammatik özəllikləri əsasında qurulmuşdur, ancaq "bax" felindən başqa cümlədə heç bir söz başqaları üçün tam aydın deyil. Çünki musiqiçilər yalnız özlərinə aydın olan bir arqoda danışirlar ki, başqaları nə deyildiyini başa düşməsin. Bu cümlədəki sözlərin anlamları belədir: **manıs** "oğlan"; **pet** "yan"; **cəhdə** "gözəl"; **civi** "qız", **qastanı** "pis, yalançı", **kərvə** (Güneydə: **karva**) "pul", **sünnətlədi** "kəsdi, azaltı". Deməli, birinci cümlə "Oğlanın yanındakı gözəl qıza bax!" və ikinci cümlə "Pis oğlan pulu kəsdi, azaltı" anlamındadır (bu sözlərin də ortaya qoyduğu kimi, Güneyli-Quzeyli Bütöv Azərbaycan üzrə eyni bir manıs arqosu var. Ancaq "gözəl" anlamının Təbrizdə **cəhdə**, Bakıda isə **sona** sözləri ilə verilməsi, "pul" anlamlı sözün **karva** və **kərvə** variantlarında işlədilməsi vb. faktlar vahid Azərbaycan manıs arqosunda bölgəsəl variantlılığın varlığından xəbər verir).

Bir anlayış olaraq **jarqon**⁷ daha çox maraq, məşğuliyyət, yaşdaşlıq, sosial durum vb. birgəliklər üzrə bir araya gələn çeşidli sosial kəsimplərin, özəlliklə ixtisasdaşların (jurnalistlər, sürücülər, hərbiçilər, balıqçılar vb.), müxtəlif sosial yığvaların (qumarbazlar, quşbazlar, əyyaşlar, narkomanlar vb.), ayrı-ayrı gənclik qruplarının (idmançılar, şagirdlər, tələbələr vb.)... öz aralarındakı danışığını bildirməkdədir.

Arqolardan fərqli olaraq, jarqon sözlər çox da gizlilik özəlliyi daşımır və bir sıra durumlarda heç də başqaları üçün tam anlaşılmaz olmur. Örnəyin, öyrənci (tələbə) jarqonunda işlədilən **pəncərə** "dərs cədvəlindəki boşluq" (yəni 1-ci və 3-cü saat dərs var, 2-ci saat isə ara verilib, deməli, 2-ci saat pəncərədir – boşdur); **kəsilmək** "imtahandan keçməmək, olumlu qiymət almamaq"; **bitik** "imtahan sorularına yazılan cavablardan ibarət kiçicik yaddaşlıq, şparqalka" vb. bu kimi jarqon sözlər fikri başqalarından gizlətməyə yox, qarşılıqlı

anlaşmaya qulluq etməkdədir (bu sözlərin çoxu ümumxalq dilindən alınır, ancaq onlara ayrı anlamlar da yüklənir). Buna görə də, bir sıra hallarda jarqon kimi ortaya çıxan bəzi sözlər asanlıqla yayılıb xalq danışiq dilinə də keçə bilir. Örnəyin, həftə günləri adlarının xalq danışiq dilində yayılmış **birinci gün** “bazarertəsi”, **ikinci gün** “çərşənbə axşamı”, **üçüncü gün** “çərşənbə”, **dördüncü gün** “çümə axşamı”, **beşinci gün** “cümə”, **altıncı gün** “şənbə” adları əslində həftə günlərinin dərs cədvəlində rum rəqəmləri ilə I gün, II gün, III gün, IV gün, V gün, VI gün yazılmasından doğan öyrənci jarqonu ilə bağlıdır.

Ədəbi dil

Hər hansı bir xalq danışiq dilinin yaranması ilə ümumxalq dili ortaya çıxır. Bu ümumxalq dilinin və o dili daşıyan xalqın çeşidli yönərdən gəlişməsinin bəlli bir çağında isə ədəbi dil yaranır. Başqa sözlə, ədəbi dil heç də xalq danışiq dili kimi ilkin və doğəl deyil, tərsinə, sonradan törəyən və kültürəl özəllik daşıyan bir məsələdir.

Ədəbi dil (= yazı dili, kültür dili, rəsmi dil, standart dil vb.) ümumxalq dilinin yüksək aşaması sayılır. Əgər xalq danışiq dili bütün dil qatları və bütün dil birimləri üzrə çoxvariantlılıq özülündə yaranır və məhz çoxvariantlılığa söykənərək öz varlığını sürdürürsə, ədəbi dildə belə bir çoxvariantlılıq ola bilməz. Çünki ədəbi dil məhz bu çoxvariantlılıq içərisində hansısa bir variantın seçilərək (yaxud seçilmiş bir variantın başqa bir variantla əvəzlənərək) standartlaşdırılması və normaya çevrilməsi yolu ilə yaranır. Ona görə də, uzmanlar ədəbi dili belə tanımlayırlar (tərif edirlər): **Ədəbi dil var olan çoxvariantlılıq içərisində seçmə və əvəzetmə əməliyyatı aparmaqla standartlaşdırılıb normaya salınmış dildir.**

Ədəbi dilin bu tanımlanması aşağıdakı özül anlayışlar üzərində qurulmuşdur:

1. Çoxvariantlılıq. Xalq danışiq dilində bütün dil qatları və bütün dil birimləri üzrə çoxvariantlılıq geniş yayılar və bir dil faktı neçə variantda özünü göstərər. Örnəyin, Azərbaycan xalq danışiq dilinin leksik qatında yaxlaşiq eyni anlam həm **yeyin**, həm də **sürətli** sözləri ilə verilir, yaxud morfoloji qatında ismin yönlük halı II şəxsin təkində mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edərkən **ataja** (**η** hərfi burunda deyilən dılarxası **sağır n** səsini bildirir), **atava**, **atova**, **ataya**, **atoa**, **atā** (**ā** hərfi uzun **a** səsini bildirir), **atana** vb. variantlarda ortaya çıxır...

Xalq danışiq dilinin çoxvariantlılığına qarşı ədəbi dilin təkvariantlılığı durar. Ancaq xalq dilinin variant çoxluğu içərisində hansı variant ədəbi dil üçün əsas sayılmalı və standartlaşdırılıb normaya çevrilməlidir? Artıq bu soru bizi seçmə anlayışı ilə qarşılaşdırır.

2. Seçmə. Çoxvariantlılıq içərisində hər hansı bir variantın daha uyğun, daha yaxşı sayılıb əsas götürülməsi və çağın süzɡəcindən keçirilərək ədəbi dilə gətirilməsi seçmə əməliyyatını ortaya qoyur. Örnək verdiyimiz dil faktlarında **sürətli** sözü, mənsubiyyət şəkilçili II şəxs təkinin **atana** variantı... daha uyğun və daha yaxşı sayıldığı üçün Azərbaycan türkcəsi ədəbi dilinə gətirilmiş, qalanları isə xalq danışiq dilində qorunmuşdur.

İstər-istəməz sorular doğur: variantlardan birinin daha uyğun, daha yaxşı sayılıb seçilməsi hansı əsasda və hansı meyarla baş verir? Bu seçmə əməliyyatını kim gerçəkləşdirir? Niyə bu yox, o biri variant seçilir? Orta yüzilliklərdə mənsubiyyət şəkilçili II şəxs təkinin **atağa** variantı işləndiyi halda, nədən sonralar bu variant əvəzlənmiş və **atana** variantı üstünlük qazanmışdır?... Sorular çoxdur və onların hamısına tam dəqiq, doğru cavab vermək isə bir az çətindir....

Bilinən gerçəklik budur ki, daha çox aydınlar, özəlliklə xalq yaşamının kültür, tarix, siyasət vb. alanlarında adlım (məşhur)⁸ şəxsiyyət sayılan, toplumu etgiləmə gücü yüksək olan ayrı-ayrı söz yiyəsi insanlar (alımlər, şairlər, yazıçılar, siyasi xadimlər vb.) ilk öncə hər hansı bir variantı seçib işlədir və bu işlənən variant xalq içərisində geniş yayılaraq qəbul edilsə, ədəbi dil variantına çevrilir. Bu baxımdan, Azərbaycan türkcəsi ədəbi dilinin yaranıb gəlişməsində İzzəddin Həsənoğlu, İmadəddin Nəsimi, Qazi Bürhanəddin, Cahənşah Həqiqi, Xətayi Təbrizi, Nemətullah Kişvəri, Şah İsmayıl Xətayi, Məhəmməd Füzuli, Qövsi Təbrizi, Əbülqasım Nəbati, Molla Pənah Vaqif, Mirzə Fətəli Axundov, Xurşid Banu Natəvan, Həsən bəy Zərdəbi, Cəlil Məmmədquluzadə, Mirzə Ələkbər Sabir, Hüseyn Cavid, Üzeyir bəy Hacıbəyov, Mirzəli Möcüz, Cəfər Cabbarlı, Səməd Vurğun, Məhəmməd Hüseyn Şəhriyar, Rəsul Rza, Bulud Qaraçorlu Səhənd, Xəlil Rza, Məhəmməd Tağı Zehtəbi vb. adlım aydınların rolu çox böyükdür. Ancaq şübhəsiz ki, bu cür aydınların işlətdiyi hər variant heç də həmişə qəbul olunmur. Yalnız toplumda öz yerini tutan, yəni bir çox başqalarının da qəbul edib işlətdiyi və bununla da yayılıb kütləviləşən, hamı üçün anlaşıqlı və işlədilməsi rahat olan variantlar ədəbi dilə keçə bilir. Deməli, seçmə əməliyyatını ilk öncə aydınlar gerçəkləşdirir, sonra isə xalq içərisində geniş yayılma meyarı bu seçilmə işi ilə bağlı son sözü deyir.

Günümüz üçün geniş yayılmış ayrı bir yol da budur ki, bəlli bir rəsmi qurumda (örnəyin, Terminologiya Komitəsi, Türk Dil Qurumu vb.) olan uzman araşdırıcıların önərisi (təklifi) ilə hansısa variant rəsmən qəbul edilib çeşidli araclar (radio-televiziya, mətbuat, məktəb vb.) yolu ilə yayılaraq kütləviləşdirilir.

Ayrıca vurğulayaq ki, çağdaş dövəndə dövlətin rəsmi dili yalnız ədəbi dil olduğı üçün həm dövlət, həm də hökumət düzeyində ədəbi dilə (özəlliklə, onun düzgün yazı – orfoqrafiya qaydalarına) yönəlik rəsmi sənədlər qəbul edilər və ədəbi dildə hansı variantın işlənəcəyini

hökumət rəsmən təsdiqləyib hamı üçün məcburi qayda kimi ortaya qoyar (Öz dövləti olmayan və ədəbi dilinə dövlət düzeyində qayğı göstərilməyən xalqlarda isə bu görəvi daha çox milli aydınlar gerçəkləşdirməyə çalışar).

3. Əvəzetmə. Seçilmiş variantın işlədilməsi hamı üçün məcburi olsa da, o variantın toxunulmazlığı və bütün çağlar üçün norma sayılıb standartlaşdırılması mütləq sayılır. Başqa sözlə, standartlaşdırılıb normaya çevirmə yalnız bir yol olub-bitən qapalı bir sürəc deyil, tərsinə, gərəksinmə duyulan anda dəyişimə açıq bir sürəcdir. Toplum yaşamının gəlişməsi, insanların dünyagörüşündə, duyğu və düşüncələrində sosial-siyasi-kültürəl... alanlarla bağlı yeniliklərin ortaya çıxması, özəlliklə cilalanıb işlənmə nədənə dilin getdikcə zənginləşməsi bir sıra hallarda öncə seçilmiş variantın başqa bir variantla əvəz edilməsini gərəkdirir. Buradan da ədəbi dildə əvəzetmə əməliyyatı anlayışı yaranır. Örnəyin, öncələri Azərbaycan türkcəsi ədəbi dilində **nöqteyi-nəzər, tərəfi-müqabil** kimi izafət tərkibləri geniş işlədilirdi, sonradan isə bu tərkiblər **baxım, qarşıdaş** (duruma görə, bəzən də **oyundaş**) sözləri ilə əvəz edildi. Yaxud yuxarıda göstərdik ki, yeyin sözü xalq danışiq dilimizdə qalmış, sürətli sözü isə daha uyğun sayılıb seçilmiş və ədəbi dilə gətirilmişdir. Ancaq günümüzə artıq türk kökənli **yeyin** sözü də ədəbi dildə işlədilməkdədir və deməli, bu sözün alınma **sürətli** sözünü əvəzetmə (və ya onunla tənhiquqlu = bərabərhiquqlu olma) sürəci başlamışdır. Bu sürəcin sonucunu ədəbi dil baxımından xalq (özəlliklə, aydınlar) içərisində məhz hansı sözün daha geniş yayılıb ümumişlək olacağı bəirləyəcəkdir.

4. Standartlaşdırılıb normaya salınma. Çoxvariantlılıq içərisində seçilən və ya başqası ilə əvəz edilən bir variant digər variantlarla müqayisədə əsas götürülərək standart (= örnək, ülgü, qəlib, nümunə, model, şablon) variant sayılır və ədəbi dildə bu standart variantın işlədilməsi hamı üçün məcburi qayda olur. Dilin çeşidli qatları üzrə bəirlənən bu qaydalar toparlanıb sistem yaradır və dilçilikdə həmin qaydalar sistemi ədəbi dilin normaları adlanır. Normaya çevrilmiş standart variantlar ədəbi dildə nəyin necə yazılmasını, yaxud necə deyilməsini, hansı yazılış və ya deyilişin doğru, hansı yazılış və ya deyilişinsə yanlış olmasını bəirləyir, bu baxımdan ədəbi dili, onun dayanıqlılığını (sabitliyini, stabilliyini), ümumanlaşılıqlılığını vb. önəmli özəlliklərini qoruyan qalxan görəvi daşıyır. Dilin bütün qatları və bütün dil birimləri üzrə çoxvariantlılıqın ələnməsi və standart variant özüündə hamı üçün vahid normaların biçimlənməsi dilə düzən gətirir, qəbul edilib təsdiqlənmiş qanun-qayda əsasında dili hamarlayıb cilalayır və dilin bütün yönlər üzrə gəlişməsinə təkən verir. O sıradan, ədəbi dilin bu standartlaşdırma və normalaşdırma özəlliyi dilin tədrisini asanlaşdırır, hamının eyni cür yazmasını və eyni cür oxumasını təmin edir, çox qarışıq və mürəkkəb düşüncələri belə rahatlıqla bildirmək üçün dilin imkanlarını daha çox toparlayır və dili çağın

zəngin dilləri sırasına çıxararaq ona uluslararası alanda sayğı qazandırır. Buradan da ədəbi dilin dəqiqlik, aydınlıq, ümumilik, dayanıqlılıq (sabitlik, stabillik), sistemlilik kimi aparıcı özəllikləri doğur.

Ədəbi dil bir kultür faktıdır (siyasi-strateji fakt olma yönünü də unutmayaq) və ədəbi dilə yiyələnmə, ədəbi dildən doğru-düzgün istifadə səviyyəsi şəxsin ümummədəni səviyyəsinin göstəricilərindən sayılır. Daha doğrusu, ədəbi dildən hansı düzəydə istifadə nitq mədəniyyətini ortaya qoyur və bu nitq mədəniyyəti də ümumi mədəniyyətin tərkib hissələrindən biridir. Nitq mədəniyyəti ilə bağlı geniş danışmasaq da, ən azından unutmayaq ki, nitq mədəniyyətinin biçimlənməsində ədəbi dil normaları ilə əxlaq normaları çox önəmli rol oynayır. İstər əxlaq normaları, istərsə də ədəbi dil normaları birdən-birə yox, zamanla yaranır toplumun tarixi gəlişimi ilə birgə gəlişir.

Ədəbi dilin qolları və Azərbaycanda ədəbi dil tarixi

Çoxvariantlılıq içərisində seçmə və əvəzetmə əməliyyatı aparmaqla standartlaşdırılıb normaya salınmış ədəbi dil özünü iki biçimdə (formada) göstərir: 1. şifahi ədəbi dil qolu; 2. yazılı ədəbi dil qolu.

Uzmanlara görə, çox əskilərdən var olan çeşidli türk tayfa dillərinin qovuşması (konsolidasiyası) yolu ilə İ.s. (İsadan sonra) I minilliyin ortalarında Azərbaycan türkcəsi **xalq danışq dili**, I minilliyin sonlarına doğru isə Azərbaycan türkcəsi **şifahi ədəbi dili** yaranmış və I minilliyin sonu – II minilliyin başlarında da Azərbaycan türkcəsi **yazılı ədəbi dili** biçimlənilib ortaya çıxmışdır. Bu hesabla, Azərbaycan türkcəsi ədəbi dilinin ən azı min illik tarixindən danışmaq olar. Ancaq unutmayaq ki, Azərbaycan türkcəsi ədəbi dilindən öncə türk dünyasında uzun çağlardan bəri sürüb gələn bir yazı gələnəyi və bütövlükdə, ədəbi dil təcrübəsi vardı. Kəngər (şumer//sümer) xalqından üzü bəri ən əski yazıları bir yana qoysaq belə, İ.ö. (İsadan öncə) II yüzilliklə İ.s. (İsadan sonra) VIII yüzillik arasındakı pul, qab-qacaq vb. nəsənlər üzərində olan Göytürk əlifbalı hun yazılarının günümüzə oxunması (Bu yazılar elmdə Turan yazıları adı ilə tanınmaqdadır), İ.s. V – VI yüzilliklərdən başlayan Selenqi, Talas, Orxon, Yenisey çayları boyunca yerləşmiş (bir sıra örnəkləri də Macarıstanda, Qafqazda vb. yerlərdə tapılmış) Göytürk əlifbalı yazıların yüksək bir düzəydə olması vb. faktlar çox gerçəklikləri açıqlamaqdadır. Deməli, Azərbaycan türkcəsinin istər şifahi ədəbi dili, istərsə də yazılı ədəbi dili heçdən yaranmamış, tərsinə, özündən öncəki ümumtürk şifahi və yazılı ədəbi dil gələnəyi üzərində qurularaq onun bir uzantısı, bir qolu kimi tarix səhnəsinə çıxmışdır.

I.s. I minilliyin sonu – II minilliyin başlarında türk dünyasında bir sıra ayrı-ayrı xalq danışiq dilləri olsa da, bütün türklüyün üz tutub işlətdiyi iki əsas ədəbi dil (yazı dili) vardı: 1. Doğu türkcəsi ədəbi dili və 2. Batı türkcəsi ədəbi dili.

Doğu türkcəsi ədəbi dili daha çox **qarluq türkcəsi** üzərində qurulmuşdu. O dönəmin Qaraxanlı (Xaqaniyyə) türkcəsi yazı dili və az sonrakı cığatay türkcəsi yazı dili məhz Doğu türkcəsinin ədəbi dili idi. Günümüzdə həmin qarluq türkcəsi özüllü ədəbi dil gələniyini daha çox çağdaş özbək türkcəsi yaşatmaqdadır.

Batı türkcəsi ədəbi dili isə qovuşuq **oğuz-qıpçaq türkcəsi** üzərində qurulmuşdu. Çağdaş türkoloji araşdırmalarda Batı türkcəsi ədəbi dilinin sonradan Azərbaycan türkcəsi ədəbi dilinə və Osmanlı (Türkiyə) türkcəsi ədəbi dilinə ayrıldığı düşüncəsi geniş yayılmışdır. Bu düşüncənin doğruluğu danıla bilməz, ancaq həm də bir gerçəklik göz önünə alınmalıdır ki, daha çox qovuşuq oğuz-qıpçaq türkcəsi özülündə biçimlənmiş Batı türkcəsi ədəbi dil gələniyini Azərbaycan türkcəsi dünən olduğu kimi, bu gün də istər xalq danışiq dilində, istərsə də ədəbi dildə tam yaşatmaqdadır. Başqa sözlə, daha çox oğuz özülünə söykənən çağdaş Türkiyə türkcəsi ədəbi dilindən fərqli olaraq, Azərbaycan türkcəsi ədəbi dilinin oğuz-qıpçaq özülü üzərində qurulması həm dünənin, həm də bu günün bilinən bir gerçəkliyidir. Elə buna görədir ki, yaranışdan XVI – XVII yüzilliklərdə olan Batı türkcəsi ədəbi dil abidələri daha çox çağdaş Azərbaycan türkcəsi özəlliylə daşımaqdadır.

Uzmanlar Azərbaycan türkcəsi ədəbi dilinin gəlişmə tarixini iki böyük dövrə ayırır: **I. Təşəkkül dövrü** (IX yüzillikdən XVII yüzilliyin başlarınaədək) və **II. Sabitləşmə dövrü** (XVII yüzilliyin ortalarından günümüzədək). Başqa araşdırmalarda çeşidli adlandırmalar olsa da, bu bölgü aşağı-yuxarı qorunmaqdadır. İstisnasız olaraq bütün faktlar göstərir ki, Azərbaycan türkcəsi ədəbi dilinin sabitləşmə dövrü özündən öncəki təşəkkül dövrünün təbii davamıdır və burada aralıqsız (fasiləsiz) bir qırılmaz bütünlük özünü göstərməkdədir.

Yeri gəlmişkən, ayrıca vurğulayaq ki, günümüzdə fars şovinizminin Azərbaycan türkcəsi ədəbi dilinə qarşı sərgilədiyi insanlıqdışı barbar, vəhşi münasibətdə qadağan siyasəti ilə yanaşı, həm də aşağılama, kiçiltmə, sınırlandırıb önəmsizləşdirmə siyasəti də geniş yayılmışdır. Bu kiçildib önəmsizləşdirmə siyasətində ən çox əl atılan təbliğat üsullarından biri Azərbaycan türkcəsi ədəbi dilini “Bakı dili” adlandırmaqdır. Qovuşuq oğuz-qıpçaq özülü üzərində qurulan və ən azı min ildən bəri bütün Azərbaycan etno-coğrafi alanında ümumi ədəbi dil kimi işlənən Azərbaycan türkcəsi ədəbi dilini yalnız Azərbaycanın quzeyinə, hətta Azərbaycanın quzeyindəki bir şəhərə bağlamaq mahiyyətə o deməkdir ki, bu dil yalnız məhdud bir çevrənin – “Bakınıdır”, “Bakıda yaranmışdır”, Azərbaycanın

güneyinə heç bir bağlılığı “yoxdur” və Azərbaycanın güneyində başqa, “daha doğma bir ədəbi dil” işlədilməlidir. Bəs Azərbaycanın güneyi üçün hansı “ədəbi dil” önərilir? “Bakı dili”ndən fərqlənən yeni bir uyduruq “ədəbi dil”: ərəb və fars dilləri özülü üzərində qurulan, yalnız köməkçi felləri və xəbərlilik şəkildə türkcə olan əcaib-qərib bir qondarma dil!..

Fars şovinizminin yürütdüyü bu üzdənirəq siyasətin iç üzü açıq-aydın ortadadır. Ən azından unutmayaq ki, **ədəbi dil milli kimliyin aparıcı amillərindən biri olaraq toplum üzlərinin öz aralarında bütünləşməsi, milli şüura yiyələnməsi və milli yüksəliş uğrunda mübarizəsi baxımından çox böyük önəm daşımaqdadır.** Başqa sözlə, ədəbi dil təkə bir kəltür faktı deyil, həm də ən güclü siyasi-strateji faktlardan biridir. Bu gerçəkliyi yaxşı bilən fars şovinizmi dünən – şahlıq dönəmində ədəbi dilimizi ortadan qaldırmaqla və dilimizdə yazılmış kitabları vəhşicəsinə yandırmaqla yanaşı, dilimizin varlığını belə kökündən danırdı. Fars şovinizminin bugünkü molla dönəmi isə başlıca zərbəni ədəbi dilimizə qarşı yönəlmişdir və bütün gücü ilə qıpçınır ki, ədəbi dilimizin qarşısını alıb işlənmə çevrəsini bacardıqca kiçiltsin, bunu yapa bilməsə, ən azından ədəbi dilimizi ikiləşdirməklə arada ciddi fərqlər yarada bilsin. Yarın da fars şovinizminin dinc oturmayaçağı və dilimizə qarşı hər cür oyunlara əl atacağı özlüyündən bəllidir. İndiki anda önəmli olan nəsnə bu oyunları Azərbaycan türklüyünün dərinədən anlaması və fars şovinistlərinin oyunlarına uymamasıdır (örnəyin, minillik ümumədəbi dilimizin kiçildilərək “Bakı dili” adlandırılması tələsinə düşməməlidir vb.). Unudulmamalıdır ki, ədəbi dilimizi Azərbaycanın heç bir bölgəsinə (o sıradan, Azərbaycanın quzeyinə, yaxud Azərbaycanın güneyinə) bağlamaq olmaz. Çünki bu ədəbi dil ən azı min ildir Bütöv Azərbaycanın ümumədəbi dili olaraq işlədir və onun yaranmasında Azərbaycanın bütün bölgələrindən olan insanların əməyi var. Bu düşüncənin tam aydınlığı ilə ortaya qoyulması üçün biz məsələnin bilimsəl yönünə daha çox önəm verir və Azərbaycan türkcəsi ədəbi dilinin hansı özlü üzərində qurulmasına ayrıca toxunmağı gərəkli bilir. Bu isə ədəbi dildə koyne anlayışına göz yetirməmizi gərəkdir.

Ancaq bəri başdan deyək: göz önündə tutulmalıdır ki, biz ədəbi dilə yönəlik geniş nəzəri araşdırma aparmaq düşüncəsində deyilik. Sadəcə, aydınlıq üçün ədəbi dil uzmanlarımızın da araşdırmalarından yararlanaraq Azərbaycan türkcəsi ədəbi dilinin koynesi məsələsində bir neçə yönə qısaca toxunmağı gərəkli bilir.

Ədəbi dildə koyne anlayışı

Ədəbi dilin biçimlənməyə başladığı ilk dönəmdə çoxvariantlı dil faktlarından hansının seçilib standartlaşdırılması və ümumədəbi dil normasına çevrilməsi heç də təsadüfi olaraq baş vermir, yaxud tam ixtiyari bir özəllik daşımır. Tərsinə, bu sürəcdə dönəmin siyasi, hərbi, iqtisadi, dini, kəltürəl, coğrafi, demoqrafik yapı (nəfus sayı, əhəli yerləşimi...) vb.

özəlliklərindən irəli gələn bəlli bir özü ilə söykənilmə qaydası var. Bu qaydaya görə, çoxvariantlı dil faktları içərisində standartlaşdırılma və ümumədəbi dil normasına çevrilmə sürəci başlarkən öz dönmənin şərtlərindən irəli gələn hər hansı bir bəlli özü əsas alınıb örnək götürülür və ədəbi dil o özü üzərində qurulur, o özüün aparıcılığı, öncüllüyü və yöncüllüyü ilə biçimlənir. Dil faktlarının standartlaşdırılaraq normalaşdırılmasına öncüllük edən və ona yön verən bu özü anlayışı çağdaş dilçilikdə **ədəbi dilin koynesi** ⁹ adlanmaqdadır.

Dilçilikdə koynə olaraq daha çox ləhcə (dialekt) və xalq danışığı dili üzərində durulur. Örnəyin, ədəbi dil araşdırıcıları İstanbul ləhcəsini Türkiyə türkcəsi ədəbi dilinin, London ləhcəsini ingilis ədəbi dilinin, Paris ləhcəsini fransız ədəbi dilinin, Moskva ləhcəsini rus ədəbi dilinin vb. koynesi sayırlar. Buradan etgilənən bəzi sovet dönmə araşdırıcıları da Bakı – Şamaxı ləhcələrini çağdaş Azərbaycan türkcəsi ədəbi dilinin koynesi kimi qələmə verməyə yeltənmiş, ancaq bu düşüncələrini elə bir ciddi tutalqa (dəlil) ilə əsaslandırma bilməmişlər. Hətta bəzi araşdırmalarda Azərbaycan türkcəsi ədəbi dilinin özüündə ayrı-ayrı dönmələr üzrə ayrı-ayrı ləhcələrimizin durması, öncə Şirvan, sonra Təbriz, sonra Qazax – Qarabağ, daha sonra isə Bakı ləhcəsinin əsas olması düşüncəsi də irəli sürülmüşdü.

Quşqusuz, burada hər nəsnədən öncə, ədəbi dilin özü ilə ədəbi dilə hansısa ləhcənin bəlli bir düzeydə etgisi anlayışları bir-birindən fərqləndirilməlidir. Ədəbi dil uzmanlarımızın çoxu qaçılmaz tutalqalarla (dəlillərlə) ortaya qoymuşlar ki, **Azərbaycan türkcəsi ədəbi dilinin özü – koynesi olaraq məhz xalq danışığı dili aparıcı, öncül və yöncül rol oynamışdır**. Bunu istər ədəbi dilimizin şifahi örnəklərindən biri sayılan “Dədə Qorqud Kitabı”nda, istərsə də ədəbi dilimizin yazılı incilərini yaratmış Xorasanlı İzzəddin Həsənoğlunun, Şirvanlı Nəsiminin, Doğu Anadolulu Qazi Bürhanəddinin, Ərdəbilli Şah İsmayıl Xətayinin, Təbrizli Xətayi Təbrizinin, Bağdadlı Məhəmməd Füzulinin vb. əsərlərində açıq-aydın görmək olar. Göz yetirilərsə, Şirvandan Xorasana, Ərdəbildən Doğu Anadoluya və Bağdadadək (əslində bu hüdud daha geniş idi) böyük bir coğrafi alan içində yazılan əsərlərin dili məhz oğuz-qıpçaq koyneli Azərbaycan türkcəsi ədəbi dilidir. Doğrudur, xalq danışığı dilinə söykənərək biçimlənmiş bu ədəbi dilə zaman-zaman ayrı-ayrı bölgəsal ləhcələrimizin etgi göstərməsi gerçəklikdişi deyil, ancaq o etgi heç vaxt ədəbi dilin koynesini dəyişdirəcək düzeyə yetməmiş, sadəcə, daha çox ədəbi dilin ləhcə hesabına bir az da zənginləşməsinə nədən olmuşdur.

Başqa sözlə, ayrı-ayrı çağlarda və ayrı-ayrı üslublar üzrə Azərbaycan türkcəsi ədəbi dilinə çeşidli ləhcələrin də bəlli bir düzeydə etgi göstərməsini irəli sürmək olar (özəlliklə, ədəbi dil tariximizdə Təbriz və Şirvan ləhcələrinin oynadığı rol ayrıca qabardıla bilər). Ancaq burada iki məsələ mütləq gözə alınmalıdır:

1. Azərbaycanın heç bir ləhcəsi heç bir çağda təkbaşına ədəbi dil koynesi olaraq aparıcı, öncül və yəncül rol oynamamış, yalnız xalq danışığı dili özülündə var olan ədəbi dilimizə bəzi ləhcələr ayrı-ayrı dövrlərdə bəlli bir zənginləşdirici etgi göstərmişdir. Məgər Həsənoğlu dilində Xorasan bölgəsinin, Nəsimi dilində Şirvan bölgəsinin, Qazi Bühranəddin dilində Doğu Anadolu bölgəsinin, Şah İsmayıl Xətayi dilində Ərdəbil bölgəsinin, Xətayi Təbrizi dilində Təbriz bölgəsinin, Füzuli dilində Bağdad-Kərkük bölgəsinin vb. koynə oluşturmaq bölgəsəl xüsusiyyətlərimiz varmı? Yaxud şifahi ədəbi dil nümunəmiz olan “Dədə Qorqud Kitabı”nda Azərbaycanın hansısa bölgəsinə aid koynə oluşturmaq ayrıca dil faktlarımız varmı? Təbii ki, yoxdur və var olan xüsusiyyətlər də bölgələrə deyil, türk boy və oymaq dillərinə aid xüsusiyyətlərdir. Ona görə də, ədəbi dil tariximizdə bölgəsəl koynədən yox, türk boy-oymaq dillərinə bağlı etnik koynədən danışa bilərik.

2. Təkcə Azərbaycan türkcəsi ədəbi dilinin koynesini yox, xalq danışığı dilinin ləhcələr qolunu belə bütün çağlar boyu tam bölgəsəl xüsulə bağlamaq və indi olduğu kimi, tarixən də bölgəsəl ləhcələrdən danışmaq əslində özünü heç də doğrultmur. Tərsinə, xalq danışığı dilimizin ləhcələr qolu yüzilliklər boyu daha çox etnik xüsulə söykənmiş və bir araya gələn dil faktları içərisindəki çoxvariantlılıq bölgələr üzrə yox, çeşidli türk boy və oymaq dilləri üzrə özünü göstərmişdir. Böyük önəm daşmasını gözə alaraq bu məsələni bir az açıqlayaq. Ancaq bəri başdan bildirək ki, biz sorunun bütün yönlərinə toxunmaq düşüncəsində deyilik, sadəcə, önəmli bildiyimiz və ədəbi dilimizə yönəlik araşdırmalarda nisbətən az toxunulmuş aşağıdakı yönələrə göz yetirməyi gərəkli sayırıq.

XVI – XVII yüzilliklərdə ümumtürk dünyasında, o sıradan Azərbaycan türklüyündə **oturaq kùltürün** varlığı ilə yanaşı, başlıca yaşam yəndəmi (həyat tərzi) daha çox **elət kùltürünə** söykənirdi və xalqımızın önəmli bir kəsimi öz yaşam yəndəminin törəsinə uyğun olaraq, yayı yaylaqda (obada, alaçıqda) keçirir, qışı isə qışlaqlarda yaşayırdı (Bu baxımdan, atalarımızın “**Yazın yayla ilə oba, qışın oda ilə soba!**” deyimi çox ilginçdir). Daha çox əkinçilik üzərində qurulmuş oturaqlığı və daha çox heyvandarlıq üzərində qurulmuş tərəkəməliyi özündə birləşdirib öz dönəmi üçün yüksək bir uyum yaratmış elət kùltürü həm sırf oturaqlıqdan, həm də sırf köçərilikdən fərqlənən ayrıca bir xüsümlü kùltür sistemi idi. Vurğulayaq ki, yaşanan kùltür sistemindən irəli gələrək, əski çağlardan XVI – XVII yüzilliklərdə xalqımız içərisində toplumsal qruplaşma xüsulü bölgəsəl əsasda **yərdəşliğa** (həmyerliliyə) görə yox, daha çox 1. kùltürəl əsasə və 2. etnik əsasə görə baş vermişdir. **Kùltürəl əsaslı** toplumsal qruplaşmada xalqımız **oturaq** və **elət** əhəli olmaqla iki yerə ayrılmış, oturaq əhəlimiz orta yüzilliklərdə özünü daha çox **türk**, elət əhəlimiz isə özünü daha çox **türkman**¹⁰ (türkmən adı ilə qarışdırılmasın) saymışdır.

Kültürəl əsaslı toplumsal qruplaşmanın ədəbi dil baxımından aparıcı özəlliyi budur ki, daha çox iri şəhərlərdə yaşayan oturaq türk əhalimiz içərisində ərəb və fars etgisi nisbətən güclü idi, yaylaq – qışlaq gələnyinə söykənən elat türkman əhalimiz içərisində isə bu etgi nisbətən az olması ilə seçilirdi. Xatırladaq ki, prof. Tofiq Hacıyev vb. ədəbi dil tarixi uzmanlarımız XVI - XVII yüzilliklərdə Azərbaycan ədəbi dilində daha çox iki üslubun varlığını göstərməkdədir: 1. klassik-kitab üslubu; 2. danışiq-folklor üslubu. Azərbaycan aydınları bu üslubların ikisində də yazmışlar, ancaq bununla yanaşı, klassik-kitab üslubu xalqımızın oturaq kəsimi, danışiq-folklor üslubu isə xalqımızın elat kəsimi arasında daha yaygın olmuşdur. Elə ona görədir ki, elat kəsimin oturaqlaşmasının başa çatması ilə danışiq-folklor üslubu tam irəli çıxmış və uzmanların göstərdiyi kimi, klassik-kitab üslubunun Füzuli zirvəsi danışiq-folklor üslubunun Vaqif zirvəsi ilə əvəzlənmişdir. Bu əvəzlənmə sürəcində uzmanların göstərdiyi bütün yönrlərlə yanaşı, həm də X yüzildən sonra güclənən kultür əsaslı toplumsal qruplaşmanın yaxlaşiq sona yetməsi və Azərbaycan toplumunda yaşam yöndəmi (həyat tərzi) baxımından **kültürəl bütövləşmənin qabarması yönü** də unudulmamalıdır.

XVI – XVII yüzilliklərdə Azərbaycan dövlətçiliyi xalqımızın elat türkman kəsiminin əlində olmuş, bu dönmədən sonra isə ta 1924-cü ilədək hakimiyyətdə xalqımızın oturaq türk kəsiminin rolu öz aparıcılığı ilə seçilmişdir (**oturaq – elat** və **türk – türkman** ayrımını gözə almayanlar Şah Abbas Səfəvidən başlayan yanlış bir tam farslaşma nağılı uydurmuş və Azərbaycan dövlətçiliyini fars İran (=Persiya) dövlətçiliyi adı ilə tanıtməğa çalışmışdır. Halbuki farslaşma və Azərbaycan türk dövlətçiliyinin fars İran (=Persiya) dövlətçiliyinə çevrilməsi rəsmən 1924-cü ildən sonra başlamışdır. 1924-cü ilədək isə, Osmanlıda olan ərəb-fars etgisi yanında toya getməli bir fars-ərəb təsiri vardı Azərbaycanda və bu etgi mahiyyət dəyişikliyini yaradacaq düzeydə deyildi¹¹).

Etnik əsaslı toplumsal qruplaşmada isə daha çox **boydaşlıq** (həmqəbiləlik), **oymaqdaşlıq** (həmtayfəllilik) və yeri gələndə də, bu etnik əsasa siyasi amilin də artırılması ilə yaranan etno-siyasi əsaslı **eldəşliq** özünü göstərmişdir (Toplum içərisində çeşidli dini, siyasi, fəlsəfi, əxlaqi, iqtisadi, mədəni vb. özüllər üzrə baş verən o biri toplumsal qruplaşmalar ayrı bir mövzu olduğu üçün onlardan danışmırıq).

Elat kultür sistemi durğun (qeyri-mütəhərrik, statik) oturaq kultürdən daha çevik, daha aktiv, daha dəbərgin (mütəhərrik, dinamik) idi və təsadüfi deyil ki, XVI – XVII yüzilliklərdə Azərbaycan (və bir çox başqa ölkələrdə) dövlət və hakimiyyət uğrunda toqquşmaların başlıca oyundaşları elat kultürlü etnoslar olmuşdu. Təbii ki, toplumsal qruplaşmalarda, o sıradan toplumun dil məsələsində bu etnosların rolu yüksək idi.

O dövəndə ayrı-ayrı türk boy və oymaqları bölünərək Azərbaycanın çeşidli bölgələrinə səpələnsələr və zaman-zaman oturaqlaşsalar da, quşqusuz, dərhal öz etnik kimliklərini unudub bölgəsəl kimliklərini qabartmır, etnik kimliklərinin bir bəliirtisi olaraq gələnək üzrə öz boy və oymaq dillərini (danışıklarını) qoruyurdular. Bu da Azərbaycanın tarixi ləhcələrinin bölgəsəl özöldən çox etnik özöl üzrə qurulmasını şərtləndirirdi.

Bəllidir ki, XVI – XVII yüzilliklərdəki toplum yaşamında kültürəl kimlik və boy-oymaq kimliyi bölgə kimliyindən daha aparıcı və daha yaygın bir toparlayıcı amillər olmuşdur (din-məzhəb kimliyi ayrı bir alandır və mövzumuz dıışında olduğundan ona toxunmuruq). Özəlliklə, o dövəm Azərbaycan mentalitetində insanların bir-birini tanıma istəyi daha çox **etnik özöl** söykənirdi və hansı bölgədən olma anlayışı yox, hansı boydan olma anlayışı öndə gəlirdi (Xatırladaq ki, Mahmud Qaşqarlı “Divan”ında bu anlayış **“boy kim?”** sorusuna verilən cavabla ortaya qoyulurdu.¹² Elat kültürünün aparıcı olduğü durum boyu bu özəllik qorunmuşdur).

XVI – XVII yüzilliklərdən sonra isə insanlarımız bir-birini etnik özöl üzrə yox, **bölgəsəl özöl** üzrə tanımağa önəm verdi və bununla da, şair demişkən, “dilimizin **“haralısan?”** qabarı” ortaya çıxdı (Azərbaycan ədəbiyyatında Azərbaycanla bağı bölgə və yer-yurd adlarının daha çox XVIII yüzildən çoxalmağa başlaması da buradandır). Artırağı ki, zaman içində millətləşmə sürəci dərinləşdikcə bölgəsəl özöl önəmini itirər və **Vətən özölü** qabarıb önə çıxar, bölgə kimliyi yerinə **milli kimlik** əsas götürülər (Bu soruna bizim “Millətləşmənin harasındayıq?” kitabımızda geniş toxunulacaq).

Çağdaş dövəndə Azərbaycan ləhcələri bölgələr üzrə adlandırılır, ancağı təbii ki, bu adlandırma XVI – XVII yüzilliklərdəki olan tarixi ləhcələrimiz üçün tam keçərli deyil və daha çox nisbi özəllik daşıyır. Çünkü o dövəndə ləhcələrimiz bölgəsəl özöl üzrə yox, etnik özöl üzrə öz varlığını ortaya qoyurdu və tarixi ləhcələrimizə də məhz bu yöndən yanaşılmalıdır. Eyni zamanda, istər xalq danışığı dilimizin çoxvariantlılığı, istərsə də ədəbi dilimizin bu variantlardan birini standartlaşdırıb normaya çevirməsi daha çox etnik özölə söykənirdi.

XVI – XVII yüzilliklərdən sonra isə Azərbaycanda elat kültürü aparıcı önəmini itirdi və tam üstünlük qazanan oturağı kültür toplumun boy-oymaq sistemini qarışdırıb sıradan çıxardı, boy kimliyinə önəm verən boydaşlığı yerinə, bölgə kimliyini qabardan yerdaşlığı anlayışı getdikcə aparıcı oldu. Özəlliklə, Azərbaycanda xanlıqlar dövəminin yaşanması boy-oymaq kimliyindən bölgəsəl kimliyə keçid baxımından az rol oynamadı. Bu nədənlə ləhcələrimizdə boy-oymaq özəlliyi bəlli bir düzeydə qorunsa da, bölgə kimliyi önəm qazandığı üçün dil faktlarının işlədilməsində daha boy-oymaq amili yox, bölgə amili üstün oldu, hətta bir sürə

sonra boy kimliyi unuduldu. Artıq XVII – XIX yüzilliklərdə ləhcələrimizdəki dil faktlarının boy-oymaq mənsubluğu deyil, bölgə mənsubluğu əsas götürülməkdədir. Ancaq unudulmasın ki, bu dövəndə, yəni boy-oymaq amilinin bölgəsəl ləhcələrə çevrildiyi XVII – XIX yüzilliklərdə ədəbi dilimizin öncəki xalq danışıq dili koynesi nəinki tam qorundu, həm də bölgəsəl ləhcələr nədənile daha da zənginləşərək ədəbi dildə xalq dili özəlliklərini daha da gücləndirdi və ərəb-fars etgisini çox-çox azaltdı.

Xatırladaq ki, ədəbi dil normasına çevriləcək standartlaşdırma üçün öncə bəlli bir çoxvariantlılıq gərəkdir və bu çoxvariantlılıq ayrı-ayrı özüllər üzərində yaranır. Ona görə də, ədəbi dilimizin tarixi gəlişimi baxımından çoxvariantlılıq yaradan özüllərin gözədən keçirilməsi önəmli məsələlərdən biridir.

Çoxvariantlılıq yaradan özüllər

Yuxarıda dedik ki, ədəbi dil var olan çoxvariantlılıq içərisində seçmə və əvəzetmə əməliyyatı aparmaqla standartlaşdırılıb normaya salınmış dildir. Deməli, seçmə və əvəzetmə əməliyyatı apara bilmək üçün öncə çoxvariantlılıq olmalıdır. **Çoxvariantlılığı hansı özül yaradırsa, ədəbi dildə standartla çevrilən normalar da həmin özüldən irəli gəlir.** Ona görə də, xalq danışıq dilimizdə tarixən daha çox hansı özül üzrə çoxvariantlılığın yaranmasına və ədəbi dilimizdə seçilib standartlaşdırılan variantların hansı özüldən gəldiklərinə qısaca göz yetirməmiş çox gərəklidir (təbii ki, oxucunu yormamaq üçün burada işin qolayına əl atır və yalnız sözləri örnək veririk).

Üzərində çoxvariantlılıq yaranan üç özüldən danışmaq olar: 1. kökən özülü; 2. boy və oymaq özülü; 3. bölgəsəl özül.

1. İstər XVI – XVII yüzilliklərdə, istərsə də ondan sonra **kökən özülü** üzrə çoxvariantlılığın yaranması daha geniş yayılmış bir olaydır və burada çoxvariantlı dil faktının kökən (məşə) baxımından **alınma**, yoxsa **milli** olması başlıca sorundur. Yaxşı bilinir ki, yer üzündə başqa dillərin etgisinə uğramayan, ən azı başqa dillərdən söz almayan heç bir dil yoxdur və bizim dilimiz də həm başqalarından etgilənmiş¹³, həm də başqalarını etgiləmişdir. Unutmayaq ki, bu etginin ortaya çıxması təkcə dildən yox, həm də dildışı faktorlardan – siyasi, hərbi, iqtisadi, dini, kültürel, coğrafi vb. amillərdən asılı bir olaydır. Örnəyin, farslar İ.ö.VIII – VII yüzilliklərdə Azərbaycana və onun yaxın çevrəsinə gəlmiş və çağlar boyu ya Azərbaycan türklərinin ağalığına boyun əymiş, ya da dövləti ələ keçirərək Azərbaycan türkləri üzərində ağalıq etmişlər. Bu dildışı faktor nədənile farsların ağa olduğı dövəndə daha çox fars dilindən türkcəyə sözlər keçmiş, türklərin ağa olduğı dövənlərdə isə, tərsinə, daha çox farsca türkcədən sözlər almışdır.

Azərbaycanda ərəblərin hakim olduğu dövəmdə (özəlliklə də, islam faktoruna görə) türkcəmizə ərəbcənin təsiri güclü olmuşdur. Türklər xilafətə yiyə durduqdan sonra isə türkcədən ərəbcəyə çoxlu sözlər keçmişdir.

Türkcə ilə simsar (qohum) sayılan monqol dili zaman-zaman türk dillərinin güclü etgisi altında qalmış, monqolların Azərbaycanı tutduğu və Azərbaycanda Elxanlılar dövlətinin var olduğu dövəmdə isə bizim türkcəmiz monqol dilindən sözlər almışdır (Türk və monqol dilləri arasındakı ilkin ortaq sözlər ayrı bir mövzudur).

Yüzdillər boyu ruslar çeşidli türk ellərinə boyun əyib tabe olmuş və rusca türk dillərindən çox etgilənmişdir . Rusiya Azərbaycanın quzeyini işğal edəndən sonra isə bizim dilimiz ruscanın etgisinə uğramışdır...¹⁴

Göründüyü kimi, kökən özülü üzrə çoxvariantlılığın yaranması daha çox dildən qıraq faktorlara bağlıdır (Təbii ki, dilin özünə bağlı faktorların da varlığı unudulmamalıdır). Ancaq hansı nədənlə bağlılığından və hansı dildən alınmasından asılı olmayaraq, mövzumuz üçün işin önəmli yönü budur ki, kökən özülü üzrə çoxvariantlılıq yaranarkən bir yanda türk kökənli milli variant(lar), o biri yanda isə yabançı kökənli alınma variant(lar) durur. Qarşılaşıb toqquşan bu variantların sonrakı gəlişməsində daha çox aşağıdakı üç durumdan biri ortaya çıxır:

a) alınma variantın milli varianta üstün gəldiyi durum. Bu durumda bir yandan alınma sözlər, o biri yandan isə türk kökənli milli sözlər bir araya gələrək çoxvariantlılıq oluşturun, bəlli bir sürə o variantlar yanaşı işlənir, sonra isə alınma söz milli sözü sıxışdırıb sıradan çıxararaq ədəbi dilimizdə təkbaşına işlənmə hüququ qazanır. Örnəyin, **mələk** (ərəb) – **yumuşçu** (türk) – **yumuş oğlanı** (türk); **şeytan** (ərəb) – **yek** (türk); **tərəddüd** (ərəb) – **ikirçin** (türk); **şeyr** (ərəb) – **qoşuq** (türk); **sənət** (ərəb) – **uzluq** (türk); **nöqtə** (ərəb) – **çekik** (türk); **rəsul** (ərəb) – **nəbi** (ərəb) – **peyğəmbər** (fars) – **savçı** (türk) – **yalavac** (türk)¹⁵; **namaz** (fars) – **salat** (ərəb) – **yükünc** (türk); **dəsmal** (fars) – **suvluq** (türk); **peşman** olmaq (fars) – **oxsınmaq** (türk); **sərxoş** (fars) – **əsruk** (türk); **pəncərə** (fars) – **dünlük** (türk); **xəstə** (fars) – **sayru** (türk); **dərman** (fars) – **em** (türk) vb.

Yuxarıda dedik ki, ədəbi dil tarixi uzmanlarımız XVI yüzilədək Azərbaycan ədəbi dilində daha çox iki üslubun varlığını göstərməkdədir: 1. klassik-kitab üslubu; 2. danışiq-folklor üslubu.

Bunlardan danışiq-folklor üslublu yazılı abidələrimizdə alınma sözlər daha az işlənsə də, klassik-kitab üslublu yazılı abidələrimizdə alınma sözlər özünü daha çox göstərir. Ona görə də, bəzən vurğulanır ki, hamı üçün anlaşılıqlı danışiq-folklor üslublu əsərlərdən fərqli olaraq, klassik-kitab üslublu əsərlər hamı üçün yox, yalnız ərəb və fars dillərini bilənlər üçün tam

anlaşıqlı idi və bu dillərdə özəl bir eyitim görməyənlərin klassik-kitab üslublu əsərləri tam anlaması çətinlik törətmişdir.

b) milli variantın alınma variantla üstün gəldiyi durum. Bu durumda, tərsinə, bir yandan türk kökənli milli sözlər, o biri yandan isə yabançı kökənli alınma sözlər bir araya gələrək çoxvariantlılıq oluşturmur, bəlli bir sürə o variantlar yanaşı işlənir, sonra isə milli söz alınma sözü zaman-zaman sıxışdırıb sıradan çıxararaq ədəbi dilimizdə təkbaşına işlənmə hüququ qazanır. Özəlliklə, çağdaş dövəmdə imkanların genişliyi nədənilə ədəbi dilimizin bu arıdılma (təmizlənmə) sürəci daha da yeyinləşmişdir. Örnəyin, **uğur** (türk) – **müvəffəqiyyət** (ərəb) – **nailiyyət** (ərəb); **qarğış** (türk) – **bəddua** (ərəb); **özəl** (türk) – **xüsusi** (ərəb) – **privat** (Avropa); **dil** (türk) – **lisan** (ərəb) – **zəban** (fars); **gəlir** (türk) – **mədaxil** (ərəb); **kimlik** (türk) – **hüviyyət** (ərəb); **külək** (türk) – **yel** (türk) – **rüzgar** (fars) – **bad** (fars); **baş** (türk) – **sər** (fars); **gecə** (türk) – **şəb** (fars); **torpaq** (türk) – **xak** (fars); **daş** (türk) – **səng** (fars); **yətərsay** (türk) – **kvorum** (Avropa); **çimərlik** (türk) – **plyaj** (Avropa); **özəlləşdirmə** (türk) – **privatizasiya** (Avropa) vb.

Ayrıca vurğulayaq ki, bu gün milli ədəbi dilimizin gəlişməsində ən önəmli sorunlardan biri dilimizin söz dağarcığında olan gərəksiz alınma sözlər yerinə öz milli sözlərimizi işlətməkdir. Bunun üçün dörd yoldan geniş yararlanılır: 1. bu gün üçün köhnəlsə də, əski yazılı abidələrimizdə işlənən bəlli sözləri yenidən ədəbi dilə gətirmək; 2. ləhcələrimizdə qorunmuş gərəkli sözlərdən yararlanmaq; 3. qardaş türk dillərindən uyğun sözlər almaq; 4. uyğun və uğurlu yeni sözlər yaratmaq.

c) milli və alınma variantların qoşa işlənmə durumu. Bu durumda isə, bir yandan türk kökənli milli sözlər, o biri yandan da yabançı kökənli alınma sözlər bir araya gələrək çoxvariantlılıq oluşturmur, ancaq variantlararası toqquşmada biri o birini sıxışdırıb sıradan çıxara bilmədiyi üçün hər iki variant öz varlığını qoruyub saxlayır, ədəbi dildə sinonim (eşənləmlı) sözlər sırası genişlənir. Örnəyin, **Tanrı** (türk) – **Allah** (ərəb) – **Xuda** (fars); **ağ** (türk) – **bəyaz** (ərəb); **boy** (türk) – **qamət** (ərəb); **gəlişmə** (türk) – **inkişaf** (ərəb); **önəm** (türk) – **əhəmiyyət** (ərəb); **güc** (türk) – **qüvvə** (ərəb); **güzgü** (türk) – **ayna** (fars); **dilək** (türk) – **arzu** (fars); **kölgə** (türk) – **sayə** (fars); **qul** (türk) – **bəndə** (fars); **yağı** (türk) – **düşmən** (fars); **bölgə** (türk) – **region** (Avropa); **soyad** (türk) – **familiya** (Avropa); **sürəc** (türk) – **proses** (Avropa); **biçim** (türk) – **forma** (Avropa) vb.

Quşqusuz, çağlar ötdükcə bu qoşa işlənmənin kəsərdən düşməsi və sözlərdən birinin haçansa sıradan çıxması olası bir işdir. Ancaq ayrı-ayrı durumlarda qoşa işlənmənin uzun sürə qorunması da mümkündür.

Kökən özülü üzrə yaranan çoxvariantlılıqda bir alınma variantın başqa bir alınma variantı üstün gəlmə durumundan da söz açıla bilər. Biz bu duruma ayrıca toxunmağı gərəkli bilmədik.

2. XVI – XVII yüzilliklərdə kökən özülü ilə yanaşı, ədəbi dilimizdə **boy və oymaq özülü** üzrə də çoxvariantlılığın yaranması geniş yayılmış bir durumdur. Bu durumda çoxvariantlılığı oluşturan sözlərin hamısı türk kökənli milli sözlərdir və variantlararası toqquşma eyni türk kökənli, ancaq ayrı-ayrı türk boy və oymaq dillərinə aid çeşidli sözlərin qarşılaşması ilə baş verir. İş burasındadır ki, bütün türk dilləri üçün çoxluğu oluşturan ortaq sözlərlə yanaşı, ayrı-ayrı türk boy və oymaqlarının özümlü sözləri də var. Bu özümlü sözləri araşdırmaqla ayrıca götürülmüş çağdaş türk dillərindən hər birinin tarixən hansı türk boy və oymaq dillərinin qovuşması (konsolidasiyası) sonucu yarandığını aydınlaşdırmaq olar ki, bunun da bilimsəl önəmi çox böyükdür. İndiyədək türk dillərinin ortaq sözləri az-çox araşdırılsa da, türk boy və oymaq dillərinə aid özümlü sözlər ayrıca az öyrənilmişdir və bu yöndə bir boşluq özünü göstərməkdədir. O sıradan, Azərbaycan türkcəsi də indiyədək boy və oymaq özülü üzrə geniş araşdırılmamış, Azərbaycan türklüyünü yaradan türk boy və oymaq dillərinin özəllikləri heç də bütün yönləri ilə öyrənilməmişdir. Ayrı-ayrı araşdırmalarda ötəri toxunulan və ümumi şəkildə bildiyimiz gerçəklik budur ki, Azərbaycan türkcəsi ümumxalq dili **oğuz türkcəsinin**¹⁶ tam üstünlüyü, **qıpçaq türkcəsinin** (sak, kuman, hun vb.) ikinciliyi ilə biçimlənmiş və bu biçimlənməyə zaman-zaman **bulqar türkcəsinin** (subar//sabar//suvar, bulqar, ağrı, vənənd, onoqur, kutriqur, haylanturk, buntürk, barsil, xəzər vb.), **qarluq türkcəsinin** (çigil, cığatay vb.) və **uyğur türkcəsinin** də bəlli bir düzeydə qatqıları olmuşdur.

Bütün faktlar göstərir ki, Azərbaycan xalq danışığı dilinin biçimlənməsində aparıcı rol oğuz və qıpçaq türkcələrinindir, ancaq bunlardan sonra gələn o biri türkcələrin də önəmi qətiyyənlə unudulmamalıdır. Örnək üçün vurğulayaq ki, indiyədək Azərbaycanda ayrı-ayrı bulqar boy, oymaq və ellərinin adı çəkilsə və onlardan bəlli bir ölçüdə danışılrsa da, Azərbaycan türklərinin və Azərbaycan türkcəsinin biçimlənməsində bulqar türklüyünün rolu geniş araşdırılmamışdır. Ancaq çox ilgincedir ki, Azərbaycan türkcəsi ümumxalq dilində işlənmə düzeyinə görə bulqar türkcəsi oğuz və qıpçaqcadan sonra gəlsə də, tarix baxımından qədimliyinə görə birinci yerdə durur. Daha doğrusu, bilinən əski çağlardan – İ.ö. IV – III minilliklərdən tutmuş İ.s. I minilliyin ikinci yarısınaqədər (Subartu//Subar bəyliyindən Ağvan//Alban dövlətinə və Xəzər xaqanlığınaqədər) çağdaş Azərbaycan torpaqlarında çeşidli adlarla bulqar türkcəsi geniş yayılmış, İ.ö. I minilliyin ortalarından başlayaraq bölgədə güclənən qıpçaq türkcəsi (sak, kuman, hun vb.) getdikcə daha irəli çıxmış, İ.s. I minilliyin ikinci yarısında isə oğuz türkcəsi üstün gələrək tam aparıcı olmuşdur. Artıq İ.s. I minilliyin

sonlarına doğru Azərbaycan şifahi ədəbi dili yarananda oğuz türkcəsinin tam üstünlüyü, qıpçaq türkcəsinin ikinciliyi və başda bulqar türkcəsi olmaqla bulqar, qarluq və uyğur türkcələrinin üçüncülüüyü açıq-aydın biçimdə ortada idi və bu durum indiyədək dəyişmədən qorunmaqdadır¹⁷. Çeşidli nədənlərdən türkə yağı kəsilmiş “Azərbaycan tarixçiləri” daha öncəki bulqar, qıpçaq vb. türk gerçəkliyini (onların içərisində ayrı-ayrı oğuz boylarının da varlığı istisna deyil) indiyədək hər vasitə ilə danmağa və Azərbaycan türklüyünün tarixini yalnız Səlcuq oğuzlarından başlamağa çalışmışdır. Faktlarsa göstərir ki, Səlcuq oğuzları gələrkən Azərbaycanda öncədən var olan aparıcı bir türk etno-dil çevrəsinə düşmüş və Azərbaycan türklüyü içərisində oğuzların çəkisini daha da artırmaqdan uzağa getməmişlər. Başqa sözlə, Səlcuqlar Azərbaycan türklüyünü yaradan deyillər, daha öncələrdən var olan bulqar və qıpçaq özüllü Azərbaycan türklüyü içərisində yalnız oğuzların sayını artırırlardır. Ona görə də, əski çağlardan tutmuş İ.s. I minilliyin sonlarına qədər olan dövərdə Azərbaycanın dil və etnik biçimlənmə sorununu doğru-düzgün araşdırmaq üçün ümumtürk xarakterli xüsusiyyətləri ilə yanaşı, mütləq qıpçaq, ən çox da bulqar türkcəsinin xüsusiyyətlərinə söykənilməlidir. Bu xüsusiyyətlərə söykənilməməsi bir sıra yanlışlıqların, yanlışma və yanlışmaların ortaya çıxmasına yol açmışdır. Örnəyin, Azərbaycanın ağvan//alban sorununu götürək.

Azərbaycanın quzeyində İ.ö. IV – İ.s. VIII yüzilliklər arasında var olmuş Ağvan//Albaniya dövlətini quran etnosların kimliyinə yönəlik dərüşmələr artıq bu gün bilimsəl alandan siyasi alana daşınmışdır. Türkə yağı kəsilən İqrar Əliyevçi tarixbazlıq aparıcı ağvan//alban etnoslarının türklüyünü kökündən danır, bu etnosların Dağıstandilliyini irəli sürərək Rusiya KQB-sinin qısırtması ilə Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları irəli sürən ləzgi “Sadval” cəğasının ideoloji xüsusiyyətləri rolunu oynayır. Burada suç təkcə “Sadval”çılarda və onlara xidmət edən “Azərbaycan tarixçiləri”ndə deyil, həm də aparıcı ağvan//alban etnoslarının türklüyünü deyən araşdırıcılardadır. Çünki bu araşdırıcılar aparıcı ağvan//alban etnoslarına daha çox oğuz türkcəsinin dil faktlarından yanaşır və bununla da açıq-aydın görünən bir sıra başqa türk dil faktlarının gözəndən yayındırılmasına nədəndə olurlar. Örnəyin, ağvan//alban xanları içərisində iki Vəçə, üç Vəçəqan adı vardı və aparıcı ağvan//alban boylarının türklüyünü ortaya qoyan dəyərli araşdırıcılardan birinə görə, bu adlar türkkökəndə deyil, türklərin Orta Asiyadan gətirdikləri İranmənşəli adlardır.

Gerçəklik isə budur ki, aparıcı ağvan//alban etnosları oğuz və ya qıpçaq yox, ilk sırada, bulqar türkləri idi və ona görə də, bu etnosların araşdırılmasına ümumtürk xüsusiyyətləri ilə yanaşı, daha çox bulqar türkcəsi xüsusiyyətlərindən yanaşılmalıdır. Ümumi mövzumuzdan çox uzaqlaşmamaq üçün bu soruna geniş toxunmuruq, ancaq qısaca bildirək ki, Azərbaycanın ağvan//alban türklüyü içərisində bulqar türkcəsi geniş yayılmışdır. Bunu doğrulayan

tutalqalardan biri olaraq bulqar türkcəsində bəlli bir dil qaydasına göz yetirək: **oğuz türkcəsində qapalı ünlü ilə başlayan sözlər bulqar türkcəsində açıq ünlü ilə deyilir və sözün önünə də bir dodaq-diş v ünsüzü artırılır**. Bu özəllik Azərbaycan türkcəsi ilə əski bulqar türkcəsi və onun çağdaş dillərindən olan çuvaşca arasında çox açıq biçimdə özünü göstərməkdədir (tutuşdur: Azərb. **utan-** = çuvaş. **vatan-**; Azərb. **üç** = çuvaş. **veç**; Azərb. **ulus** = çuvaş. **volos**; Azərb. **uzaq** = çuvaş. **varax**; Azərb. **uzun** = çuvaş. **varam** vb.).

Bu fonetik özəllik ağvan//alban dil faktlarında bir sistem oluşdurur və o sistemə daxil olan adları, sözləri bulqar türkcəsindən bu biri türkcələrə “çevirdikdə” onların anlamı çox asanlıqla anlaşılır. Örnəyin:

Vaxan//Vağan//Vahan = türk. **uğan** “gücü yetən, qüdrətli; Tanrı” (əski türkcə: **u-** “qüdrətli olmaq, qadir olmaq” + **-ğan** feli sifət şəkilçisi. **Uğan Tenqri** = qüdrətli Tanrı. Ad xəzər türklərinin **Boxan** şəxs adı ilə tutuşdurulur ki, əslində elə Boxan adı da **uğan** sözünün bulqar variantından başqa bir nəsnə deyil);

Vanakan = türk. **unağan** “razı olan, qəbul edən” (əski türkcə: **una-** “razı olmaq, qəbul etmək” + **-ğan** feli sifət şəkilçisi. Əski türk **Unağan Çur** şəxs adı ilə tutuşdur);

Varaz//Varoz//Varos = türk. **Uruz//Uraz//Urus**. Adın bulqar türkcəsi variantı (**Varaz...**) ilə yanaşı, ağvan//alban elində bu biri türkcələrə xas **Oroys** variantı da əski qaynaqlarda göstərilməkdədir. Oroys variantı türklərdə geniş yayılmış **Uruz** adı ilə tutuşdurulur və ad türk dillərinin **uraz//uras//oraz//oruz...** ” bəlikti, nişanə; xoş əlamət; rifah, xoş güzəran, firavanlıq” sözünə bağlanılır. Deməli, Uruz adının bulqar türkcəsindəki Varaz...variantı da bu sıradandır.

Vorazakian = türk. **Uruz//Uraz//Urus** + **-ak** + **-ian** (Türkcənin “Börüsak” adı ilə tutuşdurulur. Bizcə, ad **Uruz** kökünə əski türkcənin kiçiltmə bildirən sözdüzəldici **-ak** şəkilçi və fars dilindən erməni dilinə keçmiş **-ian (-yan)** şəkilçisi artırmaqla yaranmışdır);

Vaçe. Əski türk **Vaçə** şəxs adı və İran kökənli sayılan **vaç** “haqqı ödəyən” sözü ilə tutuşdurulur. Ancaq çağdaş çuvaşcada əski türk **uçə** “arxa, kürək; uca” sözü **vaça** və **öc//üç//uç** “qisas, intiqam” sözü isə **veçe** biçimində işlənir (bu biçimlərin əski bulqar türkcəsində də varlığını düşünmək yanlış olmaz). Bizcə, həm **Vaçe**, həm də **Vaçə** adları türk **uçə** sözünün və ya **öc//üç//uç** sözünün bulqar türkcəsindəki variantıdır. Sanmaq olar ki, İran kökənli sayılan **vaç** “haqqı ödəyən” sözü də elə türkcənin **öc//üç//uç** = **veçe** sözünün bulqar variantı ilə bağlıdır);

Vaçəqan. Adla bağlı iki variant irəli sürülə bilər: 1. **Vaçəqan** = türk. **uçəğan** “uçan, uçəğan” (əski türkcə. **uç-** // bulqar türkcəsi. **vaç-** “uçmaq” + **-ağan//a-qan** feli sifət şəkilçisi);

2. **Vaçaqan** = türk. **uça** // bulqar türkcəsi. **vaça** “arxa, kürək; uca” + **qan//xan** “hökmdar, xan” vb.

Göründüyü kimi, bulqar türkcəsi özəlliklərindən yanaşdıqda Azərbaycan türkcəsi tarixinin qaranlıq səhifələrindən biri nisbətən aydınlana bilər. Məhz bulqar türkcəsi işığında görünür ki, oğuzların **ulas** ağac adı nə üçün Azərbaycan türkcəsində **vələs** olaraq işlənir, nə üçün ağvan//alban kökənli sayılan **udi** boy adı Araz vadisində **Vedi** (Vedibasara bölgəsi) variantında qorunur¹⁸, nə üçün Vedibasara yaxın **Ulu dağ** adı **Veli dağı** kimi (Sədərək) deyilir, ağvan nəslindən olmaları qəbirüstü yazılı abidələrlə tam təsdiqlənmiş **Urut** kəndi **Voratan** kimi (Zəngəzur) göstərilir vb.

Təbii ki, Azərbaycanda bulqar türkcəsi sorunu (Qafqazdakı bəlkə türklərini də unutmayaq) ayrıca geniş araşdırma gərəkdir və mövzumuzdan çox uzaqlaşmamaq üçün indilik biz yuxarıda dediklərimizlə yetinir, daha çox boy və oymaq özüündən irəli gələn çoxvariantlılıq üzərinə qayıdırıq. Quşqusuz, burada hər nəsnədən öncə, türk dillərinin **ortaq sözləri** ilə ayrı-ayrı türk boy və oymaq dillərinə aid **özümlü sözlər** bir-birindən ayrılmalıdır. Ortaq sözlər daha çoxdur və biz onlardan ayrıca danışmağa gərək duymuruq. Özümlü sözlər isə bir və ya bir neçə türk boy və oymaq dilində işlənmiş sözlərdir. Bu sözlər haçansa üz-üzə gələrək toqquşmuş, öncə yanaşı işlənərək çoxvariantlılıq yaratmış, sonra isə variantlardan biri üstünlük qazanıb ədəbi dildə standartlaşaraq normaya çevrilmişdir.

Doğrudur, indiki Azərbaycan türkcəsi xalq danışığı dilində (özəlliklə onun bölgəsəl ləhcələrində) işlənən boy və oymaq özüllü sözlər ədəbi dildə işlənənlərdən daha çoxdur. Ancaq biz onlardan yox, əsasən, çağdaş Azərbaycan türkcəsi ədəbi dilində işlənən boy və oymaq özüllü sözlərdən danışırıq.

Tarixən boy və oymaq özüllü üzrə var olmuş çoxvariantlılığı sonrakı inkişaf durumu baxımından aşağıdakı qruplara ayırmaq olar:

a) oğuz türkcəsi variantının üstün gəldiyi durum. Bu durumda bir yandan oğuz türkcəsi variantı, o biri yandan isə başqa türk boy və oymaq dillərinə aid variantlar (yaxud türk dilləri üçün ortaq variantlar) bir araya gələrək çoxvariantlılıq oluşturmur və variantlararası toqquşmada oğuz variantı üstün gələrək ədəbi dildə sabitləşir. Azərbaycan türkcəsində boy və oymaq özüllü üzrə yaranmış tarixi çoxvariantlılıq içərisində oğuz türkcəsi variantları daha çox üstün gəlmiş və Azərbaycan türkcəsi oğuz dillərindən biri kimi tarix səhnəsinə çıxmışdır. Örnəyin¹⁹:

ağ (oğuz) – **ürünq** (qıpçaq vb.); **yüzərlik** = **üzərlik** (oğuz) – **yıdhiq ot** (Kaşgar ağzı) – **eldrük** (Uc və Barsqan ağzı); **pamuk** = **pambiq** (oğuz) – **kəbəz** (o biri türk dilləri. Gəncədəki Kəpəz dağ adı ilə tutuşdur); **sağ** (oğuz) – **ong** (çigil); **qoç** (oğuz) – **qoçngar** (o biri türk

dilləri. Daşkəsəndəki Qoşqar dağ adı ilə tutuşdur); **iləri** = **irəli** (oğuz) – **burun** (qıpçaq); **alın** (oğuz) – **manqlay** (qıpçaq); **qurd** (oğuz) – **börü** (ümumtürk); **buyruq** (oğuz) – **yarlıq** (çigil) vb.

b) qıpçaq türkcəsi variantının üstün gəldiyi durum. Bu durumda qıpçaq türkcəsi variantı daha çox oğuz variantı ilə (bəzən də o biri türk dilləri variantları ilə) qarşılaşaraq çoxvariantlılıq yaratmış və variantlararası toqquşmada qıpçaq variantı üstün gələrək ədəbi dilimizdə işlənmə hüququ qazanmışdır. Örnəyin:

yaxşı (qıpçaq) – **eyi** (oğuz); **tapmaq** (qıpçaq) – **bulmaq** (oğuz); **öz** (qıpçaq) – **kəndi** (oğuz); **tumşuk//dumduk** = **dimdik** (qıpçaq) – **alıq** (oğuz); **kürən** (qıpçaq vb.) – **ətrək** (oğuz) vb.

c) türkkökənli çoxvariantlılığın sinonimləşərək qoşa işləndiyi durum. Bu durumda oğuz, qıpçaq və ya o biri türkcələrə aid sözlər ilk öncə bir araya gəlib çoxvariantlılıq yaratmış, ancaq variantlararası toqquşmada bu variantların heç biri tam uduzub sıradan çıxmıdığı üçün onların hamısı ədəbi dildə qorunub saxlanmış və sinonim (eşanlamlı) sözlərə çevrilmişdir. Örnəyin:

köpək (oğuz) – **it** (qıpçaq); **əl** (oğuz) – **qol** (qıpçaq); **toy** (qıpçaq) – **düyün** (oğuz); **özgə** (oğuz) – **başqa** (qarluq); **arıq** (oğuz və qıpçaq) – **turuq//tırıq** (o biri türk dilləri); **oxşamaq** (yemek, yabaku vb. elatlarda) – **menğzəmək=bənzəmək** (o biri türk dilləri) vb.

ç) başqa türk dilləri variantlarının üstün gəldiyi durum. Bu durumda variantlararası toqquşma aparıcı oğuz və ya qıpçaq türkcələrinin yox, o biri türk boy və oymaq dillərinin üstünlüyü ilə sonulanmışdır. Örnəyin:

muş > **pişik** (çigil) – **çetük** (oğuz); **qum** (çiqil) – **qayır** (oğuz); **saman** (çigil) – **küvük** (oğuz); **yüligü** = **ülgüc** (o biri türk dilləri) – **kerey** (oğuz); **demək** (o biri türk dilləri) – **ayıtmaq** (oğuz, qıpçaq); **talak//dalaq** (o biri türk dilləri) – **sulaq** (qıpçaq); **vələs** (bulqar) – **ulas** (oğuz); **ana** (o biri türk.) – **aba** (oğuz) – **apa** (qarluq, türkmən); **taz** = **daz** (o biri türk dilləri) – **aluk** (oğuz) vb.

Dilimizin söz dağarcığının türk boy və oymaq dilləri baxımından araşdırılması Azərbaycan türkcəsinə yönəlik bilgilərimizin dərinləşdirilməsi yönündə çox dəyərli sonuclar doğura bilər. Ona görə də, bu soruna ayrıca göz yetirilməsi və onun geniş araşdırılması dilçiliyimiz qarşısında duran önəmli məsələlərdən biridir.

3. XVI – XVII yüzilliklərdə **bölgəsəl özü**l üzrə çoxvariantlılığın yaranmasını ortaya qoyan faktlar bizə bəlli deyil və o nədənə də, bölgəsəl özü

bizim daha doğru saydığımız budur ki, coğrafiyaya söykənən bölgəsəl özül, əsasən, XVI – XVII yüzilliklərdən sonra ortaya çıxaraq boy və oymaq özülünü əvəz etmiş və ədəbi dilimizi yaratmaqda yox, artıq neçə yüz ildən bəri var olan ədəbi dilimizin yavaş-yavaş milli ədəbi dilə çevrilərək daha da zənginləşməsində ciddi önəm daşımışdır. Bu sürəc XIX yüzillikdən başlayaraq daha açıq bir düzeye yüksəlmiş və bölgəsəl özül bir sıra alınma sözlərin milli sözlərlə əvəzlənməsində, ortaya çıxan yeni anlayışların öz sözlərimizlə adlandırılmasında vb. çox önəmli rol oynamışdır. İndinin özündə də çağdaş milli ədəbi dilimizin zənginləşməsində ən önəmli qaynaqlardan biri bölgəsəl özülün yaratdığı ləhcələrimizdir.

Gözdən keçirdiklərimiz ortaya qoyur ki, XVI – XVII yüzilliklərdə xalq danışığı dilimizdə çoxvariantlılıq **1. kökən özülü** və **2. boy-oymaq özülü** üzrə yaranmışdır. Ona görə də, xalq danışığı dili koynesinə əsaslanan ədəbi dilimizdə standartlaşdırılıb normaya çevrilən hər hansı bir dil faktı öz qaynağını ya başqa dillərdən, ya da çeşidli türk boy-oymaq dillərindən almışdır. XVI – XVII yüzilliklərdən sonra isə boy-oymaq özülünün çoxvariantlılıq yaratması sıradan çıxmış və yerinə **bölgəsəl özül** keçmişdir. Təbii ki, boy-oymaq özülünün sıradan çıxması aralıqsız sürüb gələn dış etgilərin güclənməsinə və zaman içində dilə ciddi zərbə dəyməsinə nədən ola bilərdi. Ona görə də, sıradan çıxan boy-oymaq özülü yerinə bölgəsəl özülün keçməsi yad etgiyə qarşı uğurlu dirəniş baxımından böyük önəm daşıyırdı. XVII yüzilliyin ortalarından başlayaraq getdikcə güclənən bu sürəcdə, uzmanların göstərdiyi kimi, ən önəmli məsələ ədəbi dil normalarının **demokratikləşməsi** və **milliləşmənin yaranması** idi. Başqa sözlə, bölgəsəl özül üzrə yaranan çoxvariantlılıq heç də Azərbaycanın çeşidli bölgələrini üz-üzə qoymağa qulluq etmirdi, tərsinə, çalışırdı ki, **boy-oymaq özülü sıradan çıxdığı üçün yaranan boşluğu doldursun** və kökən özülündən irəli gələn alınma dil faktlarını bacardıqca azaltsın, ədəbi dildə xalq danışığı dilinin çəkisini daha da artırsın və ədəbi dillə bağlı ortaya çıxan yeni gərəksinmələrin ödənilməsində qaynaq rolu oynasın. Əgər kökən özülü üzrə çoxvariantlılıqda **alınma dil faktlarına qarşı türk boy-oymaq dil faktları dururdusa** və boy-oymaq özülü üzrə çoxvariantlılıqda **ayrı-ayrı türk boy-oymaq dilləri bir-birilə toqquşurdusa**, bölgəsəl özül üzrə olan çoxvariantlılıqda türk boy-oymaq dil faktları (yaxud ayrı-ayrı bölgələrə aid dil faktları) fərq qoyulmadan **milli dil faktları** düzeyində birləşir və bütövlükdə **hər cür alınma dil faktına qarşı dayanırdı**. Təsadüfi deyil ki, bölgəsəl özüldə ayrı-ayrı bölgələrimiz üz-üzə durub toqquşmadı, tərsinə, bütün bölgələrimiz eyni bir milli dil faktı qaynağı olaraq birləşdi və bu da klassik-kitab üslubundan irəli gələn ərəb-fars etgisinə qarşı danışığı-folklor üslubunun tam aparıcı duruma yüksəlməsi və ədəbi dilimizdə türk dillərinə bağlı özəlliklərin alınma özəlliklərə üstün gəlməsi baxımından çox önəmli rol oynadı. İndinin özündə belə bölgəsəl özüllə bağlı

ləhcələrimiz ədəbi dili etgiləmə baxımından bir-birinə qarşı yox, daha çox ədəbi dildəki yabançı dil faktına qarşı daha uğurla durmaq baxımından önəm daşıyırlar.

Bir daha vurğulayaq ki, bölgəsəl özül Azərbaycan türkcəsi ədəbi dilini yaratmadı, sadəcə, daha öncədən var olan Azərbaycan türkcəsi ədəbi dilində milliliyin güclənməsinə, ədəbi dilin daha da zənginləşməsinə nədən oldu. Bu milliləşdirici və zənginləşdirici görəvi Azərbaycanın həm quzeyi, həm də güneyi siyasi və coğrafi bölünməyə baxmayaraq, XX yüzilin başlarınadək birgə sürdürdü (Bəzən irəli sürülən “1828-ci ildə siyasi və coğrafi bölünmə ilə yanaşı, dilimiz də bölündü”, yaxud “elə xanlıqlar dövründən dilimiz də bölünübdür” kimi iddialar yanlış dəyərləndirmələrdən və dillə, dil tarixi ilə bağlı ciddi bilgisi olmayan adamların gerçəklikdışı uydurmalarından başqa bir nəsnə deyil). Yalnız son dövəndə, özəlliklə 1920 – 1970-ci illər arasında sovet dəmir pərdəsinin güclənməsi, rus şovinizminin antitürk sərsəmləmələri, fars Pəhləvi rejiminin milli varlığıma qarşı üzdənirə qanlı cinayətləri və o sıradan, dilimizə qarşı vəhşilikləri səbəbinə Azərbaycanın güneyində ədəbi dilimizin işlənməsinin ortadan qaldırılması, hətta dilimizin varlığının danılması, sonrakı fars molla rejiminin də dilimizə qarşı bu üzdənirə siyasəti başqa variantlarla davam etdirməsi vb. nədənlərdən dolayı Azərbaycanın güneyindəki bölgələrimizin çağdaş Azərbaycan türkcəsi ədəbi dilini zənginləşdirmə imkanı nisbətən sınırlandırıldı. Ancaq bu sınırlandırma qıpçınmaları Azərbaycanın güneyinin təsir gücünü tam durdura bilmədi və özəlliklə, M.H.Şəhriyarın, B.Q.Səhəndin milli ədəbi dilimizə etgisi, ədəbi dilimizdə milliliyin güclənməsi yönündə göstərdikləri başarı bunu açıqca sərgiləməkdədir. Günümüzə isə artıq minillik ədəbi dilimizin son dövr olumsuz rus etgisini azaltmaq və ədəbi dilimizi öz milli imkanlarımız hesabına daha da zənginləşdirmək üçün Azərbaycanın güney bölgələrindən yararlanma sürəci güclənməkdədir. Bu sürəc Azərbaycanın güneyində qorunmuş milli dil faktları səbəbinə milli ədəbi dilimizi daha da arındırma və zənginləşdirmə yönündə çox böyük imkanlar ortaya qoymaqladır.

O biri yandan isə, milli ədəbi dilimizin tədrisə yaxın buraxılmaması, qəzet, dərgi və kitab çapı ilə bağlı acınaqqlı durum, fars şovinizminin on illər boyu dilimizə yönəlik yürütdüyü və yürütməkdə olduğı aşağılama, yasaqlama siyasətləri vb. üzdənirə əməllər nədənilə Azərbaycanın güneyində minillik ədəbi dilimizin işlənməsi ilə bağlı bəlli bir aralıq, qopuqluq yaranmış və gələnek pozulmuşdur. İndi bu gələneyn bərpasına yönəlik işlər gedir və minillik ədəbi dilimizin Quzeydə olduğı kimi, Güneydə də önündəki əngəllərin ortadan qaldırılması və milli kökə söykənərək standartlaşdırılıb normaya çevrilmiş bir milli ədəbi dil düzeyinə yüksəlməsi uğrunda addımlar atılır. Təbii ki, bu sürəcdə sorunun dildışı faktorlara

yönəlik yönünü unutmamaqla yanaşı, həm də ən önəmli məsələlərdən biri kimi ədəbi dildə standartlaşdırma və normalaşdırma məsələsi üzərində ayrıca durulmalıdır.

Ədəbi dil normaları sisteminin tərkibi

Bu gün Azərbaycan türkcəsi ədəbi dili bütövləşmə sorununu yaşayır. Yuxarıda dediyimiz kimi, Azərbaycanın birliyi uğrunda mübarizənin uğurla başa çatması yolundakı ilk işimiz ədəbi dildə bütövləşməni gerçəkləşdirməkdir. Ədəbi dildə bütövləşmə standart ədəbi dil normalarının birgəliyi, vahidləşməsi və Bütöv Azərbaycan üzrə eyni cür işlədilməsi ilə ortaya çıxır. Təbii ki, standart ədəbi dil normaları dedikdə, hər nəsnədən öncə, ədəbi dil normaları sisteminin tərkibi aydınlaşdırılmalı və buraya hansı amillərin daxil olması bilinməlidir.

Standart ədəbi dil normaları sistemində iki önəmli alan var:

I. Dilin quruluş göstəriciləri alanı. Burada dilin səs (fonetik), söz (leksik), deyim (frazеoloji), qrammatik, imla – düzgün yazı (orfoqrafik) və düzgün deyiliş (orfoepik) qaydaları işlənib hazırlanır və standartlaşdırılaraq normalaşdırılır.

Quruluş göstəriciləri alanı üzrə Azərbaycan türkcəsi çağdaş dünyanın gəlişmiş dillərindən biridir. Ancaq burada önəmli sorunların olması da unudulmamalıdır. Özəlliklə, xalqımızın uzun sürədən bəri öz bağımsız dövlətinin olmaması və boyunduruq altında yaşaması istər-istəməz dilimizi də dərinədən etgiləmişdir. Elə buna görə ki, ədəbi dilimizin leksik sisteminə – söz dağarcığına bəlli siyasətlər nədənilə bir sıra gərəksiz alınma sözlər doldurulmuş və aşağılıq duyğusu aşıl原因 “dilimizdə söz yetərsizliyi” təsəvvürü yaradılmasına çalışılmışdır. Ona görə də, ədəbi dilimizin bu cür gərəksiz alınmalardan arıdılması qaçılmazdır və birdən-birə olmasa da, yavaş-yavaş bu iş görülməlidir (təbii ki, biz gərəkli alınmalardan danışmırıq).

O biri yandan isə, quruluş göstəriciləri alanı üzrə standart normalar sistemi nə qədər gəlişsə də, Azərbaycanın həm quzeyində, həm də güneyində yaranan yeni durumun ortaya qoyduğu bütövləşmə sorunu Azərbaycan türkcəsi ədəbi dilinin standart normalar sisteminə yenidən göz gəzdirilməsini gərəkdir. Özəlliklə, burada düzgün deyilişi düzənləyən orfoepik qaydalar sonraya saxlanıla bilsə də, düzgün yazını düzənləyən orfoqrafik qaydalar sonraya saxlana bilməz və indidən araşdırılıb öyrənilməli, kəsir yönələri bəirlənməli və bu kəsirlərin cilalanmasına çalışılmalıdır.

II. Dilin üslubi rəngarəngliyi və xidmət alanı. Burada düşüncə yöndəmini bəirləmə biçimlərinə görə fərqlənən çeşidli üslublar normaya salınır və dilin işlənmə çevrəsinin genişliyinə, toplumsal yaşamın bütün sahələri üzrə ünsiyyət vasitəsi olmasına diqqət yetirilir.

Bütün üslubların varlığı dilin işlənmə çevrəsinin tamlığını – bütövlüyünü göstərir və əgər bir dildə üslubların hamısı yoxdursa, deməli, o dilin işlənmə çevrəsinin genişliyindən yox, məhdudluğundan danışıla bilər. Bu isə o deməkdir ki, işlənməyən üslubların aid olduğu sahələrdə dil topluma xidmət edə bilmir, dilin xidmət alanı sınırlıdır və bu yöndə dilin inkişaf dərəcəsi çox da yüksək deyil. Çox yazıqlar ki, dilin üslubi rəngarəngliyi və xidmət alanı üzrə XX yüzildə Azərbaycan türkcəsinin çağa uyğun inkişafı əngəllənmiş, əsasən milli ədəbi dilimizin **hərbi, rəsmi-sənəd, siyasi-publisist** vb. üslubları sıradan çıxarılmış, yaxud çox ciddi biçimdə sarsındılmış və bununla da dilimizin işlənmə dairəsi daraldılmış, ünsiyyət vasitəsi kimi xidmət göstərdiyi sahələr məhdudlaşdırılmışdır. Toplum yaşamının hər sahəsindən çıxarıldıqca ədəbi dilimiz təkcə o sahəyə aid üslubu itirmədi, həm də həmin üslubda işlədilən özümlü sözləri, deyimləri, ifadə bəndlərini, cümlə növlərini vb. dil faktlarını da addım-addım itirdi. Örnəyin, dilimiz hərbi sahədən uzaqlaşdırılınca həm hərbi üslubu itirdik, həm də hərbi anlayışları bildirən nə qədər sözlərimiz, çeşidli dil birləşmələri işlədilmədiyindən yavaş-yavaş unuduldu...

Ədəbi dildə hər hansı bir üslubun yaranması və toplum içində oturmuş bir dərəcəyə yetməsi asanlıqla başa gələn qısa sürətli bir olay deyil, tərsinə, uzun çəkən və bəlli bir zaman boyunca addım-addım yaranan, çeşidli inkişaf səhifələri üzrə çalxalanıb özümlü dil faktlarına, sözlərə, ifadələrə, bəlli qaydalara vb. yiyələnməklə birləşən bir sürəcdir. Ona görə də, çağdaş ədəbi dilimizdə var olan məişət üslubu, bədii üslub, elmi üslub, publisist üslub (siyasi üslub növü də daxil), rəsmi üslub, hərbi üslub vb. ilə bağlı Azərbaycanın qüzeyində qazanılan təcrübə Bütöv Azərbaycan baxımından işlənilib dəyərləndirilməli, bu üslubların daha da zənginləşdirilməsi və daha da milliləşməsi üçün isə Azərbaycanın güneyinə özəl diqqət yetirilməlidir.

Təbii ki, standart ədəbi dil normaları sisteminə daxil bütün məsələlər üzərində yox, mövzumuzla bağlı olaraq yalnız düzgün yazı qaydaları – imla (orfoqrafik) normalar üzərində durmamız gərəkir. Ancaq Azərbaycanın qüzeyində latın əlifbası, Azərbaycanın güneyində isə ərəb əlifbası işləndiyinə görə, qarışıqlıq olmasın deyə öncə əlifba məsələsini qısa biçimdə ayrıca gözdən keçirək.

İkinci bölüm

Azərbaycan əlifbası

Danışiq səslerini bildirən hərflərin bəlli bir sıra ilə düzülüşü əlifba adlanır. İstənilən əlifba bir yandan dilə bağlı bir kultür faktı, o biri yandan isə toplumun siyasi yönəlişini bəirləyən strateji bir amildir. Bu iki yön üst-üstə düşməyəndə toplum üçün sorun yaranar və sonucda, toplum ya öz siyasi-strateji yönəlişində bir yenilik etməli, ya da əlifbasını dəyişdirməli olar (bəzən də hər iki yön dəyişər). Örnəyin, əski türk əlifbası özgün (orijinal) bir əlifba olub türklüyü başqalarından fərqləndirirdi və əsarətə düşəndə bağımsız dövlət üçün yanib-yaxılan, bağımsız dövlət qurub güclənəndə isə dörd bulunqa – dünyanın dörd cəhətinə yiyələnmə düşüncəsi ilə yola çıxan əski türk dövlətçilik sisteminə uyğun idi. Ancaq türklər müsəlman olduqdan sonra bu uzlaşımı qoruya və öz əlifbalarını öz siyasi-strateji yönəlişlərinə uyğun gəlişdirib yaşada bilmədilər. Çünki çeşidli əlifbalara xoş baxan və xalqları yalnız bir əlifbada yazmağa zorlamayan xristianlıqdan fərqli olaraq, islam dini qutsal Quranın ərəbcə olmasını əsas götürüb ərəb əlifbasının da qutsallığını irəli sürdü və müsəlman xalqların bu əlifbada yazması gərəkdiyini ortaya qoydu. Sonucda, dörd bulunqa yiyələnib dünya ağalığı qurmaq düşüncəsi daşıyan türklük özünün bu cahan hakimiyyəti siyasi-strateji yönəlişini islamla birləşdirdi və bu yolda öz əlifbasını qurban verərək ərəb əlifbasını qəbul etdi...

1926-cı il I Bakı Türkoloji qurultayı dünya türk xalqlarının latın əlifbasına keçməsi qərarını verdi və bu qərar gəlişmiş Batı düzeyinə yönəlişi əsas alan bağımsız türk dövlətçiliyi baxımından tam doğru addım idi. Ancaq Rusiya imperiyasına nə bağımsız türk dövlətçiliyi, nə də türklüyün Batıya yönəlişi gərək idi və ona görə də, milyonlarla insanı öldürərək türklərin Rusiya mərkəzli “sosializmə” yönəlişini zorla gerçəkləşdirməyə çalışdı ki, bu yolda atdığı əsas addımlardan biri də türklərə kiril əlifbasını məcburən sıırması oldu.

Bu gün Azərbaycan Respublikasının Batıya yönəlişi yenidən əsas götürməsi və yenidən latın əlifbasını qəbul etməsi o deməkdir ki, Azərbaycan 1920 – 1930-cu illərdə qarşısı kəsilmiş gəlişmə yolu ilə irəliləyişini yenidən başlamışdır. Bağımsızlıq qazanmış o biri türk cümhuriyyətləri də eyni yolu izləməkdədirlər, ancaq örnək üçün, Tatarıstan Cümhuriyyəti hələ bağımsızlıq qazana bilmədiyi üçün latın əlifbasına da keçə bilmir (Doğrudur, Tatarıstan da latın əlifbasına keçmə qərarı verdi, ancaq onun yeni siyasi-strateji yönəlişini əngəlləmək üçün Rusiya tez bu qərarı ortadan qaldırdı). Deməli, açıqca görünür ki, türklər üçün indiki anda bağımsızlığa yönəliş və latın əlifbası bir-biri ilə bağlı qoşa qanadlardır. Bu isə o deməkdir ki, bu gün əsarətdə olan bir türkün bağımsız dövlət qurması baxımından latın əlifbasına keçməsi də çox gərəkli, yaxud bu gün latın əlifbasına keçmək əsarətdə olan bir türkün yarınkı bağımsızlığa yönəlişini də ortaya qoymaqdadır (Təbii ki, biz bağımsızlığın siyasi, iqtisadi, sosial, kultürel vb. şərtlərini unutmuruq, sadəcə, məsələnin öz mövzumuzla bağlı yönünə – əlifba faktına toxunuruq).

Azərbaycanın güneyində hələ ərəb əlifbası işlədilir və bu əlifba Azərbaycan türklüyünü farslarla bir arada tutan ən aparıcı kultür faktlarından biridir. Fars şovinizminin boyunduruğundan qurtulması və öz bağımsızlıq, bütövlük siyasi-strateji yönəlişini gerçəkləşdirə bilməsi üçün Azərbaycan türklüyünün görəcəyi işlərdən biri də latın əlifbasına keçməkdir. Ancaq təbii ki, fars şovinizmi hakimiyyətdə qaldıqca Güney Azərbaycanın rəsmən latın əlifbasına keçməsinə imkan verə bilməz, eyni zamanda, bu gün insanlarımızın latın əlifbasına yiyələnməsinə, bu əlifbada yazıb-oxuma alışqanlığı qazanmasına tam əngəl də ola bilməz. İstər Azərbaycan Respublikası faktoru, istər Türkiyə Cümhuriyyəti faktoru, istərsə də bilgisayar və internet faktoru Azərbaycanın güneyində latın əlifbasının yayılmasına çox yaxından yardımçı olmaqdadır (Batı dilləri faktorunu da unutmayaq).

Bu gün Güney Azərbaycanda bir yandan açıq biçimdə ərəb əlifbasının islah olunması və ərəb əlifbasına uyğun imla (orfoqrafiya) normaları oluşturulması sürəci, o biri yandan isə, əlaltından latın əlifbasını və ona uyğun imla normalarını mənimsəmə sürəci gedir. Azərbaycan aydınlarının önəmli bir qismi bir neçə yol imla seminarı (I və II orfoqrafiya seminarlarını) keçirərək ərəb əlifbalı Azərbaycan yazısının düzgün yazı normalarını ortaya qoymağa çalışmışlar. Təbii ki, bu və buna oxşar addımlar bütövlükdə yazı kultürümüzün yüksəldilməsi baxımından çox gərəklidir və yalnız alqışlana bilər. Ancaq bir gerçəklik də kəsinliklə unudulmamalıdır: ərəb əlifbası bizim dilimizə uyğun deyil və min bir yamaq vurulsa belə, özünü doğrultmayacaq! Ona görə də, Azərbaycan türkcəsi ədəbi dilinin bütövləşmə sorununda əlifbadan danışarkən ilk sırada yalnız latın əlifbası göz önünə gəlir.

Azərbaycanın quzeyində latın əlifbasına keçid başa çatmışdır və indiki anda bu məsələ ilə bağlı başlıca sorun Azərbaycanın güneyində də latın əlifbasının yayılmasıdır. Aydınliq üçün latın kökənli Azərbaycan əlifbasını ərəb kökənli Azərbaycan əlifbası ilə tutuşduraq:

Azərbaycanın latın və ərəb kökənli əlifbalarını tutuşdurma cədvəli

Açıqlama:

Sayı	Latin əlifbası	Hərfin adı	Bildirdiyi səs	Səsin adı	Ərəb əlifbasında qarşılığı			
					sonda	ortada	başda	ayrıca
1.	A a	A a	[a]	[a]	ا	ا	آ / ا	آ
2.	B b	be	[b]	[bɪ]	ب	ب	ب	ب
3.	C c	ce	[c]	[cɪ]	ج	ج	ج	ج
4.	Ç ç	çe	[ç]	[çɪ]	چ	چ	چ	چ
5.	D d	de	[d]	[dɪ]	د	د	د	د
6.	E e	E e	[e]	[e]				ا ه
7.	Ə ə	Ə ə	[ə]	[ə]				ا
8.	F f	fe	[f]	[fɪ]	ف	ف	ف	ف
9.	G g	ge	[g]	[gɪ]	گ	گ	گ	گ
10.	Ğ ğ	ğe	[ğ]	[ğɪ]	غ	غ	غ	غ
11.	H h	he	[h]	[hɪ]	ح ه	ح ه	ح ه	ح ه
12.	X x	xe	[x]	[xɪ]	خ	خ	خ	خ
13.	I ı	I ı	[ɪ]	[ɪ]	ی	ی	ی	ی
14.	İ i	İ i	[i]	[i]	ی	ی	ی	ی
15.	J j	je	[j]	[jɪ]	ژ	—	—	ژ
16.	K k	ka,ke	[k]	[kɪ]	ک	ک	ک	ک
17.	Q q	qe	[q]	[qɪ]	ق	ق	ق	ق
18.	L l	el	[l]	[lɪ]	ل	ل	ل	ل
19.	M m	em	[m]	[mɪ]	م	م	م	م
20.	N n	en	[n]	[nɪ]	ن	ن	ن	ن
21.	O o	O o	[o]	[o]				وا و
22.	Ö ö	Ö ö	[ö]	[ö]				ؤا و
23.	P p	pe	[p]	[pɪ]	پ	پ	پ	پ
24.	R r	er	[r]	[rɪ]	ر	—	—	ر
25.	S s	se	[s]	[sɪ]	س-ث-ص	س-ث-ص	س-ث-ص	س-ث-ص
26.	Ş ş	şe	[ş]	[şɪ]	ش	ش	ش	ش
27.	T t	te	[t]	[tɪ]	ت-ط	ت-ط	ت-ط	ت-ط
28.	U u	U u	[u]	[u]			وا و	وا و
29.	Ü ü	Ü ü	[ü]	[ü]			وا و	وا و
30.	V v	ve	[v]	[vɪ]	و	—	—	و
31.	Y y	ye	[y]	[yɪ]	ی	ی	ی	ی
32.	Z z	ze	[z]	[zɪ]	ز-ذ-ظ	— — —	— — —	ز-ذ-ظ

1. Açıq qara boya ünlü (səsli, sait) səsləri, tünd qara boya ünsüz (səssiz, samit) səsləri bildirir.

2. Hərfdən fərqləndirilməsi üçün səslər düz ayrac [ ] içərisində verilir.

3. Ünsüz səslərdə hərf adları hərfə e səsi artırılmaqla düzəlir, bu hərflərin bildirdiyi səslər isə hərfə ı səsi artırılmaqla deyilir. Tutuşdur: **be** hərfi və [bɪ] səsi; **ce** hərfi və [cɪ] səsi; **çe** hərfi və [çɪ] səsi; **de** hərfi və [dɪ] səsi vb.

4. Tünd yağlı qara boya səsin sonör ünsüz olduğunu göstərir. Ancaq unutmayaq ki, sonör ünsüzlərin el, em, en, er kimi verilməsi hərf adlarında məntiqi bölgünün təkzüllülük ilkəsini pozur və ikilik yaradır. Yaxşı olar ki, gələcəkdə bu hərf adlarını fərqləndirməyək və o biri ünsüzlər kimi bunları da **le, me, ne, re** adlandıraraq.

Bəlli olduğu üzrə, istənilən əlifba ilə bağlı ən önəmli məsələlərdən biri, bəlkə də birincisi əlifbanın hərflərilə dilin səsləri arasındakı uyğunluq sorunudur. Adətən, dildəki səslər əlifbadakı hərflərdən çox olar və bu səslər dildə anlam fərqi yaradıb-yaratmamasına görə iki yerə bölünər: fonem və fonem variantı.

Geniş və dərin araşdırmalara toxunmadan qısaca xatırladaq ki, dilin anlam fərqi yaradan səsləri **fonem** (latın. **fon** “səs” sözündən) adlanır və hər fonem əlifbada ayrıca hərflə göstərilir. Dilin anlam fərqi yarada bilməyən səsləri isə **fonem variantı** adlanır və adətən, fonem variantları ayrıca hərflərlə işarə edilmir.

Azərbaycan türkcəsinin səs sistemində ünlü səsləri bildirən doqquz fonem (**a, e, ə, ı, i, o, ö, u, ü**) və ünsüz səsləri bildirən iyirmi beş fonem (**b, c, ç, d, f, g, ğ, h, x, j, k (+ k^I və x^I), q, l, m, n, p, r, s, ş, t, v, y, z**) vardır ki, dilimizin bu otuz dörd fonemi latın kökənli əlifbamızda otuz iki hərflə göstərilmişdir. Ancaq dilimizin səsləri bu otuz dörd fonemlə bitmir və çağdaş Azərbaycan türkcəsi ədəbi dilində anlam fərqi yaratmayan ən azı on fonem variantını da gözə alsaq, həmçinin xalq danışığı dilimizdə, ən çox da ləhcələrimizdə işlənən **ŋ** – **sağır n** səsinə də saysaq, qırx beş səsimizin olduğunu deyə bilərik (ləhcələrimizdə işlədilən **w, ç^I [=t+s]** vb. səsləri bəlli bölgə ilə sınırlı olduqlarına görə, bu ümumi sıraya qatmırıq). Bu səslər əlifbamızda ayrıca hərflərlə işarələnmiş, dilçilikdə isə onlar yalnız fonetik transkripsiyanın²⁰ yardımı ilə yazılır.

Anlam fərqi yaratmadığı üçün əlifbamızda ayrıca göstərilməyən, ancaq dilimizdə var olan fonem variantları aşağıdakı səslərdir:

Uzun deyilən ünlü fonem variantları – a:, e:, ə:, i:, o:, ö:, u: (hərfin yanına qoyulan qoşa nöqtə uzunluq bildirir). Örnəyin: alim [**a:**lim], elan [**e:**lan], məna [**mə:**na], zinət [**zi:**nət], dovşan [**do:**şan], tövbə [**tö:**bə], xüsusi [**xüsu:**si]. Göründüyü kimi, bu uzun səslər daha çox alınma sözlərdə, azacıq da deyiliş zamanı səsdüşümünə uğrayan milli sözlərin tələffüzündə özünü göstərir. Kiril əlifbasında yazarkən bu uzunluq aşağıdakı biçimlərdə ifadə olunurdu:

1. heç bir əlavə işarə işlətmədən bir sıra alınma sözlərdə incə ünlülü hecadan öncə gələn qalın ünlülü hecadakı ünlü səsin uzun deyilməsi ilə. Örnəyin: ali [**a:**li], alim [**a:**lim], aləm [**a:**ləm] vb.

2. bir sıra alınma sözlərdə eyni ünlü səsin qoşa hərflə yazılması ilə. Örnəyin: saat [**sa:**t], təbii [**təbi:**], camaat [**cama:**t] vb.

3. bir sıra ərəb sözlərindəki ع - əyn hərfinin qarşılığı sayılan apostrof işarəsinin işlədilməsi ilə. Örnəyin: ə'la [**ə:**la], bə'zi [**bə:**zi], mə'na [**mə:**na] vb.

Latın əlifbasına keçildikdən sonra uzun saitlərin yazıda ifadəsinə yönəlik birinci və ikinci yol öz varlığını eynilə qorudu, üçüncü yol – apostrof isə əlifbamızdan çıxarıldığı üçün yazıda işlədilməsinə də gərəksinim qalmadı.

Qısa deyilən ünlü fonem variantları²¹ – **ı, i, u.** (hərfin yanına qoyulan tək nöqtə qısalıq bildirir). Qısa ünlülərin işləndiyi sözə ünlü ilə başlayan şəkilçi artırıldıqda, qısa ünlü düşür. Örnəyin: **ağız** – + ı [ağ**ı**.zı] > ağzı; **beyin** – + i [bey**i**.ni] > beyni; **burun** – + u [buru**.**nu] > burnu vb.

Ayrıca hərflə göstərilməyən ünsüz fonem sorunu. Çağdaş Azərbaycan əlifbasında **k** hərfi üç səsi bildirməkdədir:

1. **k = [k] fonemi** (cingiltili **g** ünsüzünün kar qarşılığı olan **ke** ünsüzünü bildirir. Örnəyin: **kənd**, **kirpi**; **kələm** vb.)

2. **k = [k'] fonemi** (cingiltili **q** ünsüzünün kar qarşılığı olan **ka** ünsüzünü bildirir. Örnəyin: **traktor**, **marka**, **kran** vb.). Bu səs bəzən **q** hərfi ilə də verilə bilər: **toqqa** [t**o**k'qa], **doqquz** [d**o**k'quz], **məqsəd** [m**ə**k'səd] vb.

3. **k = [x'] fonemi** (cingiltili **y** ünsüzünün kar qarşılığı olub **ih** kimi deyilən ünsüzü bildirir. Örnəyin: **kəklik** [k**ə**kl**x'**], **çiçək** [ç**i**ç**ə**x'], **külək** [k**ü**l**ə**x'] vb.). Sonu **k = [x']** ilə bitən sözlərə ünlü ilə başlayan şəkilçi artırıdığında **k = [x']** səsi öz cingiltili qarşılığı olan **y** səsinə çevrilir. Örnəyin: **kəklik** → **kəkliyi**; **çiçək** → **çiçəyə**; **külək** → **küləyin** vb.

[**k**], [**k'**] və [**x'**] səslərinin latın əlifbasında **k** (qismən də **q**) hərflə verilməsi yeni bir özəllik olmayıb ərəb və kiril əlifbalarında da özünü göstərməkdədir. Belə ki, bu səslər ərəb əlifbasında **ك** (qismən də **ق**) hərfi ilə, kiril əlifbasında isə **к** (qismən də **г**) hərfi ilə işarələnir və onlar üçün ayrıca işarələr yaradılmamışdır. Ancaq unutmayaq ki, bu üç səs dilimizin o biri ünsüz fonemləri kimi bütün durumlarda çox da açıq-aydın anlam fərqi yarada bilmirlər. Ona görə də, hər üç səs üçün istər ərəb, istər kiril, istərsə də latın əlifbamızda ayrıca hərfin yaradılmasına gərəksinmə duyulmamışdır və onlarla fonem variantı kimi davranılmışdır.

Azərbaycan türkcəsində **ŋ** – **sağır n** səsi tarixən işlək olmuş, ancaq son dövnlərdə öz işləkliyini itirərək qismən xalq danışığı dilimizdə, daha çox isə ləhcələrimizdə qorunmuşdur. Eyni zamanda, bu səs ləhcələrimizdə ya **v** səsinə (**ataŋa** ~ **atava**), ya **y** səsinə (**sözünə** ~ **sözüyə**), ya **n** səsinə (**başınə** ~ **başına**)... çevrilmiş, ya da düşmüşdür (**ataŋa** ~ **ata:**) vb. İndi **sağır n** səsi yerinə ədəbi dildə **n** burun ünsüzü işlənir, **sağır n** səsi isə fonem variantı kimi yalnız transkripsiyada **ŋ** işarəsilə göstərilir.

Bu hesabla, dilimizdə qırx beş səs işlənir ki, onlardan otuz ikisi açıq-aydın anlam fərqi yaradan fonemlərdir və latın kökənli əlifbamızda bu fonemlərdən hər biri üçün ayrıca hərflər

vardır. Qalan səslərimizin isə əlifbada ayrıca hərflə göstərilmələrinə elə bir gərəksinmə yoxdur.

Anlam fərqi yaradan səslərimizin əlifbada işarələnməsi baxımından, ərəb kökənli əlifbamız latın kökənli əlifbamızdan çox-çox geri qalmaqdadır. Xatırladaq ki, ərəb əlifbasında (ه ح) **ha** və **he**, (س ث ص) **sad, se** və **sin**, (ت ط) **ta** və **te**, (ز ذ ض ظ) **za, zad, zal** və **ze** ayrı-ayrı hərflər olub, çeşidli məxrəclərdə deyilən müstəqil səsləri bildirir və ərəb, yaxud fars dillərində bu hərflərdən hansının işlədilməsi anlam fərqi yaradır. Azərbaycan türkcəsində isə ayrı-ayrı məxrəclərdə deyilən bu səslər yoxdur və olmayan səslər üçün ayrıca hərflərin işlədilməsi də heç bir anlam daşımır. Deyək ki, bu çeşidli hərflərdən hansının işlədilməsi ərəbcədə bir sözü o biri sözdən fərqləndirir, həmin sözlərin çeşidli köklərini ayırd etməyə imkan verir. Ancaq bu ayırd etmə ərəb dilinə və onun qanun-qaydalarına aiddir, bizim dilimizə aid deyil və bizim dilimiz üçün bir ərəb sözünün o biri ərəb sözündən fərqli filan kökə malik olmasının da elə bir önəmi yoxdur. Ona görə də, çeşidli ərəb səslərini bildirən ayrı-ayrı hərflərin qarşılığı olaraq Azərbaycan türkcəsində yalnız bircə uyğun hərf göstərilir.

Bir daha vurğulayaq ki, Azərbaycan türkcəsində **iki h, iki t** yox, **bir h, bir t** səsi, **üç s** yox, **bir s** səsi və **dörd z** yox, **bir z** səsi var və dilimizdəki bu dörd səsin də hər biri özümlü hərflə işarələnir (başqa sözlə, ərəbcənin on bir səsinə və on bir hərfinə qarşı Azərbaycan türkcəsinin yalnız dörd səsi və dörd hərfi durur, yeddi hərf və səsin isə Azərbaycan türkcəsinə dəxli yoxdur). Eyni zamanda, xatırladaq ki, dilimizin ünlü səslərini bildirmək üçün də ərəb əlifbası qüsurludur və bu qüsuru nə qədər yamamağa çalışsalar da, düzgün yazıb-oxuma sürəcində sorun törətməkdədir. Çünki ərəb əlifbasında sırf ünlü səsi bildirən yalnız bircə işarə var – yerinə görə **a, ə** və **e** səslərimizi bildirən **ā** – **əlif** işarəsi. **Vav** – **و** hərfi isə həm **v** ünsüzünü, həm də yerinə görə **o, u, ö, ü** ünlülərimizi, **yey** – **ي** də həm **y** ünsüzünü, həm də yerinə görə **ı** və **i** ünlülərimizi ortaya qoymaqladır.

Başqa faktları sadalamadan (bu yöndə çeşidli araşdırmalarda yetərincə danışılıb) vurğulayaq ki, ərəb kökənli əlifbada dilimizdəki doqquz ünlü fonemin heç də hamısı üçün hərf işarəsi yoxdur və ərəb əlifbasının bu kəsirini düzəltmək üçün əl atılan yollar heç də özünü tam doğrultmur. Örnəyin, eyni hərf işarəsinin – **و** (vav) hərfinin bildirdiyi **v** ünsüzü ilə **u** və **o** ünlülərini fərqləndirə bilmək üçün bəzən hərf birləşməsindən – **وا** (əlif + vav), bəzən də hərf birləşməsi və diakritik işarədən – **واو** (əlif + vav + həməzə) istifadə olunur ki, bu cür birləşmələr də dilimizin **bir səs – bir hərf** ilkəsini pozur, hərf birləşmələri və fərqləndirici (diakritik) işarələrlə əlifbamızı ağırlaşdırır. Həmçinin dilimizdə nə ayrıca fonem kimi, nə də hətta fonem variantı kimi var olmayan yeddi artıq hərf işarəsi ərəb əlifbasında işlədilir ki,

onlar da bizim dilimizin hərfləri – səs uyğunluğuna və məntiqə tərs düşərək səsin hərfdən yox, hərfin səsdən çox olmasını ortaya qoymaqladır. Buraya əlifbanın siyasi-strateji yönəlişlə bağlı yönünü də artırısaq, açıq-aydın görünür ki, ərəb əlifbası bizlik deyil və doğru yol Azərbaycanın güneyində də latın kökənli əlifbanın işlədilməsidir.

Bəllidir ki, düzgün yazı qaydalarını – imla (orfoqrafiya) normalarını əlifba məsələsindən tam ayırmaq olmaz. Çünki əlifba sistemləri (örnəyin: əski türk əlifba sistemi, ərəb əlifba sistemi, kiril əlifba sistemi, latın əlifba sistemi vb.) bir-birindən fərqli xüsusiyyətlər daşıyırlar və hər əlifba sisteminin öz xüsusiyyətinə uyğun düzgün yazı qaydaları var. Doğrudur, imla (orfoqrafiya) normalarının bəşirlənməsində aparıcı yön dilə bağlıdır və bir sıra durumlarda dildışı faktorlar da ciddi rol oynayır. Ancaq burada əlifbaya bağlı yön də unudulmamalıdır. Deyək ki, ərəb kökənli bir əlifbada yazırıqsa, böyük – kiçik hərfləri fərqləndirə bilməyəcəyik, baş hərfi böyük yazılan sözlər, xüsusi adların yazılışı vb. bu cür imla normalarına yönəlik qaydalar da bizə gərək olmayacaq. Yazdığımızın yanlış anlaşılması üçün də çox zaman xüsusi adların qarşısında ayrac açıb latın vb. əlifbalardan yararlanmamız gərəkəcəkdir.

Latın kökənli əlifbada isə, tərsinə, hərflərin böyük – kiçik yazılışı var və buradan irəli gələrək xüsusi adların baş hərfinin, cümlədə birinci sözün baş hərfinin, bir sıra durumlarda üzərinə vurğu salınan və fərqləndirilən ayrı-ayrı sözlərin baş hərfinin vb. böyük yazılması önəmli imla normalarından sayılır.

Yeri gəlmişkən, xatırladaq ki, latın kökənli əlifbamızda hərflərin çap və əlyazma bəşirləri bir-birindən fərqləndirilir. Ancaq çağımız bilgisayar çağıdır və bu çağın ortaya qoyduğu yeniliklərdən biri də budur ki, hərflərin əlyazma bəşiri getdikcə sıradan çıxmaqda və hərflərin çap bəşiri daha da geniş yayılmaqdadır. Hətta latın kökənli bir sıra əlifbalarda (örnəyin: isveç əlifbasında) hərflərin əlyazma bəşiri artıq o qədər də işlədilmir. Təbii ki, Azərbaycanda da belə bir addımın atılmasına hələlik elə bir ciddi gərəksinmə duyulmur, sonra necə olacağını isə gələcək göstərir.

Beləliklə, Azərbaycan türkcəsi ədəbi dilinin bütövləşmə sorusunda əlifba ilə bağlı izlənəcək yol latın əlifbasına keçməkdir. Latın əlifbası ərəb əlifbası ilə tutuşdurmada Azərbaycan türkcəsinə daha çox uyğundur və Azərbaycan türkcəsinin səs sistemini daha doğru yansıdır. Artıq tam inamla demək olar ki, latın kökənli əlifba Azərbaycan türkcəsi ədəbi dilinin bütövlük əlifbasıdır. Ona görə də, harada yaşamasından asılı olmayaraq, hər bir Azərbaycan türkü latın kökənli əlifbamıza dərindən yiyələnməli və bu əlifbadan irəli gələn imla (orfoqrafiya) normalarını tam öyrənib işlətməlidir. Ona görə də, biz imla normalarının bütövləşməsi soruna məhz bu baxımdan yanaşır və yalnız latın kökənli əlifbamızla bağlı düzgün yazı qaydaları üzərində dururuq.

Üçüncü bölüm

Azərbaycan türkcəsində düzgün yazı qaydaları

İmla (orfoqrafiya) anlayışı və düzgün yazı ilkələri

Ədəbi dilin normaları çoxqatlı bir sistem olub fonetik normalar, leksik normalar və qrammatik (morfoloji və sintaktik) normalar üzərində qurulur, üslubi normalar, düzgün yazılış (orfoqrafiya) normaları, düzgün deyiliş (orfoepiya) normaları vb. normalar isə məhz bu özüllər əsasında yaranır. İndiki anda bizi bütün normalar yox, yalnız düzgün yazılış normaları ilgiləndirir.

Orfoqrafik normalar düzgün yazı qaydaları sistemini ortaya qoymaqladır. Bu normaları dilçilik sahələrindən biri olan **orfoqrafiya** (yunanca. **orthos** "düzgün"²² + **grapho** "yazıram") araşdırır. Yeri gəlmişkən, xatırladaq ki, vaxtilə ədəbi dilimizdə "düzgün yazı qaydaları" anlamında alınma **imla** termini də geniş işlədilmişdir və bu termin Azərbaycanın güneyində indi də tam işləkdir. **İmla** sözü Azərbaycanın quzeyində də eyni anlamda qorunur, ancaq onunla yanaşı, bu söz həm də tədrislə bağlı bir termin kimi işlədilir və **yoxlama yazı türü**²³ anlamını verir. Belə ki, tədrisdə üç yoxlama yazı türü daha geniş yayılmışdır: **imla** (öyrətmən cümlə-cümlə mətni oxuyur və öyrəncilər də oxunanı yazır); **ifadə** (öyrətmən mətni bir və ya iki dəfə tam oxuyur, öyrəncilər yadlarında qalanları yazır) və **inşa** (mövzunun adı verilir, mətni isə öyrənci özü yazır).

Biz **düzgün yazı qaydaları** anlamında həm **imla**, həm də **orfoqrafiya** sözünü işlədəcəyik. Adətən, orfoqrafiyada səslərin yazılış qaydaları, şəkilçilərin yazılış qaydaları, mürəkkəb sözlərin yazılış qaydaları, köməkçi sözlərin yazılış qaydaları, özəl adların yazılış qaydaları, qısaltma və ixtisar sözlərin yazılış qaydaları, sözün sətirdən-sətrə keçirilmə qaydaları vb. bu kimi qaydalar bəirlənər. Rəsmən qəbul olunduğu üçün hamının işlətməsi məcburi sayılan bu qaydalar günümüzdə bəlli sayda sözlərin düzgün yazılış biçimini ortaya qoyan çeşidli imla sözlüklərində verilər (Örnəyin, "Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti"nin son çapında 80 000-dək sözün düzgün yazılış biçimi göstərilmişdir).

Bilinən gerçəklikdir ki, yüz illər boyu ərəb əlifbasında yazmış və həm ərəb, həm də fars orfoqrafiya normalarının bir çoxunu dəyişdirib dilimizə tam uyğunlaşdırmadan olduğu kimi yazımıza köçürmüşdük (bəlli istisnaların da olmasını unutmayaq). Bu da ədəbi dilimizdə çoxlu orfoqrafik sorunlar törətməkdə idi. Ayrı-ayrı çağlarda o sorunlara yönəlik ötəri toxunmaları gözə almasaq, bir sistem halında imla məsələlərimiz M.F.Axundovdan başlayaraq araşdırılmışdır. Özəlliklə, XIX yüzilliyin sonu – XX yüzilliyin əvvəllərində bu yöndə gözə çarpacaq bir sıra işlər görülmüş, 1920-ci illərin ikinci yarısından isə orfoqrafiyaya yönəlik çalışmalar çoxalaraq dərinləşmiş və çağdaş imlamızın aparıcı özülləri biçimlənmişdir. Unutmayaq ki, hər əlifba özünə uyğun imla normaları ortaya qoyur və ərəb əlifbası dilimizə çoxlu ərəb-fars imla normaları gətirdiyi kimi, altmış ildən çox işlətdiyimiz kiril əlifbası da dilimizi gərəksiz rus orfoqrafiya qaydaları ilə doldurmuşdur. Ona görə də, bundan sonrakı dövəmdə bir yandan dilimizi gərəksiz ərəb-fars-rus (+Avropa) imla qaydalarından arındırmalı, o biri yandan dilimizin orfoqrafiya normalarının bütövləşərək daha da cilalanmasına, dəqiqləşməsinə, zənginləşməsinə çalışmalı, üçüncü yandan isə latın əlifbasının gətirə biləcəyi gərəksiz imla normalarına göz qoymağı, güclü **dil gömrüyü** yaradaraq dilimizi qorumağı bacarmalıyıq. Bu önəmli işlər bizdən orfoqrafiya normalarımızın

bilimsəl sistemini daim sağlam tutmağı, o normaları dərin və sarsılmaz özüllər üzərində biçimləndirməyi tələb edir.

Təbii ki, imla normaları təsadüfi istəklərlə və ya kimlərinə şəxsi iradələri ilə düzənlənməz, tərsinə, dilin sistemindən və var olan özəlliklərindən irəli gələn bəlli ilkələrə söykənilməklə ortaya qoyular. Öz önəmi ilə seçilən ayrı-ayrı təsadüfi istək və şəxsi iradələrin isə yalnız bu ilkələrlə uzlaşan, onlara tam uyğun gələn bəlli bir dəyərli qismi qəbul edilə bilər. Başqa sözlə, imla normaları necə gəldi yox, yönləndirici özlülə rolunu oynayan bəlli ilkələrə uyğunluq əsasında və sistemli bir biçimdə yaranar. İmla normaları üçün yönləndirici özlülə rolunu oynayan bu ilkələr dilçilikdə **orfoqrafiya ilkələri** (prinsipləri) adlanır. Uzmanlar göstərir ki, hər bir dilin imla normaları o dilin var olan dil birlimlərinin orfoqrafiya ilkələri ilə uzlaşması əsasında bəirlənər.

Adətən, imla normalarının uzlaşdığı orfoqrafiya ilkələri birdən çox olar və bir dilin orfoqrafiya ilkələri başqa dilin orfoqrafiya ilkələri ilə tam eyniləşməz. Başqa sözlə, orfoqrafiya ilkələri hər dil üçün özümlüdür və dillər arasında uzlaşılacaq ilkələrin sayına görə, bu ilkələrin önəmlik baxımından sıralanmasına görə, imla normalarının düzənlənməsində oynadığı rolə görə vb. yönlərdən çeşidli fərqliliklər vardır.

Azərbaycan türkcəsi ədəbi dilində imla normalarının düzənlənməsi daha çox üç ilkə üzrə özünü göstərməkdədir: fonetik ilkə, morfoloji ilkə və tarixi-gələnəksəl ilkə.

Fonetik ilkə sözün deyildiyi kimi də yazılması üzərində qurulmuşdur və Azərbaycan türkcəsi ədəbi dilində imla normaları daha çox fonetik ilkəyə söykənilməklə düzənlənməkdədir. Özəlliklə, dilimizdə önəmli bir yer tutan təkhecalı sözlərin böyük çoxunluğu məhz fonetik ilkə əsasında deyildiyi kimi də yazılmaqdadır. Örnəyin: ac, aç, ad, ağ, ax-, al, an, an-, as-, aş, at, ay, az, bu, de, ev, ək-, əl, ən, ər, əs-, ət, əy-, iç, iç-, il, ip, iş, it, iy, iz, qu, od, ox, ol-, on, ot, oy-, ök, öd, öl-, ön, öz, uc, uç, ud-, un, üç, ün, üt-, üz, üz-, bal, baş, bat-, biz, bir, çax-, çal-, çan, çap-, çaş-, çay, dad-, dağ, dal, dam, dan, dar, daş, day, daz, diz, don, dor, doy-, döl, döş, döy-, döz-, dul, dur-, duy-, duz, qar, qaz, qız, mən, min, sən, siz vb.

Buraya ahəng qanununa uyan iki, üç və daha çox hecalı sözlərimizin olduqca böyük bir bölümünün də deyildiyi kimi yazılmasını artırısaq, Azərbaycan türkcəsi ədəbi dili üçün düzgün yazı qaydalarının bəirlənməsində fonetik ilkənin tam aparıcı olması ortaya çıxar. Ancaq nə qədər aparıcı olur-olsun, unutmayaq ki, fonetik ilkənin açıq yönləri də var və bu açıq yönlərdən imla normalarımıza zərbələr də dəyir. Özəlliklə, fonetik ilkə ədəbi dilin orta dərəcəni olan standartlaşdırılma və normaya çevrilmə anlayışının yıpradılmasına bir sıra durumlarda əngəl ola və fərqli ləhcə deyilişlərinin yazıya gətirilməsinin qarşısını tam ala

bilmir, yaxud bəzən düzgün deyiliş (orfoepiya) qaydaları ilə düzgün yazılış qaydaları arasında bəlli bir qarışıqlıq yaranmasına nədən olur ki, bu da normal bir ədəbi dil üçün yolverilməzdir. Ona görə də, buraxılan açıqları qapatmaq və düzgün yazı qaydalarımızı daha da bitkin, daha da yetkin bir düzeyə qaldırmaq üçün həm fonetik ilkə üzrə çeşidli fonem variantlarının yox, yalnız fonemlərin yazılışı əsas götürülür, həm də düzgün yazı qaydalarımızın düzənlənməsində fonetik ilkə ilə yanaşı, o biri ilkələrə də geniş yer verilir.

Morfoloji ilkə irəli sürür ki, söz və şəkilçilər deyildiyi kimi yox, öz morfoloji quruluşuna uyğun vahid formada yazılmalıdır. Bu ilkə o deməkdir ki, bir sıra durumlarda söz və şəkilçilərin deyildiyi kimi yazılması yanlışlıq yaradar və düzgün yazılış üçün onların deyilişi yox, morfoloji quruluşu əsas götürülməlidir. Örnəyin, “Narın yağış çiləyirdi” cümləsindəki **çiləyirdi** sözü deyilişdə asanlıq üçün **[çiliyirdi]** kimi tələffüz olunur və əgər bu sözün yazılışında yalnız fonetik ilkəni əsas alsaq, sözü elə **çiliyirdi** kimi də yazmalıyıq. Ancaq sözün morfoloji quruluşuna göz yetirəndə bəlli olur ki, söz **çilə-** + **-yir** + **-di** hissələrindən ibarətdir və burada **-di** ünsürü fel şəkillərinin hekayəsini yaradan **idi** hissəciyinin şəkilçiləşmiş qısa biçimidir, ünlü səslə qurtardığı üçün **y** bitişdirici ünsüzü artırılmış **-ir** (-yir) felin indiki zaman şəkilçisidir, sözün kökü isə **çilə-** felidir və dilimizdə bu felin ayrıca bir **çili-** variantı yoxdur. Başqa sözlə, asanlıq üçün **[çiliyirdi]** kimi deyilən sözün kökündə **çili-** yox, **çilə-** feli durur və bu morfoloji quruluş ortaya qoyur ki, sözün düzgün yazılışı da məhz elə söz kökünə uyğun **çiləyirdi** kimi olmalıdır (Tutuşdur: **[başlıyirdi]** < **başlayırdı**; **[oynuyurdu]** < **oynayırdı**; **[gözlüyürdü]** < **gözləyirdi** vb.).

Yaxud bəllidir ki, dilimizin cəmlilik bildirən **-lar**, **-lər** şəkilçisi artırıldığı sözün tərkibindəki səslərdən asılı olaraq çeşidli biçimlərdə deyilir. Örnəyin: **[qızdar]** < qızlar, **[bizdər]** < bizlər; **[qarrar]** < qarlar, **[tirrər]** < tirlər; **[annar]** < anlar, **[günnər]** < günlər vb. sözlərin deyilişinə söykənsək, belə çıxır ki, **-lar**, **-lər** şəkilçisi ilə yanaşı, dilimizdə cəmlilik bildirən **-dar**, **-dər**, **-rar**, **-rər**, **-nar**, **-nər** şəkilçiləri də varmış. Ancaq morfoloji ilkə ortaya qoyur ki, bu **-dar**, **-dər**, **-rar**, **-rər**, **-nar**, **-nər** əslində **-lar**, **-lər** şəkilçisinin deyiliş məqamına bağlı variantlarıdır və onların hamısı yalnız **-lar**, **-lər** kimi yazılmalıdır.

Tarixi-gələnəksəl ilkə irəli sürür ki, söz və şəkilçilər tarixən necə yazılmışdırsa, dəyişdirilməməli və gələnək üzrə bu gün də elə yazılmalıdır. Tarixi-gələnəksəl ilkə üzrə yazılışda istər fonetik ilkənin deyiliş, istərsə də morfoloji ilkənin əslinə uyğunluq tələbi bir qırağa qoyulur və “keçmişdə yazıldığı kimi yazılma” təməlinə çıxış edilir.

Bu gün fonetik və morfoloji ilkələr düzəyində olmasa da, Azərbaycan türkcəsi ədəbi dilində imla normaları düzənlənərkən tarixi-gələnəksəl ilkədən də yararlanılır. Örnəyin, son səsi həm **z**, həm də **s** ilə deyilən sözlər gələnək üzrə **z** ilə yazılır (deyilişdə: almas, Aras,

palas... – yazılışda: almaz, Araz, palaz...); son səsi həm **d**, həm də **t** ilə deyilən sözlər **d** ilə yazılır (deyilişdə: yaşıd, söyüd, süd, od...); sonu **ng** ünsüzləri ilə bitən sözlər deyildi ki kimi, yaxud hətta morfoloji quruluşuna uyğun olaraq yox, gələnək üzrə elə **ng** ilə yazılır (deyilişdə: qəşək//qəşəx¹, tufək//tufəx¹, pələx¹... – yazılışda: qəşəng, tufəng, pələng...) vb.

Tarixi-gələnəksəl ilkə yabançı özəl adların yazılışında çox böyük önəm daşıyır və bu baxımdan, yabançı özəl adların yazılışında tarixi-gələnəksəl ilkədən yox, başqa bir ilkədən çıxış edilməsi tariximizə, öz yazı gələnəyimizə qarşı hörmətsizlikdən başqa bir nəsnə deyil. Örnəyin, mümkündür ki, gürcü dilinin orfoqrafiya qaydaları Tiflis adının Tbilisi kimi yazılışını gərəkdirsin. Ancaq bu, Azərbaycan türkcəsinin yox, gürcü dilinin qaydasıdır və biz yüzillər boyu yazdığımız **Tiflis** adını niyə bir qırağa qoymalı, öz tarixi-gələnəksəl yazılışımızı dəyişdirməliyik? Deyək ki, almanlar öz ölkələrini Döyçland adlandırırlar və Döyçlanda ingilislər Germany (=Göməni) və ruslar da buna uyğun Германия (=Qermaniya), isveçlər Tyskland (=Tüskland) deyir, biz isə onu Almaniya adlandırırıq. Göründüyü kimi, burada almanların öz ölkələrini özlərinin necə adlandırması yox, hər xalqın öz dil özəllikləri və tarixən yaranmış gələnəksəl adlandırması əsasdır. Bu qayda dünyada geniş yayılmış bir qaydadır və biz də yabançı özəl adların işlədilməsində özümüzün tarixən yaranmış gələnəksəl adlandırmamız necədirsə, onu olduğu kimi qorumalı və dəyişdirməməliyik (örnəyin, Tiflisi bir qırağa qoyub Tbilisi yazmamalıyıq). Başqa sözlə, yabançı özəl adların yazılışında mütləq tarixi-gələnəksəl ilkədən çıxış etməliyik.

Yaxud İsveç adını götürək. İsveçlər öz ölkələrinə Sverige (=Sverige) deyirlər, ruslar onu Швеция (=Şvetsiya), ingilislər Sweden (Sueden) adlandırırlar və farslar da bu ingilis variantına uyğun olaraq Suet adı işlədirlər. Bizim dilimizdə isə ölkənin adı tarixən **İsveç** kimi biçimlənmişdir və indi ayrı-ayrı adamların ölkəni Şved, yaxud Suet adlandırması, hətta bəzən elə bu cür də yazmaları tamam yanlışdır, yolverilməzdir. Dilimizdə tarixən yaranmış gələnəksəl **İsveç** adının belə yanlış deyilməsi-yazılması öz dilimizə sayğısızlıqdan başqa bir nəsnə deyil.

Beləliklə, Azərbaycan türkcəsi ədəbi dilinin orfoqrafiya normaları düzənlənərkən fonetik, morfoloji və tarixi-gələnəksəl ilkələr əsas götürülür, düzgün yazı qaydaları məhz bu üç ilkəyə söykənməklə ortaya qoyulur.

Düzgün yazı qaydalarında bütövləşmə sorunu

Azərbaycan türkcəsi ədəbi dilinin bütövləşməsi yönündə görülcək önəmli işlərdən biri düzgün yazı qaydalarımızın vahidləşməsi və Azərbaycanın istər quzeyində, istərsə də güneyində eyni imla normalarının əsas götürülməsidir. Ancaq bir yandan fars şovinizminin

çoxsaylı əngəlləri, o biri yandan ərəb-fars və rus (+Avropa) orfoqrafiya qaydalarının bir sıra gərəksiz etgiləri, üçüncü yandan özümüzün zaman-zaman yol verdiyimiz yanlışlıqlar, dördüncü yandan dilimizin tarixi gəlişimi ilə ortaya çıxan obyektiv sorunlar vb. nədənlər imla qaydalarında bütövləşmənin yeyinliyini azaltmaqda və bütövləşmənin bir an öncə gerçəkləşməsinə yubatmaqdadır. Ona görə də, quşqusuz, bu gedişlə imla normalarımızın bütövləşməsi və vahid düzgün yazı qaydalarımızın tam oturuşub sabitləşməsi sürəci millətimizdən daha artıq zaman, güc və təpər (enerji) istəməkdədir. Təbii ki, əli qoynunda sakitcə oturub haçansa uyğun ortamın yetişəcəyini gözləmək olmaz və elə bu gün milli aydınlarımız gecikmədən bu yöndə sistemli çalışmalı, orfoqrafiya (və gənəldə ədəbi dil) normalarımızın bütövləşməsinə yönəlik ardıcıl addımlar atılması qayğısına qalmalıdırlar.

Bu baxımdan, Azərbaycanın qüzeyinin öz bağımsızlığını qazanması ədəbi dilimizin yenidən yüksəlişi və bütövləşmə sorununun çözülməsi yönündə böyük imkanlar yaratmaqdadır. Ancaq çox yazıqlar ki, Azərbaycan Respublikasında hələ dövlət düzeyində oturuşmuş sabit milli dil siyasətinin yoxluğu nədənilə ədəbi dil (o sıradan, imla) normalarımızın bütövləşməsi sorununa bu günədək çox da ciddi önəm verilməmişdir. Elə ona görədir ki, 2004-cü ildə təsdiqlənmiş yeni orfoqrafiya normaları tələm-tələsik, başdansıvdu hazırlanmışdır və heç də Azərbaycan dilçilik elminin səviyyəsinə uyğun deyil. İmla sözlüyünün son çapında sözlərin sayının 58 mindən 80 minə çatdırılması, gərəksiz apostrof işarəsinin atılması vb. nə qədər uğurlu olsa da, 2004-cü ildə təsdiqlənən yeni orfoqrafiya qaydaları 1958-ci ildə təsdiqlənmiş orfoqrafiya qaydalarından səviyyəcə aşağıdır və boşluqları daha çoxdur. Özəlliklə, yeni orfoqrafiya qaydaları Azərbaycanın güneyində ədəbi dilimizin yazılı qolunun bərpa edilməsinə yardım baxımından götürüldükdə, elə bir ciddi önəm daşımır və imla normalarımızın bütövləşməsi yönündə görülə biləcək işlərə heç də uyğun deyil. Ona görə də, milli aydınlarımız “latın əlifbasına uyğun dövlət düzeyində təsdiqlənmiş yeni orfoqrafiya qaydalarımız var” – deyər arxayınlaşmamalı və bu yöndə çalışmaları daha da gücləndirməlidirlər.

Geniş yayılmış bir qaydadır ki, hər hansı bir yeni qərar çıxanda öncəki uyğun qərar özlüyündən ləğv olunur və bu baxımdan, 2004-cü ildə təsdiqlənən orfoqrafiya qaydaları da mahiyyətcə 1958-ci ildə təsdiqlənmiş qaydaların ləğvi deməkdir. Ancaq bizə elə gəlir ki, buraxılmış boşluqları ortadan qaldırmaq və ədəbi dilimizin yazılı qolunu çağın şərtlərinə uyğun yüksəldə bilmək üçün milli aydınlarımız dayanıb durmamalı və orfoqrafiya qaydalarımızın daha da cilalanıb təkmilləşməsinə, bütövləşib vahidləşməsinə diqqəti artırmalıdırlar. Başqa sözlə, öncəki orfoqrafiya qaydalarımız tam ləğv edilmiş sayılmamalı, həm 1958-ci ildə və həm də 2004-cü ildə təsdiqlənmiş orfoqrafiya qaydalarının hər ikisində

yaxşı nə varsa, hamısı qəbul edilib işlədilməlidir. Bu zaman bir-biri ilə toqquşan nöqtələrdə millilik və dilimizə uyğunluq əsas götürülməli, yabançı orfoqrafiya normalarının gərəksiz etgilərindən qurtulma xəttinə önəm verilməli, var olan boşluqların ortadan qaldırılmasına, bütün məqamlar üçün yazımızı düzənləyəcək qaydaların olmasına və hər bir qaydanın da açıq-aydın yazılmasına çalışmalıyıq. Örnəyin, 1958-ci il qaydalarında apostrof işarəsi vardı və 2004-cü il qaydalarında bu işarə doğru olaraq yazımızdan çıxarıldı. Çünki apostrofun verməyə çalışdığı ərəb dilinin ع - əyn səsi bizim dilimizdə yoxdur və olmayan bir səs üçün yazıda işarə düzəltmək də anlamsızdır.

Ancaq deyək ki, sözün sətirdən-sətrə keçirilməsi ilə bağlı 1958-ci il qaydaları 2004-cü il qaydalarından daha kamil və daha dəqiqdir. 1958-ci il qaydalarında heca vahidliyi, söz kökü vahidliyi və qrafik vahidlik özəl ilkələri əsasında sözlərin sətirdən-sətrə keçirilməsinin on altı qaydası (§101 - § 116) verildiyi halda, 2004-cü il qaydalarında yalnız aşağıdakılar yazılır:

“36. Sözlər yeni sətrə hecalarla keçirilir: və-tən, mək-təb-li-lər...

Bir saitdən (ünlüdən – A.R.) ibarət hecalar istisnadır: ai-lə-li... “

Göründüyü kimi, burada heca vahidliyi ilkəsi əsasında yalnız bircə qayda və bir istisna verilmişdir ki, bu da yazımızın sətirdən-sətrə keçirilmə qaydalarını tam olaraq düzənləyə bilməz. Doğrudur, sətirdən-sətrə keçirmədə heca vahidliyi ilkəsi aparıcıdır, ancaq o biri ilkələrin bir qırağa qoyulması bu yöndə çox ciddi boşluqlar törətməkdə və bir sıra durumlar üçün qaydasızlıq, qarışıqlıq yaratmaqdadır. Örnəyin, qrafik vahidlik ilkəsinə önəm verməsək, ixtisar və qısaltmalar, durğu işarələri vb. yeni sətrə necə keçiriləcək? Yaxud söz kökü ilkəsini bir qırağa atıb yalnız heca vahidliyi ilkəsinə söykənsək, örnəyin, dilucu sözünü di-lucu və ya dilu-cu kimi, teleqram sözünü te-leqram və ya teleq-ram kimi vb. yeni sətrə keçirməliyik və bu keçirmələr söz kökü vahidliyini pozacaqdır. Əslində isə bu sözlərin dil-ucu və tele-qram kimi yeni sətrə keçirilməsi sözlərin anlaşılması baxımından nisbətən rahat olduğu üçün daha doğru sayılmalıdır.

Beləliklə, latın əlifbalı yazımız üçün önəmli incəlikləri gözə alan bitkin, dolğun və vahid orfoqrafiya normaları yaradılması güncəl (aktual) bir sorun kimi qarşıda durmaqda, öz çözümünü gözləməkdədir. Təbii ki, bu çözüm çoxsaylı araşdırmalardan, dartışma və müzakirələrdən sonra ortaya çıxacaqdır. İndiliklə bizim başlıca amacımız məsələ ilə bağlı sorumluluq (məsuliyyət) duyan milli aydınlarımızın və özəlliklə də, uzmanlarımızın diqqətini bu önəmli soruna yönəltmək və eyni zamanda, öz düşüncələrimizi ortaya qoymaq, bəzi önərilərimizi söyləməkdədir.

Azərbaycan türkcəsi ədəbi dilinin bütövləşməsinə yönəlik vahid imla normaları yaradılmasında izlənəcək yolun ana cizgiləri nələr olmalıdır? Bu soruya dürü cavablar vermək mümkündür və bizcə, o cavabların içərisində aşağıdakılar da unudulmamalıdır:

1. Fonetik, leksik və qrammatik özüllər üzrə ədəbi dil normalarımız, o sıradan düzgün yazı qaydalarımız var olan vahid xalq danışiq dilimizdən aralı düşərək ayrıca bir yeni dil normaları kimi ortaya çıxmamalı, xalq danışiq dilimizə yaxın olmalıdır. Ancaq bu yaxınlıq ədəbi dilin xalq danışiq dili ilə eyniləşdirilməsi anlamına gəlməz və ədəbi dilin başlıca özəliyi olan seçmə və əvəzətmə əməliyyatı aparmaqla standartlaşdırılıb normaya salınma özülü daim qorunmalı, çağa uyğun gəlişdirilməlidir.

2. İmla qaydaları ilə bağı tarixi mirasımıza sahib çıxmalı və onun kəsirlərini ortadan qaldırmaq, boşluqlarını qapatmaq, çağa uyğun gəlişdirmək qayğısına qalmalıyq. Başqa sözlə, vahid orfoqrafiya normaları yaradılmasında sıfırdan başlanıla bilməz və çağdaş ədəbi dilimizin tarixən qazandığı, indiyədək var olub yazımızı düzənləyən imla qaydaları kökdən danılmamalı, tərsinə, əsas gətürülməli, bütün yeniliklər və gəlişdirmələr bu qaydaların üzərində qurulmalıdır.

3. Dilimizin sisteminə uyğun öz qanun-qaydalarına söykənilməli və bütün məqamlarda öz dilimizin özəllikləri əsas gətürülməlidir. Örnəyin, xatırladaq ki, hər dilin söz dağarcığında – lüğət tərkibində a) milli sözlər; b) milliləşmiş sözlər və c) alınma sözlər vardır. Ədəbi dilimizin istər təmizlənilib arıdılmasında, istərsə də zənginləşdirilməsində izlənəcək ana yol milli sözlərimizin tam və mütləq biçimdə əsas gətürülməsidir. Yalnız bundan sonra, ciddi gərəksinmə duyduğumuz sözləri başqa dillərdən alırıqsa, onda o sözlərin milliləşməsinə və hər yöndən dilimizin qanun-qaydalarına uyğunlaşdırılmasına ayrıca önəm verməliyik. Yalnız bu iki yoldan sonra və bu iki yol uyqulana bilmədikdə alınma sözləri əslində olduğı kimi qəbul edə bilərik.

Eyni yanaşma təkcə sözlərə yox, qrammatik qaydalara və orfoqrafiya normalarına da aiddir. Aydınlıq üçün bir örnək verək: bir zaman dilimizdə tarixi-gələnəksəl ilkə üzrə ərəb dil qaydalarına uyğun olan **nöqtəyi-nəzər** izafət tərkibi işlədilirdi ki, bu tərkib iki alınma sözdən (**nöqtə** və **nəzər**) ibarət idi. Zaman içində bu tərkib milliləşdirilərək dilimizin qaydalarına uyğun **nəzər nöqtəsi** kimi işlədildi və bununla da həm ərəb dilinin izafət anlayışı, həm də dilimizdə bu izafəti göstərən defislə yazılış bir qırağa qoyuldu. Daha sonra isə öz dilimizin fonetik ilkəyə uyğun yazılan **baxış** sözü eyni anlamda işlərik qazandı. Deməli, bütün durumlarda gəlişmənin başlıca yönü milli dilimizin aparıcılığına və üstünlüyünə doğru olmalıdır.

4. Yenidən vurğulayaq ki, **Azərbaycan türkcəsi rus dilinin, fars dilinin, yaxud hər hansı bir üçüncü dilin vasitəçiliyinə söykənmədən özü birbaşa dünya dillərinin hər biri ilə ayrı-ayrılıqda təmasa keçməli və yabançı adların, sözlərin yazılışında yalnız birbaşa qaynaq dilin səs özəllikləri ilə Azərbaycan türkcəsinin səs özəllikləri əsas alınmalıdır.** Unudulmamalıdır ki, dünyaya öz dilinin gözü ilə yox, hansısa başqa bir dilin gözlüyü ilə baxmaq və öz imla normalarını başqa dilin özəllikləri əsasında qurmaq dilin zəifliyini göstərir ki, bu da əslində mahiyyətə siyasi asılılığın, kultural bağımlılığın və özümlü düşüncədən yoxsunluğun bir bəlihtisidir. Siyasi bağımsızlıq istəyiriksə, doğul olaraq həm də bu siyasi bağımsızlığın kultural özəllərindən biri olan milli bilicli dil siyasəti yürütməli, dilimizin də müstəqilliyi uğrunda çalışmalıyıq. Bu yöndə Azərbaycan türkcəsinin dünya dilləri ilə vasitəçi olmadan, birbaşa qarşılıqlı təması çox önəmli şərtlərdən biridir.

5. **Azərbaycanın güneyində qorunmuş dəyərli və gərəkli milli dil faktlarımızın ədəbi dilə gətirilməsinə özəl qayğı göstərilməlidir.** Təbii ki, Azərbaycanın quzey ləhcələrində olan hər dil faktı ədəbi dilə gətirilmədiyi kimi, Azərbaycanın güneyində olan hər dil faktı da ədəbi dilə gətirilə bilməz. Söhbət yalnız ədəbi dilimiz üçün dəyərli və gərəkli olan dil faktlarından gedir. Ədəbi dilimiz üçün dəyərli və gərəkli dil faktı anlayışı iki aparıcı özlül üzrə bəliirlənir: 1. ədəbi dilimizin arıdılıb təmizlənməsinə və milliləşməsinə yardım edən dil faktı; 2. ədəbi dilimizin gəlişib zənginləşməsinə yardım edən dil faktı.

Təbii ki, birinci özlül əsasdır və ədəbi dildəki alınma dil faktlarının qarşılığı olaraq Güneydə işlənən milli dil faktları mütləq ədəbi dilimizə gətirilməli, alınma dil faktı dilimizdən çıxarılmasa belə, sinonimlər cərgəsi genişlədilməklə ədəbi dilimiz zənginləşdirilməlidir. Örnəyin, ədəbi dilimizdə alınma **məşhur** sözü var və öyrətmənlərimiz yaxşı bilir ki, bir çox durumlarda öyrəncilər bu sözü yanlış olaraq **məhşur** kimi yazırlar. Ancaq Azərbaycanın güneyində işlədilən **adhm** “məşhur” sözü təkə milli olması ilə yox, həm də yazılış rahatlığı ilə seçilir və ona görə də, bu sözün ədəbi dilimizə gətirilməsi həm dəyərli, həm də gərəklidir.

Ancaq təbii ki, hər cür dil faktını qəbul etməklə sinonimlər cərgəsini genişlətmək və bununla da ədəbi dilimizi zənginləşdirmək özünü doğrulda bilməz. Örnəyin, Azərbaycanın güneyində yayılmış “Siz**dən** təşəkkür edirik” cümləsi ədəbi dilimizdə “Sizə təşəkkür edirik” kimi işlədilməkdədir. Burada eyni məqam üçün hal kateqoriyasının həm Çıxışlıq hal (**-dən**), həm də Yönlük hal (**-ə**) şəkilçiləri var və ilk baxışda adama elə gələ bilər ki, ədəbi dilimizi zənginləşdirmək üçün hər iki variantı qəbul etmək olar. Ancaq bir zaman ədəbi dilimizin klassik dövrlərində də işlənməmiş “Siz**dən** təşəkkür edirik” variantı heç də milli variant deyil və farscanın “**Əz** şoma təşəkkor mikonim” (hərfən: “Siz**dən** təşəkkür edirik”) deyiminin olduğu kimi çevrilməsi – hərfi tərcüməsi ilə ortaya çıxmışdır. Bu cür gərəksiz alınma normalarla

ədəbi dili zənginləşdirmək olmaz və quşqusuz, öz dil normamız²⁴ (“Sizə təşəkkür edirik”) ola-ola gərəksiz alınma normanı ədəbi dilə gətirmənin anlamı yoxdur.

6. Yazımızın düzənlənməsində az-çox rol oynaya biləcək bütün yazı qaydaları açıq-aydın göstərməli və heç bir boş alan buraxılmadan hər sahədə standart normanın nə olması ortaya qoyulmalıdır. Çünki 45-50 milyonluq Azərbaycan toplumunun bütövləşmiş standart yazı qaydalarına yiyələnmə bilməsi üçün öncə önəmlilik düzeyinin ən aşağı ucundan tutmuş ən yuxarı ucunadək bütün yazı qaydalarının dəqiq bilinməsi gərəkir. Özəlliklə, hamı üçün gərəkli “Azərbaycan türkcəsinin imla sözlüyü” (yaxud çap edilmiş adı ilə “Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti”) kimi özül qaynaqlarda bütün qaydalar verilməli və bütün durumlar üzrə yazımızın standart qaydaları göstərməlidir. Yalnız bundan sonra ayrı-ayrı kəsirlər üçün ən önəmli və aparıcı yazı qaydaları seçilib yarımçıq halda ortaya qoyula bilər.

7. İmla (ümumiyyətlə, ədəbi dil) normaları üzrə bütövləşmə sorunu bir yandan Azərbaycan türkcəsi ədəbi dilində, o biri yandan isə çağdaş türk ədəbi dilləri arasında özünü göstərməkdədir. Ona görə də, Azərbaycan türkcəsi ədəbi dilində orfoqrafiya normalarının bütövləşməsinə çalışmaqla yanaşı, Azərbaycan türkcəsi, Türkiyə türkcəsi, özbək türkcəsi, qazax türkcəsi, qırğız türkcəsi, türkmən türkcəsi, uyğur türkcəsi, tatar türkcəsi vb. çağdaş türk ədəbi dilləri arasında orfoqrafiya normalarının bir-birinə yaxınlaşmasına və uyğunlaşmasına da özəl diqqət yetirilməlidir. Çağdaş türk ədəbi dillərində bir-birindən öyrəniləsi məsələlər az deyil. Örnəyin, Azərbaycan türkcəsinə yönəlik araşdırmalarda **varlığı tək olan** əşya adlarına xüsusi isim (=özəl ad) deyilir və onların ilk hərfinin böyük yazılması bir qayda olaraq irəli sürülür; **varlığı tək olmayan** eynicinsli əşyaların adları isə ümumi isim sayılır və onların kiçik hərflə yazıldığı bildirilir. Deməli, adların özəl və ümumi adlara ayrılmasının məntiqi bölgü özülü **varlığı tək olan – varlığı tək olmayan** anlayışdır. O halda millət, xalq, oymaq, boy, dil, din, miflik surət vb. bu kimi varlığı tək olan adların özəl ad sayılıb böyük hərflə yazılmaması məntiqi bölgü özülünün vahidliyi ilkəsinə zidd deyilmi? Quşqusuz, ziddir və bu uyğunsuzluq Azərbaycan orfoqrafiya normalarının yanlışlıqlarından sayılmalıdır (Bu yanlışlıq hələ rəsmən düzəldilmədiyi üçün və yazımızda ikilik yaranmasın deyə biz indilik özəl adları kiçik hərflə yazmaqda davam edirik, ancaq inanırıq ki, bunlar gələcəkdə böyük hərflə yazılacaqdır).

Çağdaş Türkiyə türkcəsi yazı qaydalarında isə millət, boy, oymaq, dil, ləhcə, din, məzhəb, mifologiya ilə bağlı adlar özəl ad sayılır və böyük hərflə yazılır ki, bizcə, doğrusu da budur və bu doğru qaydanın Azərbaycanda da qəbul edilməsi çox gərəklidir.

Quşqusuz, qardaş türk ədəbi dilləri ilə uyğunlaşma anlayışı heç də o anlama gəlməz ki, o biri türk ədəbi dillərində olan nə varsa hamısı doğrudur və qəbul edilməlidir. Örnəyin,

Türkiyə türkcəsi yazı qaydalarında yabançı özəl adların yazılış qaydalarındakı bir uyğunsuzluğa öteri toxunaq. Qaydalarda deyilir ki, **rus özəl adlarının, yaxud yunan adlarının yazılışında rus, yaxud yunan hərflərinin səs dəyərini qarşılayan türk hərfləri yazılır** (örn.: *Bolşevik, Brejnev, Çaykovski*, yaxud *Homeros, Platon* vb.).

Bizcə, bu qayda çox gözəl və bütün türk ədəbi dilləri üçün keçərli ola biləcək bir qaydadır. Ancaq bunun ardınca göstərilir ki, **latın yazı sistemini işlədən dillərdəki özəl adlar özgün biçimləri ilə** (yəni qaynaq dildə olduğu kimi) **yazılır**; örn.: *Beethoven, Byron, Rousseau, Shakespeare* vb. Bu yazılışın törədəcəyi çətinlikləri bir az asanlaşdırmaq üçün də məsləhət görülür ki, Batı dillərində işlədilən adların oxunuşları ayrac içində göstərilə bilər: *Shakespeare (Şekspir)* vb. kimi.

Açıq-aydın ortadadır ki, burada çox doğru olan **qaynaq dildəki hərflərin səs dəyərini qarşılayan türk hərfləri** yanaşması unudulur və məntiqi bölgü özümlü pozularaq latın yazı sistemli dillərin yazı qaydalarından asılılığa gedilir. Ancaq o dillərdə özünü göstərən hərflər birləşmələrinin türk yazı sistemində gətirilməsi qatma-qarışıqlıq yaratmaqdan başqa bir nəsnə deyil və türk dilləri baxımından heç bir anlam daşımır. Məntiqi bölgü özümlü pozulmamalıdır və hansı yazı sistemli qaynaq dilə aid olur-olsun, bütün yabançı adlar, sözlər **qaynaq dildəki hərflərin səs dəyərini qarşılayan milli hərflərlə** verilməlidir²⁵. Öz dilimizdə Jan Jak Russo əvəzinə, Jean Jaques Rousseau yazırıqsa, fransız dilinin, Şekspir əvəzinə Shakespeare yazırıqsa, ingilis dilinin, Fridrix Nitsşe əvəzinə Friedrich Nietzsche yazırıqsa, alman dilinin... özəlliklərini bilməliyik ki, bu da insanımızı çaşdırmaqdan və yabançı dil orfoqrafiya normalarını kor-koruna yamsılamaqdan başqa bir nəsnə deyil. Əgər adın qaynaq dildə özgün (orijinal) yazılışını da göstərmək gərəkərsə, bunu yabançı adın öz dilimizdəki ilk yazılışının qarşısında ayrac içərisində vermək olar; örn.: Jan Jak Russo (Jean Jaques Rousseau) vb.

Deməli, çağdaş türk ədəbi dilləri arasında imla normalarının bütövləşməsi sorunu ciddi araşdırmalar, müzakirələr gərəkdirir və bizcə, ortaq orfoqrafiya normaları hazırlanarkən yabançı dil özəllikləri yox, bütün durumlarda türk dil özəllikləri əsas götürülməlidir. Örnəyin, yabançı özəl adların türk ədəbi dillərində vahid yazılış qaydası olaraq bütün durumlarda qaynaq dildəki hərflərin səs dəyərini qarşılayan milli hərflər özümlündən çıxış edilməsi bu cür türk dil özəlliklərindən biridir.

Biz Azərbaycan türkcəsi ədəbi dilinin bütövləşməsinə yönəlik vahid orfoqrafiya normaları yaradılmasında izlənəcək yolun ana cizgiləri ilə bağlı bütün incəliklərə toxunmaq düşüncəsində deyilik. Sadəcə, onlardan yeddi ana cizgiyə toxunmaqla yetinir və bundan sonra düzgün yazı qaydalarımızdan örnəklər verməyi gərəkli bilirik. Təbii ki, bu örnəklər düzgün

yazı qaydalarımızın hamısı deyil və onları verməkdə də başlıca amacımız daha çox bəlli bir təsəvvür yaratmaqdır.

Səslərin yazılış qaydaları

I. Ünlü səslərin yazılışı

1. İlk səsi bəzən **e**, bəzən də **ə** ilə deyilən sözlər **e** ilə yazılır; örn.: *ekiz, en, endirmək, erkək, ehkam* vb.

2. İlk səsi xalq danışığı dilində **ı** ilə, ədəbi dildə isə **i** ilə deyilən sözlər ahəng qanununa tabe edilmədən **i** ilə yazılır; örn.: *ilan, ildırım, ilıq, inanmaq, işıq* vb.

3. İlk hecasındakı ünlü səsi həm **e**, həm də **ə** ilə deyilən sözlər iki cür yazılır:

a) **e** ilə yazılan sözlər; örn.: *deyil, geniş, gerçək, pendir, pencək* vb.

b) **ə** ilə yazılan sözlər; örn.: *çəkic, çəkmək, çəyirtkə, pəncərə* vb.²⁶

4. İlk hecasındakı ünlü səsi tam sabit olmayıb **ö, e, o, ü, ə** ünlülərindən bir neçəsinin iştirakı ilə fərqli biçimlərdə deyilən sözlər **ö** ilə yazılır; örn.: *dövlət, zövq, mövqe, növ, növbə, nöqsan, nöqtə, hökumət* vb.

5. İlk, bəzən də ikinci hecasındakı ünlü səsi həm **ə**, həm də **i** ilə deyilən sözlər **ə** ilə yazılır; örn.: *mətbəx, nəhayət, pəhləvan, rəyasət, səhhət, xəyanət* vb.

6. İlk, bəzən də ikinci hecasındakı ünlü səsi əsasən **i**, hərdən də **ə** ilə deyilən sözlər **i** ilə yazılır; örn.: *qiraət, nıcat, riayət, iddia, siyasət* vb.

7. İlk hecasındakı ünlü səsi əsasən **ü**, bəzən də **i** ilə deyilən sözlər **ü** ilə yazılır; örn.: *büllur, Füzuli, fürsət, hücum, şüar* vb.

8. **o** ünlü səsi ilə işlənən alınma sözlər **a** və ya **o** ilə deyilməsindən asılı olmayaraq **o** ilə yazılır; örn.: *avtomat, biologiya, velosiped, ensiklopediya, professor, motor* vb.

9. İkincisi **i** olan iki ünlü səs yanaşı işlənərkən deyilişdə araya artırılan **y** ünsüzü yazıda göstərilməz; örn.: *aid, ailə, daim, dair, zəif, mail, faiz, xain* vb.

10. İkinci hecasındakı ünlü səsi **i**, bəzən də **ü** ilə deyilən sözlər **i** ilə yazılır; örn.: *müdir, mühit, münbit, münsif* vb. Bu sırada təkcə *mühüm* və *üfüq* sözləri **ü** ilə yazılır.

11. Əslində təkhecalı olub sonu iki ünsüz səslə bitən və deyilişdə ünsüz səslər arasına **i** və ya bəzən də **ü** ünlüsü artırılan sözlər iki cür yazılır:

a) deyilişə uyğun iki heca ilə yazılan sözlər; örn.: *eyib, ətir, fikir, qədir, qisim, nəsil, ömür, sinif, şəkil* vb.

b) əslində olduğu kimi tək heca ilə yazılan sözlər; örn.: *əmr, qeyd, qəbz, qəsr, nəsr, zülm* vb.

12. İkinci hecasında **i** ünlü səsi olan sözlər iki cür yazılır:

a) əslində olduğu kimi **i** ilə yazılan sözlər; örn.: *qəbih, səhih, təshih* vb.

- b) deyilişə uyğun olaraq **e** ilə yazılan sözlər; örn.: *səfeh, tənbeh, təsbeh* vb.
13. İkinci hecasındakı ünlü səsi həm **ı**, həm də **u** ilə deyilən sözlər iki cür yazılır:
- a) **ı** ilə yazılan sözlər; örn.: *ağı, qayğı, qarptı, pambıq, yarpıt* vb.
- b) **u** ilə yazılan sözlər; örn.: *armud, arzu, mahud, sabun* vb.
14. Üçüncü hecasında **ə** ünlü səsi olan sözlər deyilişə uyğun olaraq **i** ilə yazılır; örn.: *mübahisə, mübarizə, müdafiə, müqəddimə, müraciət, müzakirə* vb.
15. Çəşidli hecalarında **ia, io** ünlüləri işlənən Avropa kökənli alınma sözlər necə deyilməsindən asılı olmayaraq, olduğu kimi yazılır; örn.: *aksiom, dialektika, imperializm, materializm, sosializm* vb.
16. Sonu **a** ünlü səsi ilə bitən Avropa kökənli alınma sözlər iki cür yazılır:
- a) sonuncu səsi atılarkən anlamı dəyişməyən sözlər **a**-sız yazılır; örn.: *anket, aptek, dram, fabrik, kontor, qəzet, maşın, sistem* vb.
- b) sonuncu səsi atılarkən mənası anlaşılmayan və ya başqa anlam verən sözlər **a** ilə yazılır; örn.: *gimnastika, qrammatika, forma, norma, respublika, taktika* vb.
17. İlk, bəzən də ikinci hecada ünlü səsin uzun olduğunu bildirmək üçün eynicinsli ünlü səs qoşa yazılır; örn.: *bədi, camaat, maarif, maaş, mətbəə, təbi* vb.

II. Ünsüz səslərin yazılışı

18. İlk səsi həm **b**, həm də **p** ilə deyilən sözlər iki cür yazılır:
- a) **b** ilə yazılan sözlər; örn.: *bıçaq, biçin, bitmək, budaq, bütöv, bütün* vb.
- b) **p** ilə yazılan sözlər; örn.: *pışık, piti, pusqu* vb.
19. İlk səsi həm **d**, həm də **t** ilə deyilən sözlər əslinə uyğun olaraq **d** ilə yazılır; örn.: *dabana, day, damğa, dik, dikmək (gözünü), dükan, düşbərə* vb.
20. İlk hecasındakı ünsüz səsi həm **n**, həm də **m** ilə deyilən sözlər **n** ilə yazılır; örn.: *anbar, günbəz, sünbül, şənbə, zənbil* vb.
- Kombayn, kombinat, kömbə, pambıq* sözləri istisnadır.
21. Söz ortasında həm **q**, həm də **ğ** ilə deyilən sözlər iki cür yazılır:
- a) **q** ilə yazılanlar; örn.: *aqronom, əqrəb, manqal, monqol, orqan, təşviqat* vb.
- b) **ğ** ilə yazılanlar; örn.: *işğal, məşğələ, məşğul, rəğbət, təbliğat* vb.
22. Deyilişdə sözortası ünsüz səslərinin yeri dəyişdirilərək işlənən bəliqli sözlər aşağıdakı kimi yazılır; örn.: *çarpaz, çılpaq, irəli, kirpik, külfət, ösgürmək, yanlış, yarpaq* vb.
23. Son səsi həm **d**, həm də **t** ilə deyilən sözlər **d** ilə yazılır; örn.: *bulud, dörd, kənd, qurd, palıd, söyüd, yaşıd* vb.
24. Son səsi həm **z**, həm də **s** ilə deyilən sözlər **z** ilə yazılır; örn.: *almaz, Almaz, Araz, Xaçmaz, palaz, tovuz* vb.

25. Son səsi **k, g, y** (yaxud cingiltili **y** ünsüzünün kar qarşılığı olan [**x'**] ünsüzü) ilə deyilən iki və ya çoxhecalı sözlər **k** ilə yazılır; örn: *böyük, çiçək, çörək, hörümçək, kəpənək, kiçik, külək* vb.

26. Son səsi **ğ, x, q** (yaxud cingiltili **q** ünsüzünün kar qarşılığı olan [**k'**] ünsüzü) ilə deyilən iki və ya çoxhecalı sözlər **q** ilə yazılır; örn: *bulaq, qaşıq, qatıq, qonaq, ocaq, papaq, yanaq, yarpaq* vb.

27. Son səsi əsasən **x**, bəzən də **ğ** ilə deyilən ikihecalı sözlər **x** ilə yazılır; örn.: *darıx(maq), Qazax, Samux, vurnux(maq), Yevlax* vb.

28. Son səsi **c, ç, j** və ya **ş** ilə deyilən sözlər **c** ilə yazılır; örn.: *ağac, dinc, gec, güc, kərpic, qılınç, sac, süzgəc* vb.

29. Sonu **ng** ünsüzləri ilə bitən sözlər deyilişindən asılı olmayaraq **ng** ilə də yazılır; örn.: *ahəng, əhəng, dəng, qəşəng, pələng, tufəng, zəng* vb.

30. Əslində sonu eynicinsli **qoşa** ünsüzlə yazılan iki və ya çoxhecalı sözlər **bir** ünsüzlə yazılır; örn.: *ekspres, kilovat, konqres, mühüm, rəsmxət, sərhəd* vb.

31. Təkhəcalı sözlərin sonunda, iki və çoxhecalı sözlərin isə ortasında **y**, bəzən də **g** ilə deyilən sözlər **y** ilə yazılır; örn.: *çiy, düymə, düyü, göy, göyərti, iyda, iynə, iyirmi, zəy* vb.

Ancaq burada *digər, əgər, igid, məgər, Nigar, nigaran, şagird* sözləri istisna olaraq **g** ilə yazılır.

32. Təkhəcalı sözlərin sonunda, iki və çoxhecalı sözlərin isə ortasında işlədilən eynicinsli qoşa ünsüzün hər ikisi yazılır:

a) söz ortasında; örn.: *addım, diqqət, izzət, məhəbbət, millət, minnət, səkkiz, təpəlti, tələffüz* vb.

b) söz sonunda; örn.: *fənn, haqq, hədd, həll, hiss, xətt, rədd, sirr, tibb, zənn, zidd* vb.

Qeyd. Bu sözlərə ünsüzlə başlayan şəkilçi artırıqda söz kökündəki qoşa ünsüzlərdən biri düşür; örn.: *fən-lər, haq-lı, həd-siz, sir-daş* vb.

Ancaq *hiss* sözü istisnadır, çünki burda ünsüzün biri düşsə sözün anlamı dəyişər (tutuşdur: *hiss* “duyğu” – *his* “ocaq hisi”). Ona görə də, *hiss* sözünə ünsüzlə başlayan şəkilçi artırıqda kök dəyişmir (yalnız **-siz** şəkilçisi artıranda üç **s** ünsüzü bir yerdə gəlməsin deyə biri düşər və *hissiz* yox, *hissiz* yazılır).

33. Çeşidli hecalarında eynicinsli qoşa ünsüz olan alınma sözlər qoşa ünsüzlə də yazılır; örn.: *assimilyasiya, attaşə, ballada, klassik, operetta, rejissor, sessiya vassal* vb.

Ancaq *aparət, balon, masaj, paralel, pasaj, tunel* və *şose* sözləri istisna olaraq bir ünsüzlə yazılır.

III. Ünlü və ünsüz səslərin yazılışı

34. Son hecasındakı diftonqu **öv, öy** və ya **ö** kimi deyilən sözlər **öv** ilə yazılır; örn.: *bülöv, bütöv, kösöv* vb.

35. Çeşidli hecalarındakı diftonqu çox zaman **ov**, bəzən də **av, oy** və ya **o** kimi deyilən sözlər **ov** ilə yazılır; örn.: *alov, buxov, qovun, dovşan, ov, ovmaq, ovuc, oxlov, plov* vb.

36. Həm **et**, həm də **ə** ilə deyilən sözlər iki cür yazılır:

a) **ə** ilə yazılanlar; örn.: *büdcə, komitə, fakültə* vb.

b) **et** ilə yazılanlar; örn.: *immunitet, kabinet, süjet* vb.

37. Son iki hecasında eynicinsli qoşa **m (mm)** ünsüzü və bəzən də **a** ünlüsü olan alınma sözlər **a**-sız və bir **m** ilə yazılır; örn.: *diagram, monoqram, proqram, stenogram, teleqram* vb.

38. Sözü ikinci və ya üçüncü hecasındakı ünlünü, eləcə də ünsüzü uzatmaq və ya daha aydın tələffüz etmək üçün alınma sözlərdə eynicinsli qoşa ünlü və ünsüzün hər ikisi yazılır; örn.: *təaccüb, təəssüf, məəttəl, təəssürat, təəhhüd* vb.

IV. Qaynaq dildə özümlü səsləri (hərfləri) olan alınma sözlərin

və yabançı adların yazılışı

Yuxarıda göstərilən qaydalar bəzi yerlərdə azacıq redaktə işləri aparılmaqla 1958-ci və 2004-cü illərdə təsdiqlənmiş orfoqrafiya qaydalarından götürülmüşdür. Ancaq var olan qaydaların heç də hamısını tam yazmadıq, çünki düşüncəmizə görə, qalan qaydalardan bəzilərini yazmağa gərəksinmə yoxdur (örnəyin, apostrof çıxarıldığı üçün 1958-ci il qaydalarındakı § 45 önəmini itirmişdir), bəziləri rus dilinin araçı “böyük qardaş dili” rolu oynadığını ortaya qoyduğundan (örnəyin, 1958-ci il qaydalarındakı § 32, § 33, § 34, § 35; 2004-cü il qaydalarındakı 7, 8, 9, 10, 11, 12-ci maddələr) dəyişdirilməli və təkcə ruscanı yox, qaynaq ola biləcək bütün dillərin hamısını qapsamalıdır, bəzilərinin yeri dəyişdirilməli və uyğun bölmədə verilməlidir (örn., 1958-ci il qaydalarındakı § 32-nin b) bəndi) vb.

Unudulmamalıdır ki, bir dil söz aldığı və özəl adlarını yazmalı olduğu başqa dillərlə birbaşa ilişki qurmayaraq ayrı bir üçüncü dilin araçılığına (vasitəçiliyinə) söykənsə, o zaman qaynaq dillərin yox, araçı (vasitəçi) dilin səs özəlliklərini yansıtmaya məcbur olur. Daha doğrusu, bu məcburiyyət siyasi-strateji baxımdan araçı dilin ağalığını ortaya qoyursa, dilçilik baxımından da bir sıra yanlışlıqların yaranmasına yol açır. Örnəyin, rus imperiyasının ağalığı dönməndə rus dili bağımsız bir dil olduğuna görə, dünya dilləri ilə birbaşa əlaqəyə girir, belə bir imkandan məhrum edilən Azərbaycan türkcəsi isə yalnız rus dilinin araçılığından yararlanmalı olurdu ki, sonucda rus dili araçılığı ilə alınan bir sıra sözlərdə qaynaq dilə aid səs özəllikləri yox, rus dilinə aid səs özəllikləri ortaya çıxmışdır. Aydınlik üçün **gigiyena** sözünə göz yetirək. Bu söz rusca **гигиена** sözünün Azərbaycan türkcəsinə uyğunlaşdırılmış variantıdır və ruscanın **гигиена** sözü isə ingilis dilində **hygiene**, alman dilində **Hygiene**,

fransız dilində **hygiène**, isveç dilində **hygien** vb. işlənməkdədir ki, bütün bu sözlərin hamısı da yunan kökənli **hygieinos** “sağlıq, sağlamlıq” sözündən götürülmüşdür. Göründüyü kimi, söz qaynaq dildə **h** səsi ilə başlayır və rus dilində bu səsi bildirən hərf olmadığı üçün onu **r (q)** hərfinə çevirmiş, biz də rus dilinə söykəndiyimiz üçün dilimizin qaynaq dilə uyğun **h** səsini yox, rusca **r (q)** hərfinə uyğun **g** hərfini işlətməmişik. Sonucda, sözün bizdəki **gigiyena** variantı qaynaq dildəki əslinə yox, ruscadakı variantına uyğun yazılmalı olmuşdur. Sözün özgün (orijinal) yox, törəmə yazılışına söykənərək yanlış orfoqrafiya qaydası da düzəlttik və 1958-ci il qaydalarında göstərdik ki, tərkibində **e** və ya **i** ünlülərindən öncə **q** ünsüzü olan beynəlmiləl sözlər **g** ilə yazılır; örn.: **gigiyena**... (§ 36); 2004-cü il qaydalarının 12-ci maddəsində də bildirdik ki, əsl **q** ünsüzlü alınma sözlər incə ünlülü hecalarda **g** ilə yazılır; örn.: **gigiyena**... Ancaq bu qayda başqa örnəklər üçün doğru olsa belə, **gigiyena** sözü üçün doğru deyil, çünki onun əsl **q** ilə yox, **h** ilə işlənir.

Biz hər hansı bir dildən, o sıradan ruscadan söz alınmasına qarşı deyilik və bilir ki, kimlərsə istəsə də - istəməsə də, dildə gərəksinmə duyulursa, başqa dildən söz alınacaq. Biz öz dilini kiçik görməni və başqa bir dildən asılılığı olumlu qarşılayıb “Filan dil bizim dünyaya çıxış dilimizdir”- deyərək öz dilinə qarşı aşağılıq kompleksinə uğramanı doğru saymırıq. **Azərbaycan türkcəsi dünyanın heç bir dilindən aşağı deyil və ona görə də, dünyaya çıxış dilimiz hər hansı bir başqa dil yox, məhz öz dilimiz olmalıdır.** Bu da bizdən tələb edir ki, soruna doğru yöndən yanaşaq və dilimizə, onun bütün xüsusiyyətlərinə dəyər verərək, qarşılaşdığımız dil faktlarının hamısında öz dilimizin sistemindən çıxış edək. Düşünürük ki, **gigiyena** və ona oxşar faktlar olmasın deyərək, istər alınma sözlərin yazılışında, istərsə də yabançı özəl adların yazılışında **qaynaq dildəki hərflərin səs dəyərinə uyğun gələn öz hərflərimizi və qaynaq dildəki özümlü səslərin öz dilimizdəki uyğun qarşılığını əsas götürməliyik.** Bu yanaşma ortaya qoyur ki, alınma sözlərin, xüsusiyyətlə tərkibində dilimizə uyğun olmayan səsləri bildirən hərflər işlənmiş alınma sözlərin və adların yazılışına bir sistem halında yanaşmalı, onları ayrıca bölmə üzrə gözdən keçirməliyik.

Yuxarıda göstərdik ki, ərəb əlifbasında (ح ه) **ha** və **he**, (س ث ص) **sad**, **se** və **sin**, (ط ت) **ta** və **te**, (ز ذ ض ظ) **za**, **zad**, **zal** və **ze** ayrı-ayrı hərflər olub, çeşidli məxrəclərdə deyilən müstəqil özümlü səsləri bildirir və ərəb, yaxud fars dillərində bu hərflərdən hansının işlədilməsi anlam fərqi yaradır. Bizim dilimizdə isə bu səslər (və ya bu hərflər) heç bir anlam daşımır və biz, örnək üçün, **sad**, **se**, **sin** ilə, yaxud **za**, **zad**, **zal** və **ze** ilə yazılan ayrı-ayrı sözlərin hamısını dilimizin bircə **s**, bircə **z** səsi (hərfi) ilə veririk ki, bizim dilimiz baxımından doğru olan yol da məhz budur. Əgər öz dilimizin yox, ərəb dilinin xüsusiyyətlərindən çıxış etsəydik, o zaman bu **s**-lardan, yaxud **z**-lardan hansının işlədilməsi anlam fərqi yaratdığı üçün biz də latın kökənli

əlifbamızda bu səslərə uyğun fərqli hərflər düzəltməli idik. Ancaq doğru yolla getdiyimiz və ərəb dilinin yox, öz dilimizin özəlliklərindən hərəkət etdiyimiz üçün bu yanlışlığı yapmadıq, dilimizdə olmayan səslərə hərf yaratmadıq.

Təbii ki, hər dildə özümlü səslər və bu səsləri bildirən hərf işarələri var. Əgər tərkibində özümlü səs (və bu səsi bildirən hərf) işlənmiş bir söz başqa bir dilə keçirsə, həmin başqa dil qaynaq dildəki səsi olduğu kimi vermək məcburiyyətində deyil, tərsinə, o səsin öz dilindəki qarşılığını işlətməsi daha doğaldır. Örnəyin, dilimizin **ü** səsi rus dilində yoxdur və tərkibində **ü** səsi olan sözlərimiz rus dilinə keçəndə dəyişir, ruscanın səs özəlliklərinə uymalı olur. Aydınlıq üçün **ütü** (əski türkcədə: **ütük**) sözümüzü xatırladaq. Bu söz rus dilinə keçib **утир** (=utyuq) "ütü" kimi işlədilməkdədir, yəni rus dili bizim **ü** səsimizi yerinə görə, ya **u**, ya da **yu** səsi (y və **ю** hərfləri) ilə ifadə edir ki, bu da bizim yox, rus dilinin özəlliyidir. Yaxud dilimizin **qaşuq**, **çadır**... sözləri fars dilinə **qaşoq**, **çador**... kimi keçmişdir ki, bu da fars dilinin özəlliyidir (fars dilində bizim **ı** səsimiz olmadığı üçün, onu **o** səsi ilə verirlər) vb. Xatırladaq ki, dilimizin **ə, ö, ı, ü, g, ğ, h, x...** kimi səsləri heç də hər dildə yoxdur və bu səslər bizim dilimizin özəlliyi kimi götürülməlidir.

Alınma sözlərin milliləşdirilməsi, yəni sözü alan dilin özəlliklərinə uyğun dəyişdirilməsi geniş yayılmış bir sürəc olub bütün dünya dilləri üçün keçərlidir. Yeri gəlmişkən, vurğulayaq ki, bu dəyişdirilmə sürəcində üç durum daha çox seçilir: 1. sözün səs tərkibinin dəyişdirilməsi; 2. sözün formaca dəyişdirilməsi və 3. sözün anlamca dəyişdirilməsi.

Ərəb əlifbasında sözlərin daha çox gələnek üzrə yazılması Azərbaycan türkcəsində alınma sözlərin milliləşdirilməsinə (özəlliklə, səs və forma baxımlarından dilimizə uyğunlaşdırılmasına) ciddi əngəl törətməkdədir. Latin əlifbası isə, tərsinə, fonetik ilkinin aparıcılığı nədən ilə alınma sözlərin milliləşdirilməsinə və Azərbaycan türkcəsinə uyğunlaşdırılmasına çox yaxından yardım etməkdədir. Örnəyin, Avropa Birliyi pulunun adını gözdən keçirək.

Avropa Birliyinin pul vahidinə ayrı-ayrı Avropa ölkələrində **oyro** (Almaniya, Avstriya), **öro** (Fransa, Belçika), **yuro** (İngiltərə, ABŞ, İtaliya, İspaniya, Hollandiya, Portiqaliya), **euro** (İsveç), **evra** (İslandiya), **evro** (Rusiya), **efro** (Belarusiya), **yevro** (Özbəkistan), **eiro** (Latviya), **euria** (Litva) vb. adlar deyilməkdədir. Xatırladaq ki, pulun adı Avropa adının ixtisarıdır və Avropa adı çeşidli dillərdə fərqli deyildiyi üçün pulun adı da hər dilin öz deyilişinə uyğun ortaya çıxır. Əgər biz bu pula ruscadan alınma evro, yaxud yevro deyiriksə, belə çıxır ki, bizim dilimizdə Evropa, yaxud Yevropa adı varmış. Ancaq biz adı **Avropa** kimi işlədirik və ona görə də, doğru yol budur ki, pula da Avropa adının ixtisarı olaraq **avro** deyək. Bir alınma sözün formaca milliləşdirilməsi ilə ortaya çıxan **avro** adı dilimizin qaydalarına

uyğundur və Türk Dil Qurumu da Türkiyə türkcəsi üçün məhz bu variantı seçməkdə tam haqlıdır. Göründüyü kimi, latın əlifbası imkan verir ki, hər dil yazısını öz səslərinə uyğun qursun. Ərəb əlifbası isə bu baxımdan çox tutucudur (mühafizəkardır) və daha çox ərəb dilinin hakimliyini qorumağa qulluq etməkdədir.

Dünyaya öz dilinin gözü ilə yox, fars, ərəb vb. dillərin gözlüyü ilə baxanda sözlərin təkcə səs və forma baxımlarından yox, anlamca dəyişdirilməsi də imkansız olur. Belə ki, hərdən bəzi arxadaşlar, özəlliklə Azərbaycanın güneyindən olan və ərəb, fars dillərini bilən ayrı-ayrı dostlar bizimlə dartsaraq etiraz edirlər ki, Azərbaycan türkcəsi ədəbi dilində filan sözlər düzgün işlədilmir. Örnəyin, farscadan alınan **xəstə** sözü farsca **yorğun** deməkdir və ona başqa anlam yüklənməsi doğru deyil, **gümrah** (<fars.**qomrah**) sözü **sağlam** yox, **yol azmış** anlamındadır, **təsərrüf** sözü ərəbcə **ələ keçirmək**, **zəbt etmək** anlamında olduğundan **kənd təsərrüfatı** termini çox qəribə görünür vb.

Təbii ki, bu dostlar Azərbaycan türkcəsindən yox, fars dilindən, ərəb dilindən çıxış edirlər və fərqi nə varmırlar ki, bu cür anlam dəyişdirməsi Azərbaycan türkcəsinin öz haqqıdır. Bu cür anlam dəyişimi təkcə alınma sözlərdə yox, hətta milli sözlərdə də özünü göstərə bilər və onların hamısı doğrudur, düzgündür. Örnəyin, heç kim deyə bilməz ki, **düşmək** sözünü **enmək** anlamında işlətmək və “Uçaq hava alanına düşdü” demək olmaz, çünki **düşmək** Türkiyə türkcəsində **yıxılmaq**, **qəzaya uğramaq** anlamındadır. Doğrusu budur ki, düşməyin **yıxılmaq**, **qəzaya uğramaq** anlamı Türkiyə türkcəsinə, **enmək** anlamı isə Azərbaycan türkcəsinə aiddir və hər dil üçün öz qəbul etdiyi anlam düzgündür (Azərbaycan türkcəsi ilə Türkiyə türkcəsi arasındakı yaxınlığa baxmayaraq, anlam fərqi nə malik bir sıra sözlərin varlığı da bilinən məsələdir). Bunun kimi, **xəstə**, **gümrah** sözləri fars dilində, **təsərrüf** sözü ərəb dilində nə anlamlarda işlənir-ışlənsin, o anlamların Azərbaycan türkcəsinə aidiyyəti yoxdur və biz öz dilimizdən, öz dilimizdə var olan anlamlardan çıxış etməliyik. Fars dilində **sər** “baş”, **bəst** “bağlı” demək olduğu halda, Azərbaycan türkcəsində bu sözlərin birləşməsindən oluşan **sərbəst** “bağlı olmayan, azad, müstəqil” sözü işlənir və farsca əslinə tərs düşən həmin **sərbəst** sözü farscanın yox, Azərbaycan türkcəsinin yaratdığı sözdür (Təbii ki, hər kəs hər sözə istənilən anlamı yükləyə bilməz və biz bundan yox, sözün bir toplumda qəbul edilən, yayılıb işlədilən fərqli anlamından danışıraq).

Maraqlıdır ki, Türkiyə türkcəsində **həstə** sözü (< fars. **xəstə**) Azərbaycan türkcəsindəki anlamla eyni olsa da, **gümrah** sözü “aşırı dərəcədə böyüyən (bitki); gur, qüvvətli; uzun və qıvrım (saç)” anlamlarında işlədilməkdədir. Deməli, hər dil sözə öz qəbul etdiyi anlamı yükləyir və sözün hər dildə işlənən anlamı məhz o dilin özü üçün doğrudur və ona yanlış anlam deyilə bilməz.

Anlamca dəyişdirilmə sözün mənimsənilməsinin – milliləşdirilərək bir dilə uyğunlaşdırılmasının yollarından biridir və indiki anda bizi daha çox başqa bir yol – sözün səs tərkibinin dəyişdirilməsi ilgiləndirir. Bəllidir ki, istənilən dil, o sıradan bizim dilimiz bir sıra alınma sözləri milliləşdirmək üçün onları səs tərkibi baxımından dəyişdirir və özünə uyğunlaşdırır. Özəlliklə, tərkibində özümlü səslər (və yazıda bu səsləri ifadə edən hərflər) işlənmiş sözlərin öz dilimizə uyğun dəyişdirilməsi – o sözlərin öz uyğun səslərimiz (və yazıda öz uyğun hərflərimiz) ilə verilməsi qaçılmaz bir zərurətdir. Bu zərurətdən irəli gələrək artıq çoxdan ərəb dilinin özümlü səslərini (və ərəb əlifbasındakı özümlü hərfləri) öz dilimizin səsləri (və uyğun hərfləri) ilə işlətməkdəyik. Təbii ki, bu gələnek davam etdirilməli, dilimizə keçən alınma sözlər və işlətməli olduğumuz yabançı adlar mütləq öz dilimizin qaydaları əsasında deyilməli və yazılmalıdır.

Ancaq çox yazıqlar ki, son dövəndə bunun tərsi yayılmaqda və yabançı sözlərin, adların yazılışında bəzən dilimizin qaydaları bir qırağa atılaraq həm danışıq dilimizə, həm də özəlliklə yazılı ədəbi dilimizə başqa dillərin (daha doğrusu, hakim dövlət dillərinin) qaydaları gətirilməkdədir. Dilimizlə bağlı ciddi dövlət siyasətimiz hələ tam biçimlənib oturmamışına və dilimizi qorumaq üçün ona-buna satılmaz dil gömrüyümüz hələ yaranmadığına görə, bu başqa dil qaydaları asanlıqla yazımıza yol tapır, ədəbi dil standartlarımızı pozub ikilik salır və dilimizi korlayırlar. Örnəyin, dilimizin qaydaları əsasında doğru yazılışı “**Speys**”, “**Vaşinqton Post**”, “**Nyu-York Tayms**”, “**Bi-Bi-Si**”, “**Fridom Haus**”... kimi olan yabançı adların “**Space**”, “**The Washington Post**”, “**The New-York Times**”, “**BBC**”, “**Freedom House**”... yazılışı imla qaydalarımızı kiçik düşürməkdən, ayaqlar altına atıb tapdalamaqdan başqa bir nəsnə deyil...

Burada bir-birinə tərs olan iki qayda üz-üzə gəlib qarşılaşmaqdadır: **1. alınma sözlər və yabançı adlar öz dilimizin qaydalarına uyğun yazılmalıdır; 2. alınma söz və yabançı adların qaynaq dildəki yazılışı eynilə bizdə də qorunmalıdır.**

Birinci qayda dilimizin imla (orfoqrafiya) normalarını düzənləyən fonetik ilkədən irəli gəlir və dilimizdə geniş yayılmış tam aparıcı bir qaydadır.

İkinci qayda tarixi-gələnəksəl ilkəni andırır və sanki ona uyğunmuş kimi görünür. Ona görə yansıdır (əks etdirir) yox, andırır (xatırladır) deyirik ki, gerçək tarixi-gələnəksəl ilkə qaynaq dildəki yazılışı deyil, öz dilimizdəki yazılışı bildirir və bizim tariximizdə olan, bizim keçmişdən indiyə sürüb gələn yazı gələnəyimizi ortaya qoyur. Qaynaq dildəki yazılışı olduğu kimi qoruma isə bizim yox, qaynaq dilin tarixi-gələnəksəl ilkəsinə uyğunluqdur. Qaynaq dilin tarixi-gələnəksəl ilkəsinə uyğunluq bizim üçün yeni bir ilkə deməkdir və bu yeni ilkəni **qaynaq dili yamsılama ilkəsi** adlandıra bilərik.

Tarixi-gələnəksəl ilkə hər dilin öz yazı ənənəsini sərgiləyir və hər dilin özü üçün gözəldir, normaldır.

Qaynaq dili yamsılama ilkəsi alıcı dilin öz yazı qaydalarını bir qırağa ataraq qaynaq dil (daha doğrusu, aparıcı hakim dil) qaydalarına tabe olmasını, boyun əyməsini göstərir. Qaynaq dili yamsılamanın geniş yayılıb sistem oluşturmaq bir düzeye çatması alıcı dilin varlığı üçün ciddi təhlükə deməkdir. Siyasi alanda bir xalqın əsarətdə yaşaması, başqasından asılı olması nədirsə, dil alanında da bir dilin qaynaq dili yamsılaması odur. Daha doğrusu, **qaynaq dili yamsılama ilkəsi kultür imperializminin dil alanındakı bəlirtisidir** və ona görə də, siyasi bağımsızlığı olan, kultür imperializminin mənəşəsində çırpınmayan dillərin heç birində qaynaq dili yamsılama ilkəsi sistem halında yoxdur və ola da bilməz. Yalnız siyasi asılılığı olan, aşağılıq kompleksinə uğradılan və ikinci, üçüncü... dərəcəli bir dil kimi davranılan dillərdə qaynaq dili yamsılama ilkəsi körüklənər, geniş yayılıb sistem oluşturmaya çalışılır. Bu işi istər bilərəkdən, istərsə də bilməyərəkdən görənlər əslində **kultür imperializminin dil viruslarından** başqa bir nəsnə deyillər.

Kultür imperializminin dil virusları iki yön üzrə dilimizə zərbə vurmaqda və dilimizin aşağılanmasına nədən olmaqdadır:

1. Adlarımızın yabançı dillərdə yazılışı bizim dilimizin qaydalarına yox, bizə hakim olmuş yad dillərin qaydalarına söykənir. Sonucda yer-yurd, şəxs vb. özəl adlarımız başqa dillərdə indi də bizim dilimizin yox, rus, fars, ərəb dillərinin qaydalarına uyğun yazılır; örn.: Azərb. **Həsən Həsənov** – ingilis. **Gasan Gasanov** (< rus. **Гасан Гасанов**. Halbuki ingiliscə **h** hərfi var və adımız ən azı **Hasan Hasanov** yazıla bilərdi); Azərb. **Arif Səidi** – isveç. **Aref Saedi** (< fars, ərəb deyilişi. Halbuki isveçcə həm **i**, həm də **e**, yaxud **ä** = **e//ə** səsi var və adımız isveç dilində **Arif Seidi**, yaxud **Arif Säidi** olaraq doğru yazıla bilərdi); Azərb. **Araz** – bir sıra Batı dillərində **Araks** (Halbuki həmin dillərdə **z** səsi (hərfi) var və Araz adımız eynilə qoruna bilərdi), Azərb. **Marağa, Urmu//Urmiya** – ingilis. **Maragheh, Orumiyeh** (< fars deyilişi. Halbuki elə bir dəyişiklik olmadan Maragha, Urmu//Urmia yazıla bilərdi) vb.

Təbii ki, dilimizə qarşı bu saymazıyana davranışın ortaya çıxması siyasi bağımsızlığımızın yoxluğundan, milli dil bilincinə hələ tam yiyələnməməyimizdən və adlarımızı öz dilimizin qaydaları özlündə standartlaşdıraraq dünyaya təqdim etməməyimizdən qaynaqlanmaqdadır. Ona görə də, dünya üzrə dilimizə sayğı qazandırma yönündə ciddi çalışmamız və araçı dilə gərəksinmə olmadan dilimizin dünya dilləri ilə birbaşa təması gücləndirməməiz gərəkir.

2. Alınma sözlərin və yabançı adların öz dilimizdə yazılışında qaynaq dili yamsılama ilkəsi yayılıb önə çıxır və aparıcı olmağa başlayır. Ancaq çox yazıqlar ki, savadlı olduğunu,

yabancı dil bildiyini göstərib öyünməyə, özünü şişirtməyə çalışan bəzi insanlarımız alınma söz və yabancı adların qaynaq dildəki yazılışını ədəbi dilimizə gətirməyə çalışmaqla kültür imperializminə qulluq etdiklərinin fərqinə varmırlar. Belələrinə görə, guya **show, cafe, cent...** yazılarda daha üstün olur və daha gözəl görünürmüş, **şou, kafe, sent...** yazılarda isə dəyər aşağı düşürmüş... Ancaq belələri düşünməzlər ki, əlifbamızda **sh** (ş), **w** (u), **c** (k), **c** (s) hərfləri yoxdur və “savad satıb” yazımızda hərf qarışıqlığı yaratmaqla, o sıradan yazımızla əlifbamız arasında uyğunsuzluq törətməklə əslində yazı mədəniyyətimizə ciddi zərbə vururlar.

Unutmayaq ki, birisi **Maykl Cekson** yox, **Michael Jackson** yazanda, təbii ki, ingiliscəni bilməyən başqa birisi də onu **Mixayıl** və ya **Mikael Jakson** oxuya bilər və bu yanlışlığın suçu oxuyandan daha çox yazandadır. Çünki ingiliscəni bilmək heç də yanlış oxuyanın borcu deyil, ancaq yanlış yazanın borcudur ki, Azərbaycan türkcəsində yazanda bu dilin qaydalarına əməl etsin.

Çoxlarının bildiyi gerçəklikdir ki, Batı dillərində bizdən (türk dillərindən) alınan sözlər və bizim adlarımız olduğu kimi qorunmaz, tərsinə, hər dilin öz qaydalarına uyğun yazılar və bir çox durumlarda da ciddi təhriflərə yol verilir. Örnəyin, isveç dilinə keçmiş çaqqal, şaman, şal... sözlərimiz isveç yazı qaydalarına uyğun olaraq **schakal (=çaqqal); schaman (=şaman); sjal//schal (=şal)** kimi yazılır. Yaxud **Şəki** şəhərimizin adı bir sıra Batı dillərində **Sheki, Xalxal** şəhərimizin adı **Khalkhal, Naxçıvan** şəhərimizin adı **Nakhchivan/Nakhichevan**, ulu şairimiz **M.H.Şəhriyarın** adı **M.H.Shahriar, Oğuz** adımız **Oghuz** kimi verilir vb.

Batı dillərindəki bu özəllik tam normal və doğrudur. Çünki bizim **ş, ç, x, ğ** vb. bu kimi bəzi hərflərimizin səs dəyərində uyğun hərf qarşılığı olaraq bir çox Batı dillərində bəlli hərf birləşmələri işlənir. Örnəyin, bizim **ç** hərfimiz isveçcə **ch** (charter – çarter; Chile – Çili; check – çek); **ş** hərfimiz isveçcə **ch** (chans – şans; chef – şef; chock – şok...); **sh** (sherif – şerif; shia – şiə; show – şou...); **sch** (schablon – şablon; schack – şah; schejk– şeyx...); **x** hərfimiz almanca **ch** (Christ – Xrist (Xristos); karakter – xarakter...), ingiliscə **kh** (Nakhchivan - Naxçıvan, khan - xan...); **ğ** hərfimiz ingiliscə **gh** (Aghdam – Ağdam; Oghuz – Oğuz...) vb. hərf birləşmələrinə uyğun gəlməkdədir. Ona görə də, Batı dilləri bizdən (türk dillərindən) aldıkları sözlərdə və bizim özəl adlarımızda olan **ş, ç, x, ğ**... kimi hərflərimizi doğru olaraq öz dillərinə uyğun hərf birləşmələri ilə verirlər.

Ancaq qəribədir ki, bəziləri bunu görməməzlikdən gəlir və Batı dillərindəki hərf birləşmələrini dilimizdə səs dəyərində uyğun milli hərflərlə yazmır, tərsinə, o hərf birləşmələrini eynilə qorumağa çalışırlar. Bu da, təkrar edirik, yazı mədəniyyətimizə zərbə vurmaqdan başqa bir nəsnə deyil.

Dilimizi və imla qaydalarımızı bu zərbələrdən qorumanın ən doğru yolu alınma sözlərin və yabançı adların öz dilimizin qaydalarına uyğun yazılmasıdır. Təbii ki, uyğun səslərin və uyğun hərflərin yazılışı nisbətən asandır. Ancaq tərkibində özümlü səslər və bu səsləri bildirən özümlü hərflər işlənən, həmçinin qaynaq dildə hərf birləşmələri ilə verilən alınma söz və özəl adların yazılışında ciddi sorunlar olduğundan onlara ayrıca göz yetirilməlidir. Öz dilimizin qaydalarına uyğunluq ilkəsinə söykənərək bu cür söz və özəl adların Azərbaycan türkcəsində yazılışı ilə bağlı aşağıdakıları göstərə bilərik:

a) Ərəb əlifbalı qaynaq dillərə aid alınma söz və özəl adların yazılışı

39. Ərəb əlifbalı qaynaq dillərə aid alınma söz və özəl adlar Azərbaycan türkcəsində deyildiyi kimi yazılır; örn.: *darvaza, şəhər, adam, şeytan, heyvan, saat, Kövsər, Akif, Vasif, Arzu, Dilşad, Kirman, Qahirə* vb.

40. Ərəb əlifbalı qaynaq dillərə aid bəzi alınma söz və özəl adlar tarixən yazıldığı kimi yazılır; örn.: *həttə, şair, neştər, Rza, Əfrasiyab* vb. (deyilişdə: *hətdə, şayir, neşdə, İrza, Əfrasyab* vb.)

41. Ərəb əlifbalı qaynaq dillərdəki sözlərin və özəl adların tərkibində işlənən özümlü səslər və bu səsləri bildirən hərflər Azərbaycan türkcəsində uyğun səs dəyərini qarşılayan milli hərflərlə yazılır. Örnəyin, (ه ح) **ha** və **he**, (س ث ص) **sad, se** və **sin**, (ت ط) **ta** və **te**, (ذ ض ظ) **za, zad, zal** və **ze** hərfləri ərəb dilində fərqli səsləri bildirsələr də, Azərbaycan türkcəsində **h, s, t** və **z** səslərinə uyğun gəlir və yalnız bu səsləri bildirən hərflərlə verilir. Örnəyin, صمد – *Səməd*, ثانی – *saniyə*, سئل – *sel* sözləri istər ص - **sad** ilə, istər ث - **se** ilə, istərsə də س - **sin** ilə verilsin, ərəbcə üçün bunun önəmi böyük olsa da, Azərbaycan türkcəsi üçün elə bir önəmi yoxdur və bu sözlərin hamısı yalnız bircə s hərfi ilə veriləcəkdir. Ona görə də, örnəyin, ذ - **zal** hərfini gah **z**, gah da **d** kimi verməyə və deyək ki, الـقذافي - *əl-Qəzzafi* adını bəzən *əl-Qəddafi* yazmağa gerek yoxdur.

b) Kiril əlifbalı qaynaq dillərə aid alınma söz və özəl adların yazılışı

42. Kiril əlifbalı qaynaq dillərə aid alınma söz və özəl adlar Azərbaycan türkcəsində deyildiyi kimi yazılır; örn.: *sovet, kolxoz, vaqon, maşın, Rusiya, Minsk, Volqa, Nataşa, İvan* vb.

43. Kiril əlifbalı slavyan dillərinin (rus, ukrayna, belorus, bolqar, serb vb.) özümlü **и** (**tse**) səsi dilimizdə yerinə görə həm **s** səsini, həm də **ts** (transkripsiyada: **ç**) səsini verir²⁷. 2004-cü il imla qaydalarına görə, tərkibində **и** olan ümumi isimlər **s** ilə yazılır: *dosent, konsert, sex, sirk, sement, lisey*.

Vitse sözü istisnadır.

Xüsusi isimlərdə (=özl adlarda – A.R.) sözün əvvəlində **s**, sözün ortasında və axırında **ts** yazılır: *Setkin, Sialkovski, Vorontsov, Kuznetsov, Muromets...* (artıraq ki, bu qayda mütləq deyil və həm söz ortasında, həm də söz sonunda təkcə **ts** yox, **s** da işlənə bilər; aş.bax).

44. Kiril əlifbalı slavyan dillərinin özümlü **ш** (**şsa**) səsi və hərfi çağdaş bolqarcada **št** kimi, ruscada uzun yumşaq **şş** kimi, bəzən də **şç** kimi deyilir və Azərbaycan türkcəsi öyrənci jarqonunda bu səsi bildirən hərf **quyruqlu ş** adlanır. Ruscadan alınma sözlərdə və rus adlarında işlənən **quyruqlu ş** Azərbaycan türkcəsində sözünü və sözsonu durumlarda bir **ş** səsi ilə, sözortası durumlarda isə iki **şş** səsi ilə verilir; örn.: *шайба* – *şayba*; *М.Е.С.-Щедрин* – *М.Е.С.-Şedrin*; *борш* – *borş*; *марш* – *marş*; *В.В. Вереуагин* – *V.V.Vereşşagin*; *Д.В.Гущина* – *D.V.Quşşina* vb.

Ancaq sözortası durumlarda da **ш** səsinin bir **ş** ilə verilməsinə də tuş gəlinir; örn.: *маршал* – *marşal*; *маршрут* – *marşrut*; *С.Маршак* – *S.Marşak* vb.

45. Kiril əlifbalı slavyan dillərinin **e** səsi söz özü və söz içi durumlarda **ye** kimi deyilir və tərkibində **e** hərfi olan sözlər, adlar Azərbaycan türkcəsində **ye** ilə yazılır; örn.: *епископ* – *yepiskop*; *карабинер* – *karabinyer*; *С. Есенин* – *S. Yesenin*, *Б. Елцин* – *B. Yeltsin*, *Д.И.Менделеев* – *D.İ.Mendeleyev* vb.

46. Kiril əlifbalı slavyan dillərində sonu **-iy** və ya **-skiy** ilə qurtaran sözlər, yaxud adlar Azərbaycan türkcəsində yazılarkən **y** düşür; örn.: *сценарий* – *ssenari*; *М.Горкий* – *M.Qorki*; *В.В.Маяковский* – *V.V.Mayakovski*; *Ф.М. Достоевский* – *F.M.Dostoyevski* vb.

47. Kiril əlifbalı bəzi slavyan dillərinin (örn.:rus, belorus...) **ѐ** (**yo**) səsi və bu səsi bildirən iki nöqtəli **e** – **ѐ** hərfi Kiril kökənli slavyan əlifbalarında bəlkə də ən çox dartışmalı səs və həfdir. Kiril kökənli slavyan əlifbalarının heç də hamısında ayrıca göstərilməyən bu hərf slavyan dillərinin özündə belə bir sıra durumlarda gah **e**, gah da **yo** səsini bildirir. Bu bəlihsizlik rus söz və özl adlarının Azərbaycan türkcəsindəki yazılışında da eynilə qorunur və **ѐ** hərfi yazımızda gah **yo**, gah **e**, gah da hətta **o** kimi verilir; örn.: *ёлка* – *yolka*; *стажёр/стажер* – *stajor*; *Потёмкинъ//Потемкинъ* – *Potyomkin*; *Пётр//Петр* – *Pyotr*; *Петербург* – *Peterburq*; *Фёдор* – *Fyodr*; *Королёв//Королев* – *Korolyov*; *Н.С. Хрущёв//Н.С. Хрущев* – *N.S.Xruşşov*; *Горбачёв//Горбачев* – *Qorbaçov* vb.

c) Latin əlifbalı qaynaq dillərə aid alınma söz və özl adların yazılışı

48. Latin əlifbalı qaynaq dillərə aid alınma söz və özl adlar Azərbaycan türkcəsində deyildiyi kimi yazılır; örn.: *abiturient* – *abituriyent*; *komission* – *komisyon*; *Byron* – *Bayron*; *Beethoven* – *Bethoven*; *Molière* – *Molyer*; *Montesquieu* – *Monteskyö*; *Richelieu* – *Rişelye*; *Shakespeare* – *Şekspir* vb.

Qeyd: Gərəkərsə, Azərbaycan türkcəsindəki ilk yazılışdan sonra ayrac içərisində söz və adların özgün biçimi də göstərilə bilər; örn.: *Monteskyö* (*Montesquieu*); *Şekspir* (*Shakespeare*) vb.

49. Latin əlifbalı qaynaq dillərdəki **x** (eks) hərfi [**k**] və [**s**] səslərinin bir araya gəlməsi ilə düzəlib Azərbaycan türkcəsində **ks** kimi deyilir və **ks** kimi də yazılır; örn.: *taksi*, *boks*, *faks*, *Marks* vb.

Qeyd: Texas (=Teksas) adının Azərbaycan türkcəsində Texas yazılışı adlım yanlışlıqlardan (öncələri deyildi ki, “qələti-məşhur”lardan) biridir. Həm Kiril, həm də latın kökənli Azərbaycan əlifbalarında [**x**] səsinə (cingiltili **ğ** səsinin qarşılığı) bildirən və transkripsiyada **kh** kimi göstərilən **x** hərfi işləndiyi üçün bu yanlışlıq ortaya çıxmış (rus dilinin etgisini də unutmayaq) və Azərbaycan **x** (kh) hərfi ingilis **x** (eks) hərfilə eyniləşdirilmişdir.

Bu gün bəziləri **taksi** əvəzinə **taxi**, **maksi** əvəzinə **maxi**... yazırsa, təbii ki, yarın da bu yazılışı ümumiləşdirib **Aleksandr** əvəzinə **Alexandr**, **Kseniya** əvəzinə **Xeniya**, **maksimum** əvəzinə **maximum**, **boks** əvəzinə **box**... yazmalı olacaqdır.

Ancaq dilimiz üçün ən doğrusu alınma söz və yabançı adların tərkibindəki **x** hərfini Azərbaycan yazısında yalnız **ks** hərfləri ilə verməkdir. Bu qayda hərflərin differensiallaşması – fərqliləşməsi ilkəsini ortaya qoyar və yabançı **x** (**ks**) səsi ilə dilimizin **x** (**kh**) səsinin qarışıq salınmasını önləyər.

50. Almancanın **z** (**tset**) səsi Kiril əlifbalı slavyan dillərindəki özümlü **ц** (**tse**) səsi ilə uyğun olub Azərbaycan türkcəsində yerinə görə həm **s** səsinə, həm də **ts** səsinə verir; örn.: *zitat* – *sitat*; *zisterna* – *sisterna*; *zivil* – *sivil*; *zyklon* – *siklon* vb.; *Zürich* – *Sürix*; *G.W. Leibniz* – *Q. V. Leybnits*; *W.A.Mozart* – *V.A.Motsart* vb.

Artıraq ki, bəzi özəl adlarda sözortası və sözsonu durumlar üçün **z** (**tset**) və **ц** (**tse**) səslərinin qarşılığı olaraq təkcə **ts** yox, həm də **s** səsi işlənə bilər; örn.: *Leipzig* – *Лейпцуг* – *Leypsiq*; *Mainz* – *Майнц* – *Mayns* vb.

51. Latin əlifbalı qaynaq dillərə aid özümlü hərf birləşmələri ilə işlənən alınma söz və yabançı özəl adlar Azərbaycan türkcəsində bu özümlü hərf birləşmələrinin uyğun səs dəyərini qarşılayan milli hərflərlə yazılır; örn.:

a) Çeşidli Batı dillərinə aid **ch** hərf birləşməsi Azərbaycan türkcəsində yerinə görə gah **ç** hərfi ilə (örn.: *charter* – *çarter*; *Chile* – *Çili*; *check* – *çek* vb.); gah **ş** hərfi ilə (örn.: *chans* – *şans*; *chef* – *şef*; *chock* – *şok* vb.); gah da **x** hərfi ilə (örn.: *Christ* – *Xrist*; *charakter* – *xarakter*, *Friedrich* – *Fridrix* vb.) verilir.

Qeyd: Təbii ki, burada sözün hansı dilə məxsusluğu və o dildə hərf birləşmələrinin özəllikləri (necə səslənməsi də daxil) aparıcı rol oynayır.

b) **sh** hərf birləşməsi Azərbaycan türkcəsində **ş** hərfi ilə verilir; örn.: *sherif* – *şerif*; *shia* – *şiə*; *show* – *şou*; *W. Shakespeare* – *V. Şekspir* vb.

c) **sch** hərf birləşməsi Azərbaycan türkcəsində **ş** hərfi ilə verilir; örn.: *schablon* – *şablon*; *schimpans* – *şimpanze*; *F. Nietzsche* – *F. Nitsşe* vb.

ç) **ph** hərf birləşməsi Azərbaycan türkcəsində **f** hərfi ilə verilir; örn.: *phonem* – *fonem*; *Phoenix* – *Feniks*; *paragraph* – *paraqraf*; *philologie* – *filologiya* vb.

d) **ck** hərf birləşməsi Azərbaycan türkcəsində **k** hərfi ilə verilir; örn.: *Stockholm* – *Stokholm*; *M. Jackson* – *M. Cekson* vb.

ç) Heroqlif yazı gələnekli Doğu Asiya özəl adlarının yazılışı

Heroqlif yazı gələnekli dillərdəki söz və hecaların səs tərkibini dəqiq vermək bir az çətinidir. Bu çətinliyi nisbətən azaltmaq üçün heroqliflə yazan Doğu Asiya xalqları (çin, yapon, Koreya vb.) fonetik yazılar da yaratmağa yeltənmiş və sonucda, yaponların **katakana**, **xaraqana** vb. əlifbaları, Koreyalıların **hanqıl** (ingilis. *hangul*) adlanan əlifbası yaranmış, həmçinin çin heroqliflərinin latın əlifbasında transkripsiyası üçün **pinyin** əlifbası, Kiril əlifbasında transkripsiyası üçün **Palladiya** sistemi vb. ortaya çıxmışdır (o biri faktları xatırlatmırıq).

Təəssüf ki, Doğu Asiya özəl adlarının Azərbaycan türkcəsində yazılışı ilə bağlı elə bir araşdırmaya tuş gəlmədik. İndiyədək bu adların Azərbaycan türkcəsində yazılış qaydaları daha çox iki qaynaqdan irəli gəlməkdə idi: 1. Azərbaycanda (və türk dünyasında) tarixən yaranıb oturmuş gələnəksəl qaynaq; 2. rus dili.

Son dönmə üçün ikinci qaynaq daha güclü və aparıcı olduğundan gələnəksəl qaynağın Kıtay, Tabğaç, Maçın, Xanbalıq (Pekin), Caparka (Yaponiya) vb. bu kimi tarixi adları unudulmuş, Doğu Asiya özəl adları rus dilindən alınaraq rus dilinin qaydalarına uyğun yazılmışdır.

Çağımızın kürəsəlləşən dünyasında yaşamın günlük gedişləri özəl adların, ən çox da şəxs adlarının işlənmə tezliyini qat-qat artırdığı üçün Doğu Asiya şəxs adlarının yazılış qaydaları üzərində ayrıca dayanmamız gərəkdir.

Bəlli olduğu üzrə, Doğu Asiya mədəniyyəti Çin kultürünün ciddi etgisi altında biçimlənmişdir və buradan irəli gələrək, bütün Doğu Asiya özəl adları da çin dilinin güclü etgisini ortaya qoymaqladır. Bu etgidə şəxs adlarına yönəlik üç özəlliyi ayrıca vurğulayaq:

1. Batı mədəniyyətində öncə ad, sonra soyad yazıldığı halda, Doğu Asiya mədəniyyətində öncə soyad, sonra ad yazılır və geniş yayılmış bu qayda indiyədək özünü

qorumaqdadır (Çağdaş Azərbaycanda isə öncə adınımı, yoxsa soyadınımı yazılmasının oturuşmuş tam dayanıqlı bir qaydası yoxdur);

2. Doğu Asiya şəxs adlarında ata adının yazılması heç də geniş yayılmamışdır;

3. Doğu Asiya şəxs adlarında soyadın təkhecalı, adın isə ya tək, ya da özəlliklə ikihecalı olması çox geniş yayılmış bir qaydadır (adətən, hər heca bir sözdür).

Yaponların və Koreyalıların oturuşmuş əlifbaları da var olduğu üçün onların adlarının yazılışı elə bir ciddi sorun törətmir. İstər yapon, istərsə də Koreya səslərinə uyğun hərflər az-çox dəqiq bilindiyinə görə, bu hərflərin dilimizdəki səs qarşılığını öyrənmək və onları dilimizdə uyğun hərflərlə yazmaq nisbətən qolaydır (təbii ki, bu yöndə araşdırmalar aparılmalıdır). Əlifbası olan o biri Doğu Asiya xalqlarının özəl adları da bu sıradandır. Ancaq çin dili səslərinin hərflərlə işarələnməsi yönündə bəlli çətinliklər olduğuna görə, bu qolaylıq çin özəl adlarına aid deyil.

Çin şəxs adlarında ilk sırada duran soyad təkhecalı olduğu üçün (ikihecalı soyad çox seyrək işlənir, üç və daha çox hecalı soyadlara isə yaxlaşiq tuş gəlinmir) onların yazılışında elə bir özəl qayda yoxdur və burada başlıca sorun heroqlifin ədəbi tələffüzü ilə yerl deyilişləri arasındakı fərqdə, həmçinin ədəbi deyilişin pinyinə, Palladiyada vb. necə transkripsiya edilməsindədir.

Adlar isə daha çox ikihecalı (çox seyrək tuş gəlinə də, bəzən üçhecalı) olur və bir yandan onların səs tərkibinin verilməsində, o biri yandan da yazılış biçimində fərqlilik özünü göstərir. Örnəyin, eyni bir heroqliflə göstərilən ad pinyin sistemi ilə latın əlifbasında **Qiubai**, Palladiya sistemi ilə Kiril əlifbasında **Цюбай** olaraq yazılır. Həmçinin bu iki hissəli ad ya bitişik (**Qiubai//Цюбай**), ya ayrı (**Qiu Bai//Цю Бай**), ya da cızqı (defis) ilə (**Qiu-bai//Цю-бай**) biçimində göstərilir ki, bu da imla baxımından qarışıqlıq törətməkdədir. Bu və bu kimi qarışıqlıqlardan qurtulmağa çalışan Çin dövləti uluslararası düzəydə çin adlarının transkripsiyasını standartlaşdırmaq üçün pinyin əlifbasına üstünlük vermiş və 1958-ci ildə bu əlifbanı rəsmən qəbul etmişdi.

1979-cu ildə isə Çin dövlətinin xahişi əsasında YUNESKO-nun Uluslararası Standartlaşdırma Qurumu (İSO) bütün ikihecalı çin özəl adlarının, özəlliklə şəxs adlarının bitişik yazılması ilə bağlı tövsiyə verdi və bundan sonra çin adlarının yazılışındakı qarışıqlıq nisbətən ortadan qalxdı. Hazırda ikihecalı Koreya şəxs adlarının da bitişik yazılması meyli getdikcə yaygınlaşmaqdadır.

Heroqlif yazı gələnkli Doğu Asiya özəl adlarının çağdaş Azərbaycan türkcəsində yazılışı ilə bağlı aşağıdakı qaydaları önərə bilərik:

52. Heroqlif yazı gələnekli Doğu Asiya özəl adları Azərbaycan türkcəsində gələnek üzrə tarixən yazıldığı kimi yazılır; örn.: *Çin* (pinyin: Zhōngguóu; uyğurca: جۇڭگو – Cungqu=Cuŋ+qu, həmçinin Xitay; rus. Китай vb.); *Pekin* (pinyin: Běijīng; inglis. Peking və ya Beijing; uyğurca: بېيجىڭ - Beycing=Bey+ciŋ vb.); *Turfan* (pinyin. Tǔlǔfán; uyğur. Turpan vb.); *Konfutsi*; *Yaponiya*; *Tokio*; *Koreya* vb.

53. Heroqlif yazı gələnekli Doğu Asiya özəl adları Azərbaycan türkcəsində deyildiymi kimi yazılır və çincə adlardan sonra gərəkərsə, ayraç içərisində pinyin əlifbası ilə qarşılığı da verilir; örn.: *Naqasaki*, *Osaka*, *Şanxay*, *Yarkənd* (pinyin. Shāchē), *Qarğılıq* (pinyin. Yèchéng) vb.

54. Heroqlif yazı gələnekli Doğu Asiya şəxs adlarında öncə soyad, sonra ad gəlir və birdən çox hecası olan bütün özəl adlar bitişik yazılır; örn.: *Mao Tzedun*, *Den Syaopin*, *Sun Yatsen*, *Çan Kayşi*, *Hon Myunbo*, *Kim Namil*, *Yu Sançul* vb.

Qeyd: Azərbaycan mətbuatında bu adların ayrı yazılmasına da tuş gəlinir; örn.: *Kim Te Yun*, *Hon Myun Bo*, *Kim Nam İl*, *Yu San Çul* vb. (Daha əski variantda adlar cızqı (defis) ilə də yazılırdı; örn.: Mao Tze-dun vb.). Xatırladaq ki, bəzən Azərbaycan şəxs adlarında da Məhəmmədhüseyn adı Məhəmməd Hüseyn kimi, Məmmədrza adı Məmməd Rza kimi vb. yazılır. Ancaq unutmayaq ki, hər yazılışın öz deyiliş tərzı var, daha doğrusu, hər yazılış bəlli bir deyilişı yansıdır. Azərbaycan türkcəsində Məhəmməd Hüseyn, Məmməd Rza kimi adlar iki ayrı-ayrı baş vurğu ilə yox, eyni bir baş vurğu ilə deyilir və adətən, bu baş vurğu sözün son hecası üzərinə düşür, birinci sözün baş vurğusu isə sıradan çıxaraq əlavə vurğuya çevrilir. Sonucda, baş vurğusunu itirmiş birinci söz ikinci sözün baş vurğusuna tabe olur və bununla da eyni bir baş vurğu ilə deyilən mürəkkəb ad (isim) yaranır. Bir baş vurğu ilə deyilən mürəkkəb adlar isə vahid bir ad olaraq bitişik yazılar və ona görə də, Azərbaycan türkcəsində Məhəmməd Hüseyn yox, Məhəmmədhüseyn, Məmməd Rza yox, Məmmədrza... yazmaq daha doğrudur. Bu yanaşma Azərbaycan türkcəsinin deyiliş və yazılış qaydalarına tam uyğun olub geniş yayılmış, artıq bir gələneyə çevrilmişdir.

Azərbaycanda vahid bir Məhəmmədhüseyn, Məmmədrza... adları əvəzinə ayrı-ayrı baş vurğuları olan Məhəmməd Hüseyn, Məmməd Rza... yazmaq nədirsə, heroqlif yazı gələnekli Doğu Asiya şəxs adlarının da ayrı yazılması mahiyyətə odur. Başqa sözlə, Azərbaycan türkcəsində iki və daha artıq söz eyni bir baş vurğu ilə deyilib eyni bir mürəkkəb sözə çevrildiymi və bitişik yazıldığı kimi, birdən çox hecası olan Doğu Asiya şəxs adları da eyni bir mürəkkəb addır və artıq dünya üzrə yayılmış qaydaya uyğun olaraq, bitişik yazılmalıdır. Bu yazılış Azərbaycan türkcəsinə tam uyğun gəldiyindən, dilimiz üçün daha əlverişlidir.

55. Çindəki özəl adların çincə və uyğurca variantları bir-birindən fərqlənirsə, Azərbaycan türkcəsində oturmuş variantları çıxmaqla, uyğurca variantın Azərbaycan deyilişi əsas götürülür və çincə variantın pinyin əlifbası ilə yazılışı ayrıca içərisində verilir; örn.: ئۈرۈمچى شەھرى – Ürümçi Shehri (pinyin. Wūlǔmùqí Shì) – *Ürümçü* (rus. Урумчы) *şəhəri*; تارباغاتاي ۋىلايىتى – Tarbağatay Vilayiti (pinyin. Tǎchéng Dìqū) – *Tarbağatay vilayəti*; قەشقەر ۋىلايىتى – Qeshqer Vilayiti (pinyin. Kāshí Dìqū) – *Qaşqar vilayəti*; ئارال شەھرى – Aral Shehri (pinyin. Ālā'ěr Shì) – *Aral şəhəri*; قۇمۇل ۋىلايىتى – Qumul Vilayiti (pinyin. Hami diqu) – *Qumul vilayəti* vb.

Qeyd: Çindəki özəl adların uyğurca yazılışı və deyilişi Azərbaycan türkcəsi üçün çox önəmli bir qaynaqdır və bu qaynaq imlamızın bir sıra yanlışlıqlarını düzəldə bilər. Örn.: ruscadan Sintzyan-Uyğur Muxtar Rayonu adını alıb Doğu Türküstan anlamında işlədirik, ancaq bu ad uyğur dilində شىنجاڭ – Shinjang (pinyin. Xīnjiāng = çincə. “yeni ərazi”) – Şincan biçimindədir. O halda uyğurcanın dilimizə uyğun Şincan deyilişi ola-ola tələffüzü bizim üçün çətin Sintzyan adını niyə işlətməliyik?

Yaxud pinyin əlifbası ilə çincə Ākèsù yazılan ad bizə heç nə demir, ancaq adın uyğurca ئاقسۇ – Aqsu yazılışı göstərir ki, Şincanın vilayətlərindən biri olan Aqsu dilimizin Ağsu adından başqa bir nəsnə deyil və təbii ki, Azərbaycan türkcəsində Akesu yox, Ağsu yazılması daha doğrudur.

Yaxud da Tanrı dağları (pinyin. Tiānshān) adını götürək. Uyğurcada indiyədək qorunmuş bu tarixi adımlar varkən Tyanşan işlətməyimiz nə dərəcədə doğrudur? Açıq-aydın görünür ki, Tanrı dağları adının çağırışdığı anlam çalarları Tyanşan adında yoxdur. Yaxşı olar ki, biz öz tarixi Tanrı dağları adımıza yenidən işlərlilik qazandıraq və gərəkərsə, bir sürə üçün ayrıca içərisində adın pinyin əlifbası ilə Tiānshān biçimini də göstərək.

Beləliklə, biz heroqlif yazı gələnkli Doğu Asiya özəl adlarının yazılışı ilə bağlı bir neçə qayda verdik. Təbii ki, Doğu Asiya dilləri üzrə uzmanlarımız yetişib bu soruna yönəlik araşdırmalar apardıqca, durum daha da aydınlaşacaq və imla qaydalarımız daha da dəqiqləşəcəkdir.

Şəkilçilərin yazılış qaydaları

Dilçilikdə sözün tərkib hissələri kök və şəkilçi olmaqla iki yerə ayrılır. Akademik çalışmaları bir yana qoysaq, geniş yayılmış düşüncəyə görə, **kök** – sözün ayrılıqda işlənə bilən və leksik anlam daşıyan hissəsidir; **şəkilçi** isə sözün ayrılıqda işlənə bilməyib yalnız kökə artırılan və leksik anlam daşımayan hissəsidir. Adətən, yazıda şəkilçidən öncə cızqı (defis) işarəsi²⁸ qoyular və neçə cür yazılması şəkilçinin üstündə rəqəmlə göstərilir; örn.: **-lar**² (yəni bu şəkilçi *-lar* və *-lər* olmaqla iki cür yazılır), **-çı**⁴ (yəni bu şəkilçi *-çı*, *-çi*, *-çu* və *-çü*

olmaqla dörd cür yazılır). Bir cür yazılan şəkilçilərdə isə rəqəm göstərilməz; örn.: *-gil*, *-varı* vb.

Azərbaycan türkcəsinin bütün şəkilçiləri kökə artırılarkən yazılış tərzindən asılı olaraq iki yerə bölünür: cızqı ilə (defislə) yazılan və bitişik yazılan şəkilçilər.

a) Cızqı ilə (defislə) yazılan şəkilçilər

Azərbaycan türkcəsində cızqı ilə (defislə) yazılan şəkilçilər azdır və əsasən, rəqəmlə yazılan saylarda özünü göstərir.

56. Rəqəmlə yazılan miqdar saylarına hal və mənsubiyyət şəkilçiləri artırıldıqda şəkilçidən öncə cızqı qoyulur; örn.: *15-dən*, *5-də*, *3-ə*, *2-si* vb.

57. Ərəb rəqəmlərindən sonra sıra sayının şəkilçisi (*-ıncı*, *-inci*, *-uncu*, *-üncü*, *-ncı*, *-nci*) ixtisar edilərək ahəngə görə *-cı*, *-ci*, *-cu*, *-cü* biçimində yazılır və ondan öncə cızqı qoyulur; örn.: *6-cı*, *1-ci*, *9-cu*, *3-cü* vb.

Qeyd: Rum rəqəmlərindən sonra sıra sayı şəkilçisinin nə özü, nə də ixtisar biçimi yazılmaz; örn.: *I*, *IV*, *VII*, *X* vb.

58. İxtisar və qısaltma sözlərə qoşulan şəkilçilər ya sonuncu ünlü səslə, ya da son ünsüz hərfin adındakı ünlü səslə ahəng qanununa görə uyğunlaşdırılır və şəkilçidən öncə cızqı qoyulur; örn.: *BDU-nun* (= be-du-nun. Tam olaraq *Bakı Dövlət Universitetinin* yazılır), *BMT-də* (= be-em-te-də. Tam olaraq *Birləşmiş Millətlər Təşkilatında* yazılır) vb.

b) Bitişik yazılan şəkilçilər

59. Azərbaycan türkcəsində şəkilçilərin çoxunluğu artırıldığı sözə bitişik yazılır və tərkibindəki ünlünün neçə cür işlənməsindən asılı olaraq üç yerə bölünür: 1. bir cür yazılan şəkilçilər, 2. iki cür yazılan şəkilçilər və 3. dörd cür yazılan şəkilçilər.

I. Bir cür yazılan şəkilçilər.

Azərbaycan türkcəsində bir sıra şəkilçilər var ki, hansı sözə artırılmasından asılı olmayaraq ancaq bir cür yazılır; örn.:

1. **-daş** şəkilçisi; örn.: *arxadaş*, *oyundaş*, *ülküdaş* vb.
2. **-gil** şəkilçisi; örn.: *babamgil*, *dayısıgil*, *Elçingil* vb.
3. **-kən** şəkilçisi; örn.: *alarkən*, *gedərkən*, *yıxılarkən* vb.
4. **-laq** şəkilçisi; örn.: *yaylaq*, *qışlaq*, *çaylaq* vb.
5. **-stan** şəkilçisi; örn.: *Qobustan*, *Gürcüstan*, *Racastan* vb.

Qeyd: Söz kökü ünsüzslə bitəndə köklə **-stan** şəkilçisi arasına bitişdirici **-ı⁴** (-ı, -i, -u, -ü) ünlülərindən biri artırılır; örn.: *Dağıstan*, *Türkmənistan*, *Uyğurustan*, *Türküstan* vb.

6. **-i** şəkilçisi; örn.: *daxili*, *tarixi*, *cənubi* vb.

Qeyd: Söz kökü ünlü ilə bitəndə köklə **-i** şəkilçisi arasına bitişdirici **v** ünsüzü artırılır; örn.: *dairəvi, kütləvi, səmavi* vb.

7. **-sal** şəkilçisi; örn.: *qumsal, duyğusal, toplumsal* vb.

Qeyd: Son dönm Azərbaycan türkcəsində **-sal** şəkilçisinin işlərlək qazanması Türkiyə türkcəsinin etgisi ilə güclənmiş və şəkilçinin incə variantı olan **-səl** (Türkiyə türkcəsində **-sel**) biçimi də yayılmağa başlamışdır; örn.: *içsəl, bilimsəl, kürəsəl* vb. Deməli, gələcəkdə bu şəkilçi bir cür yazılan yox, iki cür yazılan şəkilçilər sırasında veriləcəkdir. Türkiyə türkcəsində **-sal, -sel** şəkilçisinin türkcə kökənli olmamasına yönəlik iddia yanlış yanaşmadan başqa bir nəsnə deyil.

8. **-dar** şəkilçisi; örn.: *evdar, əməkdar, məhsuldar* vb.

9. **-mal** şəkilçisi; örn.: *sağmal, qırışmal, dadamal* vb.

10. **-varı** şəkilçisi; örn.: *qalxanvarı, zolaqvarı, yüngülvarı* vb.

II. İki cür yazılan şəkilçilər

Azərbaycan türkcəsində **-a** və **-ə** açıq ünlüləri ilə işlənən bir çox şəkilçilər iki cür yazılır ki, onlardan bir qismini göstərək:

1. **-a, -ə** şəkilçisi; örn.: *quşa, evə, yola, bizə* vb. (söz kökü ünlü ilə bitərsə, sözlə **-a, -ə** şəkilçisi arasına bitişdirici **y** ünsüzü artırılır; örn.: *suya, keçiyə* vb.).

2. **-aq, -ək** şəkilçisi; örn.: *qaçaq, çökək, yataq, kəsək* vb.

3. **-al, -əl** şəkilçisi; örn.: *daral-, düzəl-, çoxal-, genəl-* vb.

4. **-an, -ən** şəkilçisi; örn.: *alan, bilən, sayan, sevən* vb. (söz kökü ünlü ilə bitərsə, sözlə **-an, -ən** şəkilçisi arasına bitişdirici **y** ünsüzü artırılır; örn.: *yuyan, üşüyən* vb.).

5. **-anda, -əndə** şəkilçisi; örn.: *alanda, biləndə, sayanda, sevəndə* vb. (söz kökü ünlü ilə bitərsə, sözlə **-anda, -əndə** şəkilçisi arasına bitişdirici **y** ünsüzü artırılır; örn.: *yuyanda, üşüyəndə* vb.).

6. **-ar, -ər** şəkilçisi; örn.: *qaçar-, biçər-, uçar-, seçər-* vb. (söz kökü ünlü ilə bitərsə, sözlə **-ar, -ən** şəkilçisi arasına bitişdirici **y** ünsüzü artırılır; örn.: *yuyar-, deyər-* vb.).

7. **-araq, -ərək** şəkilçisi; örn.: *daşaraq, biçərək, duyaraq, üzərək* vb. (söz kökü ünlü ilə bitərsə, sözlə **-araq, -ərək** şəkilçisi arasına bitişdirici **y** ünsüzü artırılır; örn.: *başlayaraq, işləyərək* vb.).

8. **-la, -lə** şəkilçisi; örn.: *başla-, işlə-, ovla-, səslə-* vb.

9. **-lar, -lər** şəkilçisi; örn.: *otlar, bizlər, çaylar, gözlər* vb.

10. **-lan, -lən** şəkilçisi; örn.: *oğurlan-, dillən-, doğrulan-, gizlən-* vb.

11. **-laş, -ləş** şəkilçisi; örn.: *yaşıllaş-, gözəlləş-, xarablaş-, özəlləş-* vb.

12. **-ma, -mə** şəkilçisi; örn.: *baxma-, törəmə, qazma, demə-* vb.
13. **-malı, -məli** şəkilçisi; örn.: *oxumalı, gülməli, almalı, deməli* vb.
14. **-sa, -sə** şəkilçisi; örn.: *otursa, istəsə, dursa, gəlsə* vb.
15. **-ca, -cə** şəkilçisi; örn.: *tapmaca, bilməcə, bulmaca, gülməcə* vb.
16. **-ça, -çə** şəkilçisi; örn.: *kitabça, belçə, meydança, gözəlçə* vb.

III. Dörd cür yazılan şəkilçilər

Azərbaycan türkcəsində **-ı, -i, -u, -ü** qapalı ünlüləri ilə işlənən və dörd cür yazılan şəkilçilər çoxdur. Onların hamısını olmasa da, bir qismini göstərək:

1. **-dı, -di, -du, -dü** şəkilçisi; örn.: *aldı, bildi, durdu, gördü* vb.
2. **-dır, -dir, -dur, -dür** şəkilçisi; örn.: *dağdır, işdir, odundur, düzdür* vb.
3. **-dıqda, -dikdə, -duqda, -dükdə** şəkilçisi; örn.: *saydıqda, bildikdə, duyduqda, gördükdə* vb.
4. **-dıqca, -dikcə, -duqca, -dükcə** şəkilçisi; örn.: *qızdıqca, eşitdikcə, oturduqca, düzdükcə* vb.
5. **-dığı, -diyi, -duğu, -düyü** şəkilçisi; örn.: *tapşırdığı, göstərdiyi, qoyduğu, səslədiyi* vb.
6. **-ıq, -ik, -uq, -ük** şəkilçisi; örn.: *qıyıq, bilik, donuq, sönük* vb.
7. **-ıb, -ib, -ub, -üb** şəkilçisi; örn.: *yatıb-, bitib-, qoşub-, süzüb-* vb. (söz kökü ünlü ilə bitərsə, sözlə **-ıb, -ib, -ub, -üb** şəkilçisi arasına bitişdirici **y** ünsüzü artırılır; örn.: *daşıyıb-, dişləyib-, uyuyub-, üşüyüb-* vb.).
8. **-ıl, -il, -ul, -ül** şəkilçisi; örn.: *qazıl-, deşil-, boğul-, düzül-* vb.
9. **-ım, -im, -um, -üm** şəkilçisi; örn.: *baxım, biçim, udum, büküm* vb. (söz kökü ünlü ilə bitərsə, sözlə **-ım, -im, -um, -üm** şəkilçisi arasına bitişdirici **y** ünsüzü artırılır; örn.: *qaşıyım-, deyim, suyum, sürüyüm-* vb.).
10. **-ıntı, -inti, -untu, -üntü** şəkilçisi; örn.: *axıntı, gəzinti, ovuntu, görüntü* vb.
11. **-ıcı, -ici, -ucu, -ücü** şəkilçisi; örn.: *qızdırıcı, bilici, qurucu, görücü* vb. (söz kökü ünlü ilə bitərsə, sözlə **-ıcı, -ici, -ucu, -ücü** şəkilçisi arasına bitişdirici **y** ünsüzü artırılır; örn.: *qaşıyıcı, deyici, yuyucu, bizləyici* vb.).
12. **-ış, -iş, -uş, -üş** şəkilçisi; örn.: *qırış, eniş, oturuş, düzülüş* vb. (söz kökü ünlü ilə bitərsə, sözlə **-ış, -iş, -uş, -üş** şəkilçisi arasına bitişdirici **y** ünsüzü artırılır; örn.: *arayış, titrəyiş, yürüyüş* vb.).
13. **-lı, -li, -lu, -lü** şəkilçisi; örn.: *adlı, dillli, odlı, üzümlü* vb.
14. **-lıq, -lik, -luq, -lük** şəkilçisi; örn.: *dağlıq, dizlik, otluq, gözlük* vb.
15. **-kı, -ki, -ku, -kü** şəkilçisi; örn.: *ondakı, səhərki, onunku, özümüzünkü* vb.
16. **-mış, -miş, -muş, -müş** şəkilçisi; örn.: *qızmış, bilmiş, doymuş, görmüş* vb.

17. **-cıl, -cil, -cul, -cül** şəkilçisi; örn.: *ardıcıl, söhbətcil, yuxucul, ölümçül* vb.
18. **-ıltı, -ilti, -ultu, -ültü** şəkilçisi; örn.: *danqıltı, dingilti, gurultu, cüggültü* vb.
19. **-sız, -siz, -suz, -süz** şəkilçisi; örn.: *adsız, sənsiz, susuz, sözsüz* vb.
20. **-çı, -çi, -çu, -çü** şəkilçisi; örn.: *yalancı, güləşçi, oyunçu, üzümçü* vb.

Mürəkkəb sözlərin və mürəkkəb özəl adların yazılış qaydaları

İki və daha artıq sözün birgə işlənməsi ilə yaranan mürəkkəb sözlər və mürəkkəb özəl adlar yazılış biçiminə görə üç yerə bölünür: ayrı, bitişik və yarımbitişik yazılanlar. Bu yazılış biçimlərindən hər birini doğru-düzgün işlətmək imla qaydaları baxımından çox gərəklidir.

I. Ayrı yazılan mürəkkəb sözlər və özəl adlar

Ayrı yazılan mürəkkəb söz və özəl adlar yazılış tərzinə görə iki yerə bölünə bilər: a) bir-birindən boşluqla ayrılan mürəkkəb sözlər; b) bir-birindən ayırtı (tire)²⁹ ilə ayrılan mürəkkəb söz və adlar.

Bir-birindən boşluqla ayrılmada heç bir orfoqrafik işarə işlədilmir və tərəflər arasında buraxılmış boşluq imla işarəsi görəvi üstlənərək yazıda mürəkkəb sözün tərəflərini ayırır (Deyilişdə bu görəvi fasilə yerinə yetirir).

Aralarında ayırtı (tire) qoyulan mürəkkəb söz və ya adlarda isə tərəflər bir-birindən üfqi düz cizgi – ayırtı (tire) işarəsi ilə ayrılır və ayırtının hər iki yanında boşluq buraxılır. Ayırtı işarəsi və onun hər iki yanında buraxılan boşluq imla işarəsi görəvi daşıyaraq tərəfləri bir-birindən ayırır (Deyilişdəki ayrılmanı isə fasilə yerinə yetirir)..

a) Bir-birindən boşluqla ayrılan mürəkkəb sözlər

60. Ayrı yazılan aşağıdakı mürəkkəb sözlər bir-birindən yalnız boşluqla ayrılır:

1. Çıxışlıq hal şəkilçili ismə qoşulmuş sifətdən düzələn mürəkkəb sözün tərkib hissələri ayrı yazılır; örn.: *qoldan güclü, dildən iti, ağıldan kəm* vb.

2. Mürəkkəb miqdar, sıra, kəsir sayları ayrı yazılır; örn.: *altmış altı, on üçüncü, dördə üç* vb.

Qeyd: Miqdar sayları bəlihsizlik (qeyri-müəyyənlik) bildirdikdə cızqı (defis) ilə yazılır; örn.: *əlli-altmış, beş-on, on-on beş* vb.

3. İlk sözü *o, bu* işarə əvəzliliklərindən ibarət olan mürəkkəb sözlər ayrı yazılır; örn.: *o gün, bu il, o çağlar, bu dönəm* vb.

4. Mürəkkəb sual əvəzliliklərinin, bəlihsiz əvəzliliklərin tərkibindəki sözlər ayrı yazılır; örn.: *nə üçün, nə cür, hər kəs, heç kim* vb.

İstisna: *Filankəs* bəlihsiz əvəzliyi bitişik yazılır, *kim isə* əvəzliyi həm bitişik (*kimsə* biçimində), həm də ayrı yazıla bilər.

5. Çeşidli sözlərə *bilmək, etmək, eləmək, olmaq* fellərinin, yaxud onların inkar biçimlərinin qoşulması ilə düzələn mürəkkəb fellərin tərkib hissələri ayrı yazılır; örn.: *ala bilmək, ala bilməmək, qəbul etmək, qəbul etməmək, razılıq eləmək, razılıq eləməmək, yazıq olmaq, yazıq olmamaq* vb.

Qeyd: *ala, gələ... bilmək/bilməmək* mürəkkəb feli danışığda *alammaq, alammamaq, gələmmək, gələmməmək...* kimi biçimlərdə işlənə bilir. Danışiq və yazılış variantları qarışdırılmasın.

6. Məcəzi anlamda işlənən fellərlə başqa nitq hissələrinə aid sözlərin birləşməsindən düzələn mürəkkəb fellərin tərkib hissələri ayrı yazılır; örn.: *boğaza yığılmaq, cana gəlmək, başa düşmək* vb.

7. Miqdar saylarından yaranıb ilk sözü yönlük halda işlənən zərflər ayrı yazılır; örn.: *birə beş, birə on, birə yüz* vb.

8. Mürəkkəb adların tərkibindəki sözlər ayrı yazılır; örn.: *Xəzər dənizi, Savalan dağı, Azərbaycan Milli Hərəkəti, Otuz bir dekabr* (və ya: *31 Dekabr*), *İyirmi bir azər* (və ya: *21 Azər*), *Bütöv Azərbaycan yolu* vb.

9. Yabancı soyadların tərkibində işlənən artikl, ədat və hissəciklər ayrı yazılır; örn.: *Lüdviq van Bethoven, Otto fon Bismark, Leonardo da Vinçi, Lope de Vega* vb.

b) Bir-birindən ayırtı (tire) ilə ayrılan mürəkkəb söz və adlar

61. Ayrı yazılan aşağıdakı mürəkkəb söz və adlar arasında ayırtı (tire) qoyulur:

a) məkan və ya məsafə hüdudu bildirən iki coğrafi ad yanaşı işlədildikdə; örn.: *Bakı – Təbriz qatarı, Samur – Dəvəçi kanalı, Gəncə – Urmu hava yolu* vb.

b) yer və ya şəxs adı bildirən bir meçə özəl ad yanaşı işlədildikdə; örn.: *Məmmədəmin Rəsulzadə – Elçibəy irsi, Azərbaycan – Türkiyə danışıqları, Coul – Lens qanunu* vb.

c) vaxt bildirən qoşa sözlər; örn.: *səksən – doxsanıncı illər, şənbə – bazar günləri* vb.

II. Bitişik yazılan mürəkkəb sözlər

62. Aşağıdakı mürəkkəb sözlər tələffüzdə eyni bir baş vurğu ilə deyilir və yazıda bitişik yazılır:

1. Miqdar sayı ilə isim və ya sifətdən yaranan mürəkkəb sözlər; örn.: *beşillik, birhecalı, ongünlük, üçbucaq* vb.

2. Sadə (və ya düzəltmə) isimlə mənsubiyyət şəkilçili zərfdən yaranan mürəkkəb sözlər; örn.: *bayramqabağı, dənizqırağı, həyatyanı, cərgələrarası, şəhəryanı* vb.

3. Çıxışlıq halda olan isimlə feli isimden yaranan mürəkkəb sözlər; örn.: *anadangəlmə, başdansovma, ucdantutma* vb.

4. Arada bitişdirici *ha* ünsürü işlənməklə felin iki yol təkrarlanmasından yaranan mürəkkəb sözlər; örn.: *vurhavur, dehade, yazhayaz, gəzhagəz, çalhaçal* vb.

Qeyd: Təkrarlanan fel kar ünsüzlə bitərsə, *ha* əvəzinə ahəngə görə *a* və ya *ə* yazılır; örn.: *basabas, qaçaqac, tutatut, kəsəkəs* vb.

5. Sonuna *xana* və ya *namə* sözü artırmaqla yaradılan mürəkkəb sözlər; örn.: *kitabxana, bəyannamə, “İsgəndərnəmə”, “Hophopnamə”* vb.

6. Sadə sifətlə sadə ismin birləşməsindən düzələn coğrafi adlar; örn.: *Ağdam, Ağdaş, Ağşəhər, Qaraqoyunlu, Qaraşəhər, İçərişəhər, Göyçay* vb.

7. İki sadə ismin qovuşmasından düzələn mürəkkəb sözlər və coğrafi adlar; örn.: *qaynana, giləmeyvə, sacayaq, Arpaçay, Qusarçay, Qonaqkənd* vb.

8. İnsan adlarını bildirən mürəkkəb sözlər; örn.: *Qızqayıt, Qızıyetər, Aybəniz, Çilənay, Tuncər, Ayxan* vb.

Qeyd: İnsan adlarını bildirən mürəkkəb isimlərdə iki ünlü yanaşı gələrsə, birinci sözün son ünlüsü atılır; örn.: *Ələkbər, Ələsgər, Mirzəli, Hacığa* vb.

9. Tərkibində *zadə, oğlu* və ya *bəyli* (<*bəy*+*li*), *xanlı* (<*xan*+*lı*) sözlərindən biri olan soyadlar; örn.: *Əzimzadə, Cabbarzadə Azəroğlu, Həsənoğlu, Rəhimbəyli, Rüstəmxanlı* vb.

10. Tərkibində rütbə, ləqəb, titul bildirməyən *ağa, bəy, bəyim, hacı, xan, xanım, mir, mirzə, seyid, sultan, şah* sözlərindən biri olan isimlər; örn.: *Ağabacı, Balabəy, Gülxanim, Hacıbala, Xanmurad, Mirəli, Sultanəli, Şahsənəm, Vəlixan* vb.

11. Çəşidli iki sözün birləşməsindən yaranıb bir vurğu ilə deyilən sifətlər; örn.: *qaraqabaq, enlikürək, sarıbənz, yadelli, qoşabuynuz, quşqonmaz* vb.

12. Sadə isimlə *bir* miqdar sayından yaranan zərflər; örn.: *arabir, əlbir, sözbir, canbir* vb.

13. Sadə isimlə mənsubiyyət şəkilçili zərf və ya isimdən yaranan zərflər; örn.: *addımbaşı, ayaqüstü, dilucu, dodaqaltı, dodaqucu* vb.

14. Təkrarlanan çəşidli nitq hissələrindən **ba, bə** bitişdiricisi vasitəsilə yaranan zərflər; örn.: *addımbaaddım, dalbadal, ilbəil, yerbəyer, gunbəgun, taybatay* vb.

15. İki ismin birləşməsindən yaranıb ikincisi mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş mürəkkəb sözlər; örn.: *ayaqqabı, əlyazması, suiti, eloğlu, əmiqızı* vb.

16. İki sifətin birləşməsindən yaranan mürəkkəb sözlər; örn.: *qarabuğdayı, ağsaçlı, uzunboylu* vb.

17. Tərkibində *az, bərabər, bir, düz, eyni, müxtəlif, ümum, həm, çox* sözləri olan mürəkkəb sözlər; örn.: *azişlənen, düzbucaqlı, həmfikir, çoxuşaqlı, ümumxalq* vb.

18. Sadə isimlə *verici, dəyişdirici, düzəldici, edici, sevər, əmər, edilməz* vb. bu kimi düzəltmə sifətlərdən yaranan mürəkkəb sifətlər; örn.: *zərərverici, sözdəyişdirici, sözdüzəldici, əvəzedic, elsevər, südəmə, məğlubedilməz* vb.

19. İsimlə **-ma**² sonluqlu felin birləşməsindən yaranan mürəkkəb sözlər; örn.: *qarşıdurma, səsvermə, yükdaşıma, pambıqtəmizləmə* vb.

20. Sadə isimlə feli sifət tərkibindən yaranan mürəkkəb sözlər; örn.: *aşsüzən, günbatan, tozsoran, susəpən* vb.

III. Yarımbitişik yazılan mürəkkəb sözlər

63. Azərbaycan türkcəsində aşağıdakı sözlər yarımbitişik yazılır və bu yarımbitişiklik cızqı (defis) işarəsi ilə göstərilir:

1. Tərkibindəki sözlərdən biri (bəzən hər ikisi) ayrılıqda anlam verməyən, yaxud başqa mənə bildirən isim, sifət və zərflər; örn.: *adda-budda, dedi-qodu, kələ-kötür, kol-kos, sür-sümük* vb.

2. Eyni sözün önünə ya *m* səsi artırmaqla, ya damaq səsinə dodaq səsinə çevirməklə, ya da sözün ilk ünsüzünü *m* səsi ilə əvəz etməklə yaranan sifət, isim və zərflər; örn.: *az-maz, uşaq-muşaq, qara-qura, dəmir-dümür, şey-mey, cındır-mındır* vb.

3. **-maz, - mən** şəkilçili feli sifətlərdən yaranan sifət və zərflər; örn.: *bitməz-tükənməz, dinməz-söyləməz, dinməz-danışmaz* vb.

4. Tərkibində *qeyri, əks, külli, vitse, kontr, ober, super* sözləri işlənmiş çeşidli nitq hissələri; örn.: *qeyri-adi, əks-təsir, külli-ixtiyar, vitse-konsul, kontr-admiral, ober-leytenant, super-market* vb.

5. Ən azı iki sözdən yaranan və ilk sözü **-i (-yi)** şəkilçisi qəbul edən izafət tərkibləri; örn.: *nöqteyi-nəzər, tərz-i-hərəkət, tərcümeyi-hal* vb.

Qeyd: Bu cür izafət tərkibləri getdikcə köhnəlib işlərliyini itirməkdə və dilimizdən çıxmaqdadır.

6. Eyni sözün təkləri ilə yaranan isimlər, sifətlər, zərflər və fellər; örn.: *qoz-qoz, cəh-cəh, civ-civ, balaca-balaca, yumru-yumru, lopa-lopa, ağır-ağır, qarış-qarış, tez-tez, gülə-gülə, ağlaya-ağlaya, oxuya-oxuya* vb.

7. İki özəl addan yaranaraq soyad bildirən isimlər; örn.: *Andersen-Nikse, Rimski-Korsakov* vb.

8. Anlamca bir-birinə yaxın, ya da uzaq və ya zidd olan ayrı-ayrı sözlərdən yaranan mürəkkəb isimlər və sifətlər; örn.: *ağız-burun, alış-veriş, gecə-gündüz, səs-küy, adlı-sanlı, daşlı-kəsəkli, ucsuz-bucaqsız, dava-dərmansız, xəbər-ətərsiz* vb.

9. Ölçü və çəki vahidlərini bildirən isimlər; örn.: *qram-kalori, kilometr-saat, kilovat-saat* vb.
10. Cəhətlər arasını bildirən isimlər; örn.: *güney-batı, güney-doğu, quzey-batı, quzey-doğu* (və ya getdikcə köhnələn *cənub-qərb, cənub-şərq, şimal-qərb, şimal-şərq*) vb.
11. Tərkib içində bir anlayış bildirən müxtəlif anlamlı isimlərdən yaranmış sözlər; örn.: *alim-geoloq, kafe-restoran, general-qubernator* vb.
12. Klassik muğam adlarını bildirən isimlər; örn.: *bayatı-qacar, bayatı-şiraz, mahur-hindi* vb.
13. Qarşılıqlı ilişki, münasibət bildirən sifətlər; örn.: *türkcə-ingiliscə, isveçcə-türkcə, almanca-fransızca* vb.
14. Bəlihsiz miqdar sayları; örn.: *üç-beş, beş-on, əlli-altmış* vb.
15. Çeşidli sözlərdən düzəlmiş yabançı coğrafi adlar; örn.: *Buenos-Ayres, Mahaç-Qala, Monte-Karlo, Nyu-york, Puerto-Riko* vb.
16. Siyasi partiyaların, cərəyanların, ideolojilərin və onların tərəfdarlarının adlarını bildirən mürəkkəb isimlər; örn.: *inqilabçı-demokratlar, sosial-demokratiya, sosial-şovinizm* vb.
17. İki sözdən yaranaraq əlavə əlamət, anlam çalarlığı və rəng bildirən sifətlər; örn.: *alabəzək, ala-çiy, al-qırmızı, açıq-sarı, tünd-göy* vb.
18. İlk sözü, yaxud hər iki sözü **-i** (ünlü ilə bitənlərdə **-vi**) şəkilçisi qəbul etmiş sözlərdən yaranan mürəkkəb sifətlər; örn.: *elmi-tədqiqat, hərbi-dəniz, ictimai-siyasi, mədəni-kütləvi* vb.
19. Tərkibində **-ib⁴** (**-ib, -ib, -ub, -üb**) şəkilçili feli bağlama olan fellər; örn.: *yazıb-yaratmaq, itib-batmaq, oturub-durmaq, düşünüb-daşınmaq* vb.

Köməkçi sözlərin yazılış qaydaları

Mürəkkəb sözlər və özəl adlar kimi köməkçi sözlər də (qoşma, bağlayıcı, ədat, nida) yazılış tərzinə görə üç cür yazılır:

I. Ayrı yazılan köməkçi sözlər

64. Aşağıdakı köməkçi sözlər ayrı yazılır:

1. İki və üçhecalı qoşmalar qoşulduqları sözdən ayrı yazılır; örn.: mənim **üçün**, ona **görə**, evə **tərəf**, kəndə **sarı**, axına **qarşı**, yola **doğru**, dünəndən **bəri**, səndən **başqa**, ondan **savayı**, bizdən **özgə**, dünəndən **sonra**, öylədən **qabaq** vb.

Qeyd: **ilə** qoşması sonu ünlü ilə bitən sözlərdə ayrı yazılır (örn.: su **ilə**), sonu ünsüzlə bitən sözlərdə isə həm bitişik, həm də ayrı yazıla bilər (örn.: sizin**lə** – sizin **ilə**).

Xatırladaq ki, sonu ünlü ilə bitən sözlərə qoşularkən sözlə **ilə** qoşması arasına bitişdirici **y** ünsüzü artırılı bilər; örn.: su**yla**, meşə**ylə** vb. Ancaq bu, yalnız danışiq özəlliyidir və ədəbi

dildə deyiliş (tələffüz) qaydası kimi qəbul edilsə də, yazılış qaydası kimi məqbul sayılmır. Ona görə də, ünlü ilə bitən sözlərə **ilə** qoşması qoşularkən yazı qaydası ilə danışiq qaydasının qarışdırılmamasına diqqət yetirilməlidir.

2. İki sadə bağlayıcıdan və ya sadə bağlayıcı ilə başqa nitq hissəsindən düzələn mürəkkəb bağlayıcılar ayrı yazılır; örn.: *belə ki, buna görə də, tutaq ki, və ya, yoxsa ki, onun üçün də, madam ki, gah da* vb.

3. Ədatlar sözlərdən ayrı yazılır; örn.: *axı, ancaq, bax, bəli, bəs, da, də, daha, di, elə, ən, əsl, ha, həтта, kaş, ki, qoy, lap, məhz, məgər, nə, təkcə, təki, yalnız* vb.

İstisna: **-mi, -mı, -mu, -mü** və **-sana, -sənə** ədatları aid olduqları sözlərə bitişik yazılır; örn.: *başmı, dilmi, odurmu, üzümmü, alsana, gəlsənə* vb.

Ancaq **-mi, -mı, -mu, -mü** ədatı ilə *da, də* ədatı birgə islənərsə, ayrı yazılır; örn.: *o da mı, sən də mi* vb.

4. Nidalar sözlərdən ayrı yazılır; örn.: *ax, ox, uf, of, aha, oho, əh, ura* vb.

5. Çeşidli sözlərin bir araya gəlməsi ilə yaranan nidalar ayrı yazılır; örn.: *ay aman, ay can, ay haray, ey vay* vb.

6. *İdi, imiş, ikən, isə* hissəcikləri ünlü ilə bitən fellərdən və adlardan (isim, sifət, say, əvəzlik) sonra ayrı yazılır; örn.: baxası **idi**, su **idi**, durmalı **imiş**, duru **imiş**, gəlməkdə **ikən**, körpə **ikən**, harada **isə**, atası **isə** vb.

Qeyd: Danışıqda ünlü ilə bitən fel və adlarla *idi, imiş, ikən, isə* arasına bitişdirici **y** artırılır və sözlə hissəcik ahəng qanununa uyğunlaşdırılaraq birgə deyilir; örn.: baxasıydı, suydı, durmalıymış, duruymuş, gəlməkdəymiş, körpəymiş, atasıysa vb.

Bəzən bu danışiq qaydası yazıya da gətirilir.

II. Bitişik yazılan köməkçi sözlər

65. Aşağıdakı köməkçi sözlər bitişik yazılır:

1. Birhecalı qoşmalar (**-can, -cən, -dək, -tək**) qoşulduqları sözə bitişik yazılır; örn.: *buracan, evəcən, bizədək, qartaltək* vb.

ikihecalı **ilə** qoşması da ünsüzlə bitən sözlərdə ahəng qanununa uyğun olaraq **-la, -lə** biçimində bitişik yazıla bilər; örn.: *atla, gözlə, daşla, dillə* vb.

Qeyd: Qoşmaların şəkilçi kimi sözə bitişik yazılması onların hazırda şəkilçiləşmə sürəci keçirmələri ilə bağlıdır.

2. Kökəncə mürəkkəb olan aşağıdakı bağlayıcılar bitişik yazılır; örn.: *yainki, yaxud, nəinki, habelə, halbuki, həmçinin, çünki, hərçənd* vb.

3. *İdi, imiş, ikən, isə* hissəcikləri ünsüzlə bitən fellərdən və adlardan (isim, sifət, say, əvəzlilik) sonra ilk ünlü səsi düşməklə bitişik yazılır; örn.: *baxırdı, atamdı, qurdmuş, deyirmiş, uşaqmış, gəlirkən, şairisə* vb.

III. Yarımbitişik yazılan köməkçi sözlər

66. Eyni sadə nidanın təkrarından düzələn nidalar yarımbitişik (cızqı ilə) yazılır; örn.: *bəh-bəh, vay-vay, oy-oy, ha-ha-ha, qəh-qəh* vb.

İlk hərfi böyük yazılan sözlər

Sözlərin ilk hərfinin böyük yazılması anlaşıma baxımından ciddi önəm daşıyan dəqiqləşdirici və fərqləndirici orfoqrafik işarələrdən biridir. Örnəyin, **O, bülbül kimi oxuyur** və **O, Bülbül kimi oxuyur** cümlələri böyük hərf – kiçik hərf ayrımı olmayan əlifbalar üçün anlaşıması zor cümlələrdir. Deyək ki, ərəb əlifbasında yazılırsa, bu cümlələri doğru anlamaq üçün əlavə aydınlaşdırıcı dil faktlarına gərəksinmə duyulacaqdır. Çünki ərəb əlifbafında **bülbül** və **Bülbül** yazılışları eyni olduğundan fərqli anlam daşımır və oxuyanın bülbül qışu kimi, yoxsa Azərbaycanın görkəmli sənətçisi Bülbül kimi oxuması bilinmir.

Böyük hərf – kiçik hərf ayrımı olan əlifbalarda isə belə bir anlaşılmama qorxusu yoxdur və sözün kiçik hərflə yazılması söhbətin bülbül quşundan, böyük hərflə yazılması da söhbətin görkəmli Azərbaycan sənətçisindən getdiyini açıq-aydın və dəqiq göstərməkdədir. Dilimizdə bülbül – Bülbül kimi faktlar çoxdur (örn.: arzu – Arzu, əsgər – Əsgər, ıldırım – İldırım, qəhrəman – Qəhrəman, laçın – Laçın, məhəbbət – Məhəbbət, mirzə - Mirzə, vurğun – Vurğun vb.) və böyük hərflərin işlənməsi ilə bu dil faktları tam doğru-düzgün anlaşıla bilər. Ona görə də, imla qaydalarımız içərisində ilk hərfi böyük yazılan sözlərə ayrıca diqqət yetirilir.

67. Çağdaş Azərbaycan yazısında aşağıdakı durumlarda sözlərin ilk hərfi böyük yazılır:

1. Ad, ata adı, soyad və ayama (ləqəb), təxəllüs bildirən sözlərin (*oğlu* və *qızı* sözlərindən başqa) baş hərfi böyük yazılır; örn.: *Bulud Qaraçorlu Səhənd, Dəli Domrul, Həsən Bayat, Kefli İsgəndər, Qul Abbas, Məhəmmədhüseyn Şəhriyar, Məhəmməd Füzuli, Salur Qazan, Səməd Vurğun, Üzeyir bəy Əbdülhüseyn oğlu Hacıbəyov* vb.

Qeyd: a) Atanın kimliyini bildirib kiçik hərflə ayrıca yazılan *oğlu* və *qızı* sözləri soyadın tərkib hissəsi olarsa, artırıldığı ada bitişik yazılır; örn.: *Azəroğlu, Həsənoğlu, Bəşirqızı* vb.

b) Şəxs adları cəm şəkilçisi qəbul etdikdə də böyük hərflə yazılma özəlliyini qoruyurlar; örn.: *Nizamilər, Füzulilər, Səməd Behrəngilər, Koroğlular, Hacı Qaralar, Keçəl Həmzələr* vb.

c) Heyvanlara verilən özəl adların və bədii əsərlərdə işlədilən heyvan adlarının da baş hərfi böyük yazılır; örn.: Qırat, Dürat, Alapaça, Bozat, “Qurd və Quzu”, “Qarğa və Tülkü”, “Toplan və Məstan” vb.

2. Ayrıca yazılan *ağa, bəy, bəyim, hacı, xan, xanım, mir, mirzə, seyid, soltan, şah* vb. sözlər aid olduqları addan öncə gələrsə, adın ayrılmaz tərkib hissəsinə çevrilir və böyük hərflə yazılır, aid olduqları addan sonra gələrsə, daha çox rütbə, titul və ayama (ləqəb) bildirdikləri üçün ilk hərfi kiçik yazılır; örn.: *Ağa Məhəmməd Qacar, Hacı Qara, Mir Mehdi Etimad, Mirzə Fətəli Axundov, Seyid Əzim Şirvani, Şah İsmayıl Xətayi, Cahandar ağa, Fətəli xan, Abbas mirzə, Heyran xanım* vb.

3. Göy cisimlərinin adları böyük hərflə yazılır; örn.: *Yer, Ay, Günəş, Ülkər, Qoç bürcü, Buğa bürcü, Əkizlər bürcü, Qız bürcü, Ağ yol//Süd yolu* vb.

Qeyd: Ay, yer və günəş sözləri özəl göy cismini bildirən termin kimi işlənməzsə, kiçik hərflə yazılır; örn.: *ay ışıqı, yer üzü* vb.

4. Özəl coğrafi adlar böyük hərflə yazılır; örn.: *Azərbaycan, Bakı, Təbriz, Həmədan, Savalan dağı, Səhənd dağı, Araz çayı, Kür çayı, Muğan düzü, Urmu gölü, Göy göl, Ucan yaylası, Basqal kəndi* vb.

Qeyd: Coğrafi adlardan öncə aydınlaşdırıcı, dəqiqləşdirici və fərqləndirici rol oynayan *güney, quzey, aşağı, yuxarı, birinci, ikinci, yeni, mərkəzi, uzaq* vb. bu kimi sözlər işlənersə, onların da baş hərfi böyük yazılır; örn.: *Güney Azərbaycan, Quzey Azərbaycan, Birinci Şıxlı, Daş Salahlı, İkinci Nügədi, Yuxarı Uzunoba, Aşağı Uzunoba, Yeni Ələt, Mərkəzi Asiya, Uzaq Doğu, Çay Qaraqoyunlu* vb.

Belə sözlər coğrafi adlardan sonra işlənersə, kiçik hərflə yazılır; örn.: *Azərbaycanın güneyi, Azərbaycanın quzeyi, Uzunobanın yuxarısı* vb.

5. Küçə, meydan, məhəllə, bağ, tarixi abidələr, mədəniyyət ocaqları vb. adların ilk hərfi böyük yazılır; örn.: *Azadlıq meydanı, Saat qabağı, Dəvəçi məhəlləsi, Qurdlar məhəlləsi, Nəbatat bağı, Ərk qalası, Qız qalası, Atabəylər türbəsi* vb.

6. Tarixi hadisələrin, dövrlərin, sülalələrin, tarixi barış və döyüşlərin, eləcə də qədim yazılı abidələrin, sənədlərin vb. adlarında birinci sözün ilk hərfi böyük yazılır; örn.: *Dünya müharibəsi, Versal barışı (sülhü), Daş dövrü, Əsgəran döyüşü, Orxon – Yenisey abidələri, Qacarlar sülaləsi, Türkmənçay müqaviləsi* vb.

Belə mürəkkəb adlara fərqləndirici söz artırıldıqda onun da ilk hərfi böyük yazılır; örn.: *İkinci Dünya müharibəsi, Uzaq Daş dövrü* vb.

7. Bayram və əlamətdar tarixi günlərin adlarının ilk hərfi böyük yazılır; örn.: *Novruz bayramı, Ərkənəkən bayramı, Qurban bayramı, İyirmi səkkiz may, İyirmi bir azər, Otuz bir dekabr* vb.

Belə adların tərkibindəki miqdar sayları rəqəmlə yazılırsa, ondan sonrakı sözün baş hərfi böyük yazılır; örn.: *28 May, 21 Azər, 31 Dekabr* vb.

8. Ölkələrin, dövlətlərin, vilayətlərin, coğrafi və inzibati bölgü üzrə bütün ərazi adlarının ilk hərfi böyük yazılır; örn.: *Tatarıstan, Türkiyə, Özbəkistan, Azərbaycan Respublikası, Şirvan, Qarabağ, Sulduz mahalı* vb.

Rəsmi məqamda işlənərkən belə adların tərkibindəki bütün sözlərin ilk hərfi böyük yazılır; örn.: *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti//Azərbaycan Demokratik Respublikası, Azadistan Dövləti, Azərbaycan Milli Hökuməti, Naxçıvan Muxtar Respublikası, Doğu Azərbaycan Vilayəti, Bakı Şəhər İcra Hakimiyyəti* vb.

9. Yüksək dövlət vəzifələrinin, fəxri adların, habelə nazirlik, komitə, birlik, qurum, akademiya, universitet, teatr, filarmoniya, siyasi partiya vb. adlarının tərkibindəki bütün sözlərin (yardımçı sözlərdən başqa) birinci hərfi böyük yazılır; örn.: *Azərbaycan Respublikası Milli Məclisi, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti, Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyi, Azərbaycan Respublikası Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan Yazıçılar Birliyi, Müsavat Partiyası, Güney Azərbaycan Milli Qurtuluş Təşkilatı* vb.

Qeyd: 2004-cü il orfoqrafiya qaydalarına görə, aşağıdakı üç yüksək dövlət vəzifəsi böyük hərflə yazılır: *Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Azərbaycan Respublikasının Baş naziri, Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin Sədri*.

Qalan bütün vəzifə, elmi dərəcə və titul adları isə kiçik hərflə yazılır; örn.: *nazir, qurum prezidenti, rektor, filoloji elmlər doktoru, xan, şah* vb.

10. Orden, medal, bədii əsər, opera, balet, kinofilm, qəzet, dərgi, kinoteatr, mehmanxana, nəşriyyat, kafe, restoran, bazar, mağaza vb. adları dırnaq içərisində və böyük hərflə yazılır; örn.: *“İstiqlal” ordeni, “Azərbaycan Bayrağı” ordeni, “İgidliyə görə” medalı, “Dumanlı Təbriz” əsəri, “Koroğlu” operası, “Yeddi gözəl” baleti, “O olmasın, bu olsun” filmi, “Tanıtım” qəzeti, “Çənlibel” dərgisi, “Təbriz” kafesi, “Badamlı” mineral suyu* vb.

Qeyd: Dırnaqda yazılan belə adlara artırılan şəkilçilər dırnaqdan qıraqda yazılır və şəkilçilərdən öncə heç bir işarə (boşluq da daxil) qoyulmur; örn.: *“Badamlı”nın dadı, “Dumanlı Təbriz”in başlıca xətti, “Leyli və Məcnun”un yeni tamaşası* vb.

11. Sırf orfoqrafik qayda olmasa da, aşağıdakı durumlarda ümumi sözlərin ilk hərfinin böyük yazılması yanlış sayılır:

a) Rəsmi məlumatlarda, müqavilələrdə və digər sənədlərdə şərti anlam daşıyan sözlərin ilk hərfi böyük yazılır.; örn.: *Razılaşan Tərəflər* (uluslararası sənədlərdə, rəsmi bağlaşmalarda vb.), *Müəllif, Nəşriyyat* (müəlliflik müqavilənamələrində), *Alıcı, Satıcı* (ticarət müqavilənamələrində) vb.

b) özəl üslubi məqamlarda Azadlıq, Qurtuluş, Barış, İnsan, Ədalət, Vətən vb. bu kimi sözlər işlənmə yerindən asılı olmayaraq böyük hərflə yazıla bilər.

İxtisar və qısaltmaların yazılışı

Dilçilikdə **ixtisar** yazılış zamanı sözün ilk hərfinin, yaxud sözün bir hissəsinin yazılıb, qalan qisminin atılması anlamında, **qısaltma** (abbreviatura) isə mürəkkəb özəl adların yalnız baş hərflərinin, ayrı-ayrı hallarda da bir hissəsinin göstərilməsi mənasında işlədilməkdədir.

I. İxtisarlara yazılışı

İxtisarlara sadə və mürəkkəb olmaqla iki yerə bölünür.

68. Ancaq yazıda işlənən və oxunarkən bütöv deyilən sadə ixtisarlara üç cür yazılır:

1. Sözün ilk hərfi yazılır və ondan sonra nöqtə işarəsi qoyulur, sözün qalan qismi isə ixtisar edilərək yazılır; örn.: *c.* (cild), *h.* (hissə), *vb.* (və başqa), *b.k.* (bu kimi), *və s. və i.a.* (və sair və ilaxır), *ç.v.* (çap vərəqi), *d.y.* (dəmir yolu) vb.

Qeyd: Ölçü, çəki, uzunluq vb. bu kimi vahidləri bildirən ixtisar sözlər həm bitişik yazılır, həm də onlardan sonra nöqtə işarəsi qoyulmur; örn.: *km* (kilometr), *sm* (santimetr), *dm* (desimetr), *kq* (kiloqram), *ml* (millilitr) vb.

2. Sözün bir hissəsi yazılır və ondan sonra nöqtə işarəsi qoyulur, sözün qalan hissəsi isə atılır; örn.: *ad.* (adına), *dos.* (dosent), *prof.* (professor), *səh.* (səhifə), *örn.* (örnek, örnəyin), *məs.* (məsələn), *man.* (manat) vb.

3. Sözün ilk və son hərfi saxlanan, orta hissəsi isə atılan ixtisarlara cızqı ilə yazılır; örn.: *d-r* (doktor), *z-d* (zavod), *c-b* (cənab) vb.

69. Ən azı iki sözün birləşməsindən yaranan və yazıldığı kimi də oxuna bilən mürəkkəb ixtisarlara aşağıdakı biçimlərdə yazılır:

1. Birləşən sözlərdən hər birinin bəlli bir qismi ixtisar edilib atılır, qalan hissələr isə kiçik hərflə bir söz kimi bitişik yazılır və yazıldığı kimi də oxunur; örn.: *univermaq* (**universal mağaza**), *sosdem* (**sosial demokrat**), *nəşrkom* (**nəşriyyat komitəsi**) vb.

2. Birləşən sözlərdən yalnız birinci sözün bir hissəsi ixtisar edilir, ikinci söz isə bütöv şəkildə yazılır; örn.: *partbilet* (partiya bileti), *biocoğrafiya* (bioloji coğrafiya), *lingvososiologiya* (lingvistik sosiologiya) vb.

3. Qurum adı bildirən mürəkkəb ixtisarlarda birinci sözün baş hərfi böyük, qalan sözlərin baş hərfi isə kiçik yazılır; örn.: *Azərkitab*, *Azərnəşr*, *Azərticarət*, *Azneft*, *Azpetrol* vb.

II. Qısaltmaların yazılışı

70. Mürəkkəb özəl adların baş hərflərindən ibarət qısaltmalar böyük hərflərlə yazılır və onlardan sonra nöqtə qoyulmur. Oxunuşuna görə qısaltmaların aşağıdakı növləri var:

1. Səslərlə oxunan qısaltmalar; örn.: *AMAT* (a-m-a-t) = Azərbaycan Milli Azadlıq Təşkilatı, *ASE* (a-s-e) = Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası, *BAB* (b-a-b) = Bütöv Azərbaycan Birliyi, *QAT* (q-a-t) = Qarabağ Azadlıq Təşkilatı, *RİK* (r-i-k) = Rayon İcraiyyə Komitəsi vb.

2. Hərflərlə oxunan qısaltmalar; örn.: *BMT* (be-em-te) = Birləşmiş Millətlər Təşkilatı, *DYP* (de-ye-pe) = Dövlət Yol Polisi, *MDB* (em-de-be) = Müstəqil Dövlətlər Birliyi, *MSK* (em-se-ka) = Mərkəzi Seçki Komissiyası vb.

3. Bütöv sözlərlə oxunan qısaltmalar; örn.: *BXMŞ* (Bakı Xalq Maarif Şöbəsi), *MM* (Milli Məclis) vb.

Qeyd: a) Ad, ata adı və soyadların yazılışında qısaltmadan sonra nöqtə qoyulur; örn.: *M.Ə.Rəsulzadə, M.T.Zehtabi, M.V.Vidadi, S.C.Pişəvəri* vb.

b) Bir sıra durumlarda gizli qalması istənilən və ya açıq-aydın deyilməsinə ehtiyac olmayan adların baş hərfi böyük yazılır və ondan sonra nöqtə qoyulur; örn.: *N. hissəsində partlayış oldu.Toplantıya B. də qatılmışdı* vb.

c) Qısaltmalar rəqəmlə göstərilən sayla işlənərək bəlli bir ad bildirdikdə qısaltma ilə rəqəm arasında cızqı qoyulur; örn.: *İL-18, TU-154, T-72* vb.

III. Birgə işlənən ixtisar və qısaltmaların yazılışı

71. Çəşidli nədənlərə görə mürəkkəb adın bir sözü qısaltma ilə yazıla bilməyəndə, onu ixtisar biçimində vermək olur; örn.: *Az.Sİ* (Azərbaycan Sənaye İnstitutu), *Sov.İKP* (Sovet İttifaqı Kommunist Partiyası) vb.

72. İxtisar və qısaltma sözlərə qoşulan şəkilçilərin yazılışı üçün bax: maddə 58

Sözün sətirdən-sətrə keçirilmə qaydaları

Sətrin sonuna tam sığışmayan və bəlli bir hissəsi yeni sətirə keçirilməli olan bütöv sözlər, yaxud ixtisar və qısaltma sözlər necə gəldi yazıla bilməz. Onların yazılışı bəlli ilkələrə söykənən müəyyən qaydalar əsasında olur. Azərbaycan orfoqrafiyasında heca vahidliyi, söz kökü vahidliyi və qrafik vahidlik ilkələrinə əsaslanan aşağıdakı sətirdən-sətrə keçirmə qaydaları göstərilə bilər:

73. İstər iki, istərsə də çoxhecalı sözlər yeni sətirə ancaq bütöv hecalarla keçirilir; örn.: *as-// lan, daş-// lıq, var-// lı, Da-// ğıstan* (yaxud *Dağıs-// tan*), *qa-// çaqaç* (yaxud *qaça-// qaç*), *tu-// tatut* (yaxud *tuta-// tut*) vb.

Qeyd: Apostrof işarəsi sıradan çıxdığı üçün apostrofla hecalara bölünüb yeni sətirə keçirilmə qaydası da öz önəmini itirmişdir. Öna görə də, öncələri apostrofla yazılan *vüsat*,

Kənan tipli sözləri *vü-// sət*, *Kə-// nan* kimi hecalarına ayırmaq və yeni sətərə bu hecalarla keçirmək olar.

74. Sözüün bircə ünlüdən ibarət olan ilk hecasını sətirin sonunda saxlamaq olmaz; örn.: *a-// çiq*, *a-// da*, *a-// na*, *i-// şiq*, *u-// zaq*, *ü-// züm* vb. kimi ayrılan hecalar sətirdən-sətərə keçirilməz.

75. İki və çoxhecalı sözlərin bircə ünlüdən ibarət olan sonuncu hecasını ayıraraq yeni sətərə keçirmək olmaz; örn.: *bədi-// -i*, *əmtə-// -ə*, *iddi-// -a*, *mətbə-// -ə*, *təbi-// -i*, *şü-// -a* vb. tipli sözlərin son hecası yeni sətərə keçirilə bilməz.

76. Eynicinsli qoşa ünsüzü olan sözlərdə qoşa ünsüzü nə sətirin sonunda saxlamaq, nə də o biri sətərə keçirmək olmaz. Bu sözləri yeni sətərə keçirərkən qoşa ünsüz bir-birindən ayrılır və bir ünsüz öncəki sətirdə saxlanır, o biri ünsüz isə sonrakı sətərə keçirilir; örn.:

Keçirmək olmaz

a-ddım, add-ım

do-qquz, doqq-uz

rə-ssam, rəss-am

Keçirmək olar

ad-dım

doq-quz

rəs-sam vb.

77. Tərkibində *qram*, *qrafiya* vb. b.k. sözlər işlənmiş mürəkkəb sözlər sətirdən-sətərə keçirilərkən söz kökü vahidliyi qorunur və mürəkkəb sözün ilk söz kökü sətirin sonunda, *qram*, *qrafiya* tipli ikinci söz kökü isə yeni sətirdə yazılır; örn.:

Keçirmək olmaz

diaq-ram

teleq-ram

bioq-rafiya

monoq-rafiya

Keçirmək olar

dia-qram

tele-qram

bio-qrafiya

mono-qrafiya

78. İxtisar və qısaltma sözlər sətirdən-sətərə keçirilərkən heca vahidliyi və qrafik vahidlik ilkələrindən çıxış edilir və aşağıdakı qaydalar əsas götürülür:

1. Bitişik yazılan mürəkkəb ixtisarlar hecalarla sətirdən-sətərə keçirilir; örn.: *uni-//ver-//maq*, *part-//bi-//let*, *Azər-//ki-//tab* vb.

2. Ad və ata adının qısaltması sətirin sonunda saxlanıla və soyad yeni sətərə keçirilə bilməz; örn.: Ü.Ə.Hacıbəyov şəxs adında nə Ü., nə də Ü.Ə. qısaltmasının Hacıbəyov soyadından ayrılıb ayrıca sətirdə yazılması doğru deyil.

3. Mürəkkəb qısaltma növləri tərkibindəki hərflərin birini (və ya bir neçəsini) sətirin sonunda qoymaq, o birini (o birilərini) isə yeni sətərə keçirmək olmaz; örn.: **BAB** adını *B-//AB*, yaxud *BA-//B* kimi ayıraraq sətirdən-sətirə keçirmək doğru deyil.

4. Ancaq yazıda işlənib bir neçə sözdən ibarət olan ixtisarlara bir hissəsini sətirin sonunda qoymaq və o biri hissəsini yeni sətərə keçirmək olmaz; örn.: **vb.b.k (və başqa bu kimi)** ixtisar sözü *vb.//-b.k.*, *vb.b.//-k.* biçimində bölünüb ayrı-ayrı sətirlərdə yazıla bilməz.

5. Rəqəmlə yazılan saylardan sonra gələn və önündə cızqı qoyulan sıra say şəkilçisinin ixtisarını (**-cı, -ci, -cu, -cü**) və hal şəkilçilərini rəqəmdən ayıraraq yeni sətərə keçirmək olmaz; örn.: *6 //ci, 5 //ci, 10 //cu, 3 //cü* və ya *6 //-da, üç //-ə, 9 //-dan...* yazıla bilməz. Bunlar bir yerdə yazılmalıdır.

6. Rəqəmlə yazılan miqdar sayının yanındakı ixtisarı, faiz işarəsini və digər şərti işarələri rəqəmdən ayıraraq yeni sətərə keçirmək olmaz; örn.: *6 //km, 17 //kq, 56 //ha, 4 //%, 100 //\$* vb. yazıla bilməz.

7. Hərflər və rəqəmlərlə düzələn qısaltmalarda hərfləri sətirin sonunda saxlayıb rəqəmləri yeni sətərə keçirmək olmaz və onların ikisi də eyni bir sətirdə yazılmalıdır; örn.: *İL //-18, TU//-154, T//-72* vb. yazıla bilməz.

8. Dürğu işarələri yeni sətərə keçirilmir.

9. Açılan ayrac və dırnağı sətirin sonunda saxlamaq, bağlanan ayrac və dırnağı isə yeni sətərə keçirmək olmaz.

Dördüncü bölüm

Azərbaycan türkcəsi ədəbi dilində durğu işarələri

Yazıda işlədilən işarələr

Yazılı ədəbi dildə işlədilən işarələr çoxdur və bu işarələr işlənmə alanı, hansı göröv daşması vb. özüllər üzrə çeşidli qruplara ayrılır. Başqa işarələrlə tutuşdurmada Azərbaycan dilçiliyinin daha çox araşdırdığı durğu işarələri həmin çeşidli qruplardan yalnız biridir. Ancaq unudulmamalıdır ki, hansı alanda işlədilməsindən asılı olmayaraq istənilən işarənin adı bir ədəbi dil faktıdır və dilçilikdən qıraqda deyil. Ona görə də, təkcə durğu işarələri yox, çeşidli alanlardakı bütün işarələr, özəlliklə, onların terminoloji mahiyyət daşıyan adları və bu adların yazılış biçimləri Azərbaycan dilçiliyinin diqqət mərkəzində durmalıdır. Dilçi uzmanlarımız var olan bütün işarələrin Azərbaycan türkcəsi baxımından öyrənilib-araşdırılmasına, dilimizin milli imkanlarından yararlanılmaqla adlandırılmasına, yazılışının imla qaydalarımıza uyğunlaşdırılmasına və yazıda standartlaşdırılma sorununa özəl diqqət yetirməlidir.

Yazılı ədəbi dildəki işarələr işlənmə alanına görə riyazi işarələr, texniki işarələr, kimyəvi işarələr, astronomik işarələr, topoqrafik işarələr, hərbi işarələr, yol işarələri, not işarələri, pul işarələri vb. qruplara ayrılır. Çeşidli şəkillər, ixtisar və qısaltma sözlər, hərflər, simgələr vb. işarələrlə ifadə edilən bu işarə qrupları (yaxud bu qrupların ayrı-ayrı işarələri) heç də həmişə bəlli bir alanla sınırlanıb qalmır, tərsinə, çox zaman toplumun günlük yaşamında kütləvi olaraq işlədilir. Örnəyin, toplum yaşamını pulsuz düşünmək olmaz və hər toplum həm öz pul vahidinin, həm də uluslararası alanda aparıcı olan bir sıra başqa pul vahidlərinin yazılış işarəsini bilməyə məcburdur. O sıradan, hər bir Azərbaycan insanı yaxşı bilir ki, **man.**, **qəp.** ixtisar yazılışları **Azərbaycan manatı** (uluslararası işarəsi: **AZM**) və

qəpik deməkdir. Eyni zamanda, aydındır ki, € - avro, £ - funt-sterlinq, \$ - dollar vb. işarələri bilmədən bank işlərini yürütmək, yaxud valyuta ilə bağlı gərəkən düzəydə addım ata bilmək çətin məsələdir vb.

Toplum üzvlərinin günlük yaşamda çeşidli işarə qruplarından yararlanma dərəcəsi fərqlidir. Örnəyin, notun nə olduğunu bilsək belə, not işarələrini tanımaq və günlük yaşamda onları işlətmək heç də hamımıza gərək deyil. Riyazi işarələrin isə nə olduğunu geniş bilməsək də, günlük yaşamda ən azı rəqəmlərin yazılışı ilə üz-üzəyik və çağdaş bir toplumun bunlarsız ötürməsi imkansızdır. Bizə gərəkli miqdar saylarını, telefon nömrələrini, saati, tarixi vb. rəqəmlə yazmağımızın nə qədər yaygın olması hər kəsə bəllidir. Başqa sözlə, riyazi formulların yazılışı riyaziyyat alanına aid olsa da, deyək ki, günlük yaşamda geniş yararlandığımız rəqəmlərin yazılışı kütləvi xarakter daşıyır və ona görə də, bu yöndə qatma-qarışıqlıq olmamalı, imla qaydalarımızda rəqəmlərin ən uyğun və standart yazılışı göstərilməlidir. Təbii ki, örnəyin, 552366473 biçimində yazılmış bir miqdar sayını hər oxucu heç də asanlıqla anşıra bilməyəcəkdir. Belə rəqəmlərin oxunuşunu asanlaşdırmaq üçün bəlli qaydalar gərəkir. Bu baxımdan, aşağıdakı qaydaların imlamızda da qəbul edilib rəsmiləşdirilməsi yaxşı olar:

79. Rəqəmlə yazılan və tərkibində beşdən çox rəqəmi olan miqdar sayları sondan başlamaqla üçlü rəqəm qruplarına ayrılır (1. təklik - onluq - yüzlik, 2. minlik - on minlik - yüz minlik, 3. milyon - on milyon - yüz milyon vb.) və hər rəqəm qrupu arasında boşluq buraxılır; örn.: 2 564; 53 645; 546 654; 3 794 675; 552 366 473 vb.

80. Azərbaycanın çağdaş telefon və faks nömrələrində ilk üç rəqəm birgə, sonrakı rəqəmlər isə iki - iki qruplaşdırılaraq yazılır və rəqəm qrupları arasında cızqı qoyulur; örn.: 568-XX-XX, 429 - XX - XX, 850-XX-XX-XX; 855-XX-XX-XX vb.

Nömrədən öncə ölkə və şəhər kodları da verilsə, aralarında cızqı qoyulmaqla ölkə və şəhər kodları

a) ya ayırtı içərisində yazılır; örn.: (00994 -12) 568-XX-XX, (00994 -136) 539 - XX vb.;

b) ya da ayırtısız yazılır və kodla telefon nömrəsi arasında boşluq buraxılır; örn.: 00994 -12 568 - XX - XX, 00994 -136 539 - XX vb.

81. Saatin rəqəmlə yazılışında saatla dəqiqə arasına nöqtə qoyulur, dəqiqədən sonra gələn şəkilçilər ahəngə uyğun yazılır və dəqiqə ilə şəkilçi arasında cızqı olur; örn.: *saat 15.10-da, saat 08.20-də; saat 11.30-dan* vb.

Başa çatıb tamam olan hər bir saatin rəqəmlə yazılışında rəqəmdən sonra ya *tamam* sözü, ya da ahəngə uyğun şəkilçi yazılır və rəqəmlə şəkilçi arasında cızqı qoyulur; örn.: *saat 3 tamamdır, saat 3-dür, saat 3-də* vb.

82. Tarix rəqəmlə yazılarkən aralarına nöqtə qoymaqla gün, ay və il biçimində sıralanır. İlin yazılışı tam da ola bilər, yalnız son iki rəqəmi də göstərilə bilər. ; örn.: *26.08.2007* və ya *26.08.07* vb.

Gün və il rəqəmlə, ay sözlə yazılarkən il tam göstərilir və arada heç bir durğu işarəsi işlədilmir; örn.: *27 avqust 1955-ci il, 23 may 1958-ci il* vb.

83. Tam və hissəni göstərən rəqəmlər arasında vergül qoyulur və oxunuşda öncə tamı bildirən rəqəm, sonra *tam* sözü, sonra isə hissəni bildirən rəqəm deyilir; örn.: 1, 5 (bir tam onda beş); 3,50 (üç tam yüzdə əlli) vb.

Təbii ki, yazıda işlənən işarələr çoxdur və onları hamının bilməsi heç də məcburi deyil. Örnəyin, fərqləndirici (diakritik) işarələr dilçilik alanına, kimyəvi element işarələri kimya alanına vb. aid işarələrdir və onları daha çox uzmanlar bilir. Ancaq işarələrin elə bir qismi də var ki, hərflər kimi onları da hamının bilməsi məcburidir və bu işarələri bilmədən səviyyəli bir yazı mədəniyyəti mümkün deyil. Belə işarələr içərisində durğu işarələri öz böyük önəmləri ilə seçilməkdədir və amacımız da məhz bu məsələdən danışmaqdır. Ancaq durğu işarələrinə keçməzdən öncə aydınlıq üçün çox önəmli olan bir məsələyə qısaca toxunaq.

Öz mahiyyətinə görə, yazı işarələri sistemi iki böyük yarım sistemə ayrıla bilər:

a) çeşidli alan işarələri (ayrı-ayrı sahələr üzrə işlədilən işarələr);

b) imla (orfoqrafiya) işarələri.

Ayrı-ayrı alanlar (riyaziyyat, kimya, fizika, astronomiya, texnika, topoqrafika, hərbi vb.) üzrə işlədilən çeşidli işarələr mövzumuzdan qıraq olduqları üçün onlara toxunmur. Yazıda yararlanılan və haqqında danışmaq istədiyimiz imla işarələrini isə çeşidli özəlliklərindən (hansı görən daşması, tutduğu mövqe, işlənmə biçimi, imlada oynadığı rol vb.) çıxış edərək ən azı beş yerə ayırmaq olar: 1. hərflər işarələri; 2. diakritik işarələr; 3. söz işarələri; 4. cizgisəl işarələr; 5. durğu işarələri.

Bir-biri ilə bağlı olan bu imla işarəsi qruplarından hər birinin özümlü xüsusiyyətləri var. Ən azı onu bildirək ki:

Hərflər (və ya heroqlif) işarələri hər xalqın yazısının özülü olan hərflərdir (və ya heroqliflərdir).

Diakritik işarələr daha çox uzmanların bildiyi və başqalarından fərqləndirilməsi, ayrılması, seçilməsi üçün hərflərin altında, üstündə və ortasında qoyulan çeşidli yardımçı işarələrdir ki, indilik bu məsələ üzərində durmamıza ehtiyac yoxdur.

Söz işarələri ayrı-ayrı sözlərin şərti işarələrlə bildirilməsidir ki, buraya € – avro, \$ – dollar, £ – funt-sterlinq, @ – quyuqlu a, § – paraqraf, / – alternativlik (*yaxud, və ya* anlamında), % – faiz, * – qeyd vb.b.k. işarələr aiddir.

Cizgisəl işarələr imlada işlədilən, ancaq yuxarıdakı qruplardan heç birinə aid olmayan cızqı (defis), apostrof, vurğu vb. işarələrdir. Dilçilikdə hələ özümlü terminlə adlandırılmamış və bir qrup kimi ayrıca öyrənilməmiş bu işarə bölgüsü çox zaman “başqa imla işarələri” adı ilə verilir. Biz cızqı, apostrof və vurğunun qrafik görüntüsündən çıxış edərək bu işarə qrupunu Azərbaycan türkcəsində **cizgisəl işarələr** adlandırırıq³⁰.

Bəzən cızqı və apostrofun durğu işarələrinə daxil olmayan “başqa imla işarələri” sırasında verilməsinə etiraz edir və onları da durğu işarələri sırasında verməyə çalışırlar. Həmçinin alternativlik bildirən **əyri cızıq**ı və yanaşılıq (paralellik) bildirən **qoşa əyri cızıq**ı da durğu işarələri sırasına daxil etmək istəyənlər də var. Bu məsələləri geniş araşdırma amacı daşımadığımız üçün qısaca qeyd edək ki, əyri cızıq və qoşa əyri cızıq imlanın söz işarələrinə, cızqı və apostrof isə imlanın cizgisəl işarələrinə daxildir və onların durğu işarələri sırasında verilməsinə elə bir səbəb yoxdur.

Bəzən də sözləri bir-birindən ayırmaq üçün boş buraxılan aranı – **boşluq işarəsini**³¹ və mətn hissələrini bir-birindən fərqləndirərək sətir başında boş buraxılan yeri – **önara (=abzas) işarəsini**³² durğu işarələri sırasında verirlər ki, bu məsələnin də ayrıca araşdırılmasına ehtiyac var və sözü uzatmamaq üçün indilik onlara toxunmuruq.

Biz imla işarələrinə daxil qrupların hamısından yox, məhz özəl önəmi olan durğu işarələrindən danışmaq istəyirik. Danışıda var olan çeşidli fonetik özəlliklərin yazıda ayrı-ayrı işarələrlə bəlihtilməsi olan **durğu işarələri** düzgün yazı mədəniyyəti baxımından çox böyük önəm daşıyır. Ona görə də, biz hərflərdən sonra yalnız bu qrupa ayrıca göz yetirir və öz kütləviliyi ilə seçilən, dilçilik ədəbiyyatında gələksəl olaraq durğu işarələri sayılan anlayışlardan hər biri üzərində ayrıca dayanırıq.

Danışıda durğu, yazıda durğu işarələri

Tanınmış ingilis yazarı Bernard Şounun fikrincə, əlli cür **hə**, beş yüz cür də **yox** demək olar, ancaq bu sözləri yazmanın yalnız bircə üsulu var...

Bu maraqlı və doğru düşüncə yazı ilə tutuşdurmada şifahi nitqin – danışığın daha çox imkanlı olmasını ortaya qoymaqladır. Unutmayaq ki, biz dediklərimizin gərəyincə anlaşılması, düşüncələrimizin daha dəqiq ifadəsi, duyğularımızın açıqca bildirilməsi... üçün danışığımızda çeşidli vurğulardan yararlanır, söz və cümlələrin deyiliş tonunu, intonasiyamızı dəyişdirir, səsimizi uzadıb-qısaldır, alçaldıb-ucaldır, yarımçıq kəsir, ara verib durur, kəsik-kəsik danışır vb. bu kimi fonetik özəlliklərdən istifadə edirik. Həmin fonetik özəlliklər

İçerisində nitq axınının – danışığın müxtəlif dərəcəli **fasilələr** halında parçalara ayrılması ilə ortaya çıxan mənalı səslənmə növü – **durğu** (prof.Ə.Dəmirçizadə) çox böyük önəm daşıyır. Elə ona görə də, həmin fonetik özəlliklərin yazıda işarələrlə göstərilə bilən qisminə Azərbaycan dilçiliyində **durğu işarələri** adı verilmişdir.

Yalnız bircə üsulla yazdığımız **hə** və **yox** sözlərini çeşidli biçimlərdə deyirik və bu deyiliş müxtəlifliyinin az, ancaq önəmli bir qismini yazıda da verə bilmək üçün durğunun necəliyini göstərən işarələrə üz tuturuq; örn.: **Hə. Hə? Hə! Hə, Hə?! Hə– Hə: Hə... vb.** Göründüyü kimi, burada bir yazılışın ən azı səkkiz deyilişi ilə üz-üzəyik.

Təbii ki, danışqda var olan fonetik özəlliklərin heç də hamısını yazıda göstərmək mümkün deyil. Yalnız elə fonetik özəlliklər var ki, yazıda onlarsız ötürmək olmur və onların yoxluğu, yaxud yerində düzgün işlədilməməsi fikrin təhrif edilməsinə, deyilənin yanlış anlaşılmasına, hətta anlaşılmasına gətirib çıxara bilər. Yazıda verilən durğu işarələri məhz bu cür fonetik özəllikləri göstərmə amacına qulluq etməkdədir. Örnəyin, geniş yayılan və vergülün önəmini anlatmaq üçün tez-tez müraciət edilən “Öldürmək olmaz buraxmaq” cümləsini götürək. Bir anlığa tutaq ki, cümlə əski dövrlərin yunan, latın vb. yazıları kimi “**öldürmək olmaz buraxmaq**” biçimində aralıqsız yazılıb və quşqusuz, çağdaş dövərdə belə yazılışlı cümlələri anlama bilmək üçün özəl bir “uzman araşdırması” gərəkəcəkdir. Əgər “araşdırma” sonucu sözlərin sınırı doğru bəirlənsə və “öldürmək olmaz buraxmaq” cümləsində sözlərarası boşluq işarəsi qoyulub cümlə “öldürmək olmaz buraxmaq” kimi yazılsa (yaxud əski türk yazı gələnyinə görə, araya qoşa nöqtə işarəsi qoymaqla sözlərin sınırı bir-birindən ayrılarsa və “öldürmək:olmaz:buraxmaq” kimi göstərilərsə) belə, yenə də mənə tam aydın olmur. Çünki bu cümlənin deyilişində hansı sözdən sonra ara verilməsi (= yazıda hansı sözdən sonra vergül qoyulması) mənəni tam dəyişdirə bilər. Əgər “öldürmək” sözündən sonra ara verilirə (vergül qoyularsa), bir anlam, “olmaz” sözündən sonra ara verilirə (vergül qoyularsa), tam başqa bir anlam ortaya çıxacaq. Belə ki, “Öldürmək, olmaz buraxmaq!” durumunda adamın **öldürülməsi**, “Öldürmək olmaz, buraxmaq!” durumunda isə adamın **azad buraxılması** qabardılır. Deməli, cümləni doğru anlama bilməmiş üçün gərəkən durğu işarələri dəqiq və yerli-yerində işlədilməlidir. Yoxsa cümlənin anlamı dolaşdırılar və ya yanlış yozula bilər.

Yaxud geniş yayılmış başqa bir örnəyi – “**Oxu atan kimi eşşək olma**” cümləsini götürək. Cümlədə vergül *kimi* qoşmasından sonra qoyularsa (“*Oxu atan kimi, eşşək olma!*”), adama deyilir ki, sən də atan kimi oxu, əgər oxumasan, eşşək olarsan; vergül *oxu* sözündən sonra qoyularsa (“*Oxu, atan kimi eşşək olma!*”), adama deyilir ki, bəri sən oxu, yoxsa sən də atan kimi eşşək olarsan. Bir vergüllə anlamın belə kəskin dəyişməsi səbəbinə bu örnəyi açıqlayan qaynaqların çoxunda deyilir ki, vergülün düzgün qoyulmaması atəni eşşək edər.

Nisbətən bəsit olsa da, gətirilən örnəklərdən açıqca görünür ki, danışqda var olan fonetik özəlliklərin yazıda da qorunması çox gərəklidir. Əgər bu qorunma yoxsa, düzgün yazı qaydalarına ciddi zərbə dəyər, yazı gərəyincə doğru anlaşılmaz, fikirlər dəqiq ifadə edilməz, duyğuların bildirilməsi imkansız olar... Buradan da irəli gələrək yazı qaydalarını nizama salmaqda böyük önəm daşıyan durğu işarələri ortaya çıxmış və durğu işarələrinin işlədilməsi qaydalarından bəhs edən ayrıca bir dilçilik bölməsi – **punktuasiya** yaranmışdır.

Punktuasiya

Dilçilikdə durğu işarələrindən, onların özəlliklərindən və işlənmə qaydalarından bəhs edən bölmə **punktuasiya** adlanır (latınca **punctuatio** < **punctum** “nöqtə” sözündəndir). Punktuasiya anlayışının təməlində “nöqtə”nin durması təsadüfi deyil və durğu işarələri içərisində nöqtənin qədimliyi, daha geniş yayılması, bir sıra başqa durğu işarələrinin yaranmasında da iştirakı vb. nədənlərlə bağlıdır. Türkiyə türkcəsində durğu işarələrinə **nöqtələmə işarələri (noktalama işaretleri)** deyilməsi də elə bu özəllikdən irəli gəlməkdədir.

Punktuasiyaya aid nəzəri araşdırmalarda durğu işarələrinin işlənmə nədəni ya məntiqlə bağlanılır və fikrin daha aydın ifadəsi üçün mətnin anlamli hissələrə bölünməsinə xidmət etdiyi göstərilir (**məntiqi yön**); ya cümlənin quruluşu ilə əlaqələndirilir və hesab edilir ki, durğu işarələri cümlələri və onların hissələrini ayıraraq fərqləndirməklə yazılı mətnin anlaşılmasını asanlaşdırmağa xidmət edir (**sintaktik yön**); ya da irəli sürülür ki, durğu işarələri danışığın intonasiyasını, melodiyasını, ritmini, bütövlükdə, duyğusal-psixoloji özəlliklərini ortaya qoymaqla yazılı nitqi anlamli hissələrə ayırmaq amacı güdür (**intonasiya yönü**). Bəzən bu yönların üçü də eyni dərəcədə əsas götürülür, bəzənsə hər üç yönün birgə varlığı, ancaq məntiqi yönün aparıcılığı vurğulanır.

Təbii ki, nəzəri araşdırmalarda durğu işarələrinin işlənmə nədəni necə açıqlanır- açıqlansın, mövzumuzla bağlı olaraq bizim üçün durğu işarələrinin nəyə yaraması və hansı məqamlarda işlədilməsi daha önəmlidir. Bu gün Azərbaycanın quzeyində sovet dönəmindəki ciddi nəzarətin ortadan qalxması və yazıda nisbi sərbəstliyin genişlənməsi, Azərbaycanın güneyində türkcə yazıların getdikcə çoxalması və özəlliklə, dünya üzrə Azərbaycan türkcəsində internet yazışmalarının get-gedə daha da artması durğu işarələrinə özəl diqqət yetirilməsini gərəkdir. Unudulmasın ki, ədəbi dilimizdə olan durğu işarələrini doğru-düzgün işlətməyi bacarmaq Azərbaycan yazı mədəniyyətinə yiyələnmədə çox ciddi önəm daşıyır. Ona görə də, biz bu önəmi gözə alaraq durğu işarələrinin hər biri üzərində ayrıca dayanırıq. Vurğulayaq ki, amacımız bu yöndə araşdırma aparmaq deyil, sadəcə, Azərbaycan türkcəsində düzgün yazmağı öyrənmək istəyənlərə (özəlliklə, Azərbaycanın güneyindən olan

insanlarımıza) yardımçı olmaq, milli ədəbi dilimizdəki durğu işarələri, bu işarələrin işlənmə nədənləri və işlənmə yerləri ilə bağlı var olan ən ümumi bilgiləri onlara yetirməkdir.

Durğu işarələri çağdaş dünya yazı sistemlərinin yaxlaşiq hamısında işlədilməkdədir. Aralarında bəlli fərqlər olsa da, çeşidli yazı sistemlərindəki həmin durğu işarələrinin çoxu bir-birinə uyğundur və yaxlaşiq hamısı da Batıdan alınmışdır. Var olan bəlli fərqlər içərisində örnək üçün aşağıdakıları göstərmək olar: ərəb əlifbalı yazıda soru işarəsinin, vergül və nöqtəli vergülün tərsinə çevrilməsi və sağdan sola yazılışa uyğunlaşdırılması (؟ kimi); latın kökənli ispan yazısında soru və nida işarələrinin həm sonda düz işlənməsi, həm də öndə tərsinə çevrilərək başı aşağı yazılması (¿.....? və ¡.....! kimi); yunan yazısında nöqtəli vergülün (;) soru bildirməsi vb.

Durğu işarələri baxımından ən çox fərqlilik göstərən yazı sistemlərindən biri tibet yazısıdır. Tibet yazısında sözlər arasında boşluq buraxılmır və bütün sözlər aralıqsız ard-arda yazılır, yalnız hər bir heca kompleksi o birindən **çheq** (tsheg) deyilən **nöqtə** ilə ayrılır. Cümlə bitəndə isə çheq yox, **şad** (shad) deyilən **dik cızıq** (|) qoyulur və o biri cümlənin ilk sözündən qabaq da dik cızıq işlənir. Əgər cümlənin sonunda bir yox, iki dik cızıq yanaşı qoyulursa, deməli, mətnə bölmə, yaxud fəsil bitmişdir. Daha tibet yazısında ayrı bir durğu işarəsi işlənmir və bu özəlliyinə görə tibet yazısı başqa yazılardan tam seçilir.

Tibet yazısı ilə yanaşı, əski hind (sanskrit) yazısında da **dik cızıq** cümlələri bir-birindən fərqləndirir. Çağdaş efioy yazısında isə cümlələr bir-birindən **iki qoşa nöqtə** (::) ilə ayrılır və sözlər arasında da **qoşa nöqtə** (:) qoyulur.

Efioy durğu işarələri bizə əski türk yazı mədəniyyətindəki durğu işarələrini andırır (xatırladır). Bu baxımdan, türklərdə tarixi durğu işarələri məsələsinə qısaca göz yetirməyi gərəkli bilirik.

Türklərdə tarixi durğu işarələri

Durğu işarələri fikrin daha dəqiq yetirilməsi və bir yandan yazının daha asan, daha düzgün oxunması, o biri yandan isə mətnin daha doğru anlaşılması üçün danışiqda var olan çeşidli fonetik özəlliklərin yazıda ayrı-ayrı işarələrlə bəliirlilməsidir. Danışiq səsləri yazıda hərflərlə işarələndiyi kimi, danışiqda var olan çeşidli fonetik özəlliklər də çox əskilərdən bəri yazıda durğu işarələri ilə verilir. Ancaq təbii ki, əski dönəmlərin durğu işarələri öz səviyyəsinə görə, çağdaş dönəmin durğu işarələri ilə tən tutula bilməz.

Araşdırıcılara görə, Osmanlıda ayırtı və nöqtədən ibarət ilk durğu işarələrini birpərdəli “Şair evlənməsi” pyesində (1860) İbrahim Şinasi (1826-1871) işlətmışdir.

Azərbaycanda isə ilk durğu işarələrini kimin işlətməsi ilə bağlı hələ tam aydınlıq yoxdur. 1832-ci ildə Azərbaycan türkcəsində çap edilmiş “Tiflis əxbarı” qəzeti əldə olmadığı üçün bu qəzetdə durğu işarələrinin işlənilib-ışlənməməsi hələlik dəqiq bilinmir. Ancaq araşdırıcıların fikrincə, Azərbaycanda durğu işarələrinin işlənmə tarixi yaxlaşq 1830-cu illərdən başlayır və bu yöndə ilk addımı Mirzə Kazım bəy (1802 - 1870) öz qrammatika kitablarında atmış, sonra M.F.Axundovun (1812-1878) əlifba layihələrində “ələmət” adı ilə durğu işarələrinə də toxunulmuş, ancaq nöqtə, qoşa nöqtə, çox nöqtə, nida, soru, ayırtı vb. durğu işarələri ilk dəfə “Əkinçi” qəzetində (1875-1877) geniş və sistemli şəkildə işlənmişdir. Əlimizdə yetərli qaynaqlar olmadığı üçün, biz bu yöndə elə bir dəqiq sonuca varə bilmirik. Ancaq quşqusuz, gələcək araşdırmalar bu yöndəki boşluğu dolduracaq və məsələ ilə bağlı məlumatlarımızı daha da dəqiqləşdirəcəkdir. İndiliksə biz burada çağdaş durğu işarələri sistemi ilə tarixi durğu işarələri sistemi anlayışlarını bir-birindən ayır və bu anlayışlara ayır-ayrılıqda diqqət yetirilməsini gərəkli bilirik.

Çağdaş durğu işarələri bir sistem olaraq Avropada mətbəənin yayılması və kitab çapının gəlişməsi ilə ortaya çıxmış və XV – XIX yüzilliklər arasında biçimlənmişdir (Bu sürəcdə italyan çapçısı Aldo Manuçionun (Aldus Manutius .1449 -1515) əməyi ayrıca fərqləndirilməlidir). Məhz XIX yüzillikdən başlayaraq çağdaş durğu işarələri sistemi Avropadan Doğu ölkələrinə, o sıradan, Azərbaycana da keçmişdir.

Araşdırıcılar çağdaş durğu işarələri sisteminin ilkin izlərini **tarixi durğu işarələri** ilə bağlayır və hesab edirlər ki, bu yöndə ilk addımı Efesli Zenodot (yaxlaşq İ.ö.325 –İ.ö.260) atmış, ardıcılıları Bizanslı Aristofan (İ.ö.257 - İ.ö.180), Aristarx (İ.ö.216 - İ.ö.144) vb. onu davam etdirmişlər. Onlar sətrin yuxarısında **tam nöqtə**, ortada **ara nöqtə** və aşağıda **alt nöqtə** işlətmişlər ki, bu üç nöqtə, daha doğrusu, eyni bir nöqtənin üç ayrı-ayrı yerdə qoyulması mahiyyətcə çağdaş nöqtə, nöqtəli vergül (bəzi qaynaqlara görə, indiki soru işarəsini bildirir) və iki nöqtəyə uyğun tarixi durğu işarəsi olaraq dəyərləndirilməkdədir.

Antik Roma yazılarında isə sözlər arasına bəzən **nöqtə** qoyulmuş, bəzən də **sarmaşıq yarpağı şəkli** çəkilmişdir ki, araşdırıcılar bunları da tarixi durğu işarələri saymaqdadır.

Çox yazıqlar ki, Doğuda tarixi durğu işarələri sistemi ciddi öyrənilməmiş, dərindən araşdırılmamışdır. Buna görədir ki, bir çoxları Doğuda, özəlliklə də türklərdə XIX yüzilliyədək durğu işarələrinin olmaması düşüncəsini irəli sürməkdədir. Gerçəkdə isə tutaqlar (dəlillər) bunun tərsini göstərir.

Əski türk yazıları oxunandan bəri açıq-aydın ortadadır ki, dünyanın ən əski durğu işarələrindən biri qədim türk runik (Orxon-Yenisey) yazılarında sözləri bir-birindən ayırmaq üçün işlədilən qoşa nöqtə (:) olmuşdur. Yazıları ilk dəfə oxuyan V.Tomsenin göstərdiyi kimi,

bu qoşa nöqtənin hərdən sətir sonunda da qoyulması onun bəzən həm də cümlələri bir-birindən ayırması anlamında açıqlana bilər. Ancaq nəinki görməməzlikdən gələn, hətta bu faktı danmayan, tərsinə, vurğulayan araşdırıcıların belə bir çoxu dərhal qabardır ki, əski türk runik yazısında başqa durğu işarəsi yoxdur. Vəssalam. Bununla da məsələ bitir və əski türk durğu işarələri sistemi araşdırmalardan qıraqla qalır. Halbuki əski türk yazılarında durğu işarələri çoxdur və runik yazılarla yanaşı, əski uyğur türkcəsi yazılarına da baxmaq yetərlidir ki, əski türklərdə durğu işarələrinin bir sistem oluşturmaları açıq-aydın ortaya çıxsın.

Əski uyğur türkcəsi yazılarında işlənmiş bəzi durğu işarələrini xatırladaq:

Manixeyçi uyğur mətnlərindəki durğu işarələri: **bir qara nöqtə; yanaşı işlənən iki qara nöqtə; bir və ya iki qara nöqtəni çevrəleyen qırmızı dairə; bir və ya iki qara nöqtəni çevrəleyen səkkiz bucaqlı qırmızı halqa** vb.

Nəsturi (nestorian) uyğur mətnlərindəki durğu işarələri: **qara nöqtə topaları; tənyanlı (bərabəryanlı) dördbucaq biçimli iki cüt qara (bəzən üz-üzə duran ikisi qırmızı) nöqtə; səkkizə bənzər qırmızı halqa içindəki qoşa nöqtə; yanbayan iki nöqtə** vb.

Buddacı uyğur mətnlərindəki durğu işarələri: **üst-üstə qoyulan ayrı qoşa nöqtə** vb.

Buddacı uyğur mətnlərində özəl vurğu və sayğı ilə deyilməsi gərəkən bir sıra sözlərin bəzən **qırmızı mürəkkəblə** yazılmasını vb. əlamətləri də gözə alsaq, əski türk yazı gələnəyində durğu işarələrinin nəinki varlığından, hətta yunan və Roma durğu işarələri ilə tutuşdurmada daha yetkin, daha bitkin bir sistem düzeyində olmasından söz açə bilərik. Ancaq çox yazıqlar ki, əski türk yazıları durğu işarələri baxımından hələ tam öyrənilməyib, bir sıra yönələri hələ yaxşı aydınlaşdırılmayıb və işlənən durğu işarələrinin görəvləri açıq-aydın ortaya qoyulmayıbdır. Deyək ki, Buddacı uyğur mətnlərindəki **nöqtə topası** dördlükləri və bölmələri bir-birindən ayırmağa qulluq edir, bəs yanbayan **iki nöqtə** (..) ilə üst-üstə **qoşa nöqtə** (:) arasında nə fərq var? Niyə **iki cüt qoşa qara nöqtənin** (::) üz-üzə duran **ikisi** hərdən **qırmızı mürəkkəblə** yazılır və bu durğu işarəsinin vəzifəsi nədir? Nə üçün eyni məqamda bəzən **bir**, bəzən **iki nöqtə** qoyuluq? Bu nöqtələrin bəzən **qırmızı dairə** ilə, bəzən də **səkkiz bucaqlı qırmızı halqa** ilə verilməsi nə deməkdir və **dairəli, halqalı nöqtələrlə** bunlarsız işlənən **o biri nöqtələr** arasında funksional ayrılıq varmı?.. Sorular çoxdur və hamısı öz araşdırmaçısını gözləyir, ancaq indidən bir nəsnə aydındır: **əski türk yazı gələnəyində dönəmi üçün gelişmiş bir tarixi durğu işarələri sistemi vardı** və ona görə də, XIX yüzilliyədək türklərdə durğu işarələri olmamışdır hökmü özünü doğrulda bilməz.

Hətta “əski türk yazısı dönəmində yox, ərəb əlifbası dönəmində durğu işarələri olmamışdır” deyilsə belə, yenə gerçəklik ortaya qoyulmur. Çünki ərəb əlifbasında da bəlli bir tarixi durğu işarələri işlənmişdir. Örnəyin, bəllidir ki, qutsal Quranın istər əlyazma, istərsə də

əski çap nüsxələrində ayələr arasına nöqtə yerinə **ulduz**, yaxud **gül** şəkli çəkilmiş və ya bəlli **rəqəmlər** qoyulmuşdur. Yaxud “Dədə Qorqud Kitabı”nın Drezden nüsxəsində cümlələr bir-birindən **ləhn** “not” işarəsi ilə ayrılmışdır ki, uzmanlar buna ümumiləşmiş durğu işarəsi kimi yanaşmaqdadırlar vb.

Deməli, ərəb yazı sistemində də özümlü tarixi durğu işarələrinin varlığından danışmaq olar. Bu hesabla, danılmaz tutaqlar göstərir ki, tarixi yazı sistemlərimizdə özgün durğu işarələri olmuşdur. Ancaq təbii ki, bu gün işlətdiyimiz çağdaş durğu işarələri bir sistem olaraq, Batıdan alınmışdır və bunda heç bir quşqu yoxdur.

Çağdaş durğu işarələri və onların işləndiyi durumlar

Çağdaş durğu işarələri və onların işləndiyi durumlar Azərbaycan türkcəsi ədəbi dilinin bütövləşmə sorununda göz yetirilməsi gərəkən önəmli məsələlərdən biridir. Təbii ki, Bütöv Azərbaycana latın kökənli əlifba daha çox uyğun olduğundan, durğu işarələrinin işlənmə qaydaları da məhz latın əlifbası özlündə qurulmalıdır.

Çağdaş Azərbaycan türkcəsi ədəbi dilində başlıca olaraq on durğu işarəsi var və onlardan bəziləri yanaşı işlənməklə yeni anlam çaları qazana bilir. Həmin başlıca durğu işarələri bunlardır: **1. nöqtə (.); 2. qoşa nöqtə (:); 3. üç nöqtə (...); 4. vergül (,); 5. nöqtəli vergül (;); 6. soru işarəsi (?); 7. nida işarəsi (!); 8. ayrac [( ), [ ], { } vb.]; 9. ayırtı (–); 10. dırnaq (" ", “ ”, « ») .**

Xatırladaq ki, Batının çeşidli imla sistemlərində bir-birindən fərqlənən üç cür ayırtı (tire) var: **1. - qısa ayırtı** [cızqı (defis) ilə eyni deyil]; **2. – ayırtı**; **3. — uzun ayırtı**. Ancaq Azərbaycan imlasında ayırtının bu bölgüsü yayılmamışdır və çağdaş Azərbaycanda daha çox ayırtı (tire) sabitləşmiş, - qısa ayırtı ilə - cızqı (defis) yaxlaşiq eyni sayılmış və — uzun ayırtı durğu işarələri sırasına daxil edilməmişdir.

Həmçinin bir sıra imla sistemlərində – **ayırtı** və dialoqlarda fərqləndirmə üçün hər danışığın önünə qoyulan **danışıq ayırtısı** (–) ayrı-ayrı durğu işarələri kimi işlənir (tutuşdur: isveçcə **tankstreck** “ayırtı” və **talstreck** “danışıq ayırtısı”). Azərbaycan imlasında isə bunlar fərqləndirilmir və həm danışıq ayırtısı (Türkiyə türkcəsində: konuşma çizgisi), həm də riyaziyyatdakı **çıxaq** (minus) elə ayırtı kimi (– biçimində) verilir.

Son dövrlərdə qoşa dırnaq işarəsi (“-----”) ilə yanaşı, tək dırnaq ('-----') işarəsi də ortaya çıxmışdır (bunda bilgisayarın etgisi az deyil). Ancaq Azərbaycan imlasında bu işarələr hələ tam sabitləşmədiyi üçün onlara ayrı-ayrılıqda toxunmuruq.

Bəzən ayracın) – bağlanan yay ayrac; { – açılan bucaqlı ayrac və } – bağlanan bucaqlı ayrac kimi hissələri müstəqil durğu işarəsi olaraq təqdim edilir. Ancaq bunlar əslində

riyaziyyat alanına məxsus yazı işarələri olub, həm də imla işarəsi yerində işlənirlər və gerçək durğu işarələri sayıla bilməzlər.

Azərbaycan imlasında işlənən gələnəksəl durğu işarələri çeşidli özüllər üzrə qruplaşdırıla bilər. Həmin özüllərdən ikisini ayrıca xatırladaq:

I. Tərkibinə görə durğu işarələri iki cür olur: 1. **təküüvli** durğu işarələri (tək bir yanda işlənən nöqtə, qoşa nöqtə, çox nöqtə, nöqtəli vergül, vergül, soru işarəsi, nida işarəsi, ayırtı); 2. **cütüüvli** durğu işarələri (hər iki yanda işlənən – öndə açılıb sonda bağlanan ayrac, dırnaq və ikiləşən – həm öncə, həm də sonra işlənən vergül və ayırtı).

II. Görəvinə görə durğu işarələri iki qrupa bölünür: 1. **ayırıcı** durğu işarələri (nöqtə, soru işarəsi, nida işarəsi, üç nöqtə, vergül, nöqtəli vergül, qoşa nöqtə, ayırtı); 2. **fərqləndirici** durğu işarələri (ayrac, dırnaq, ikiləşən vergül və ayırtı).

Təbii ki, çeşidli özüllər üzrə seçilən başqa bölgülər də göstərmək olar. Ancaq biz durğu işarələrində hansı bölgülərin olmasından çox bu işarələrin özlərinin nə olması və hansı durumlarda işlənməsi ilə bağlı danışmağa üstünlük veririk. Ona görə də, durğu işarələrinin başqa özüllər üzrə (örn.: işlənmə yerinə görə vb.) olan bölgülərinə toxunmuruq.

Durğu işarələri çeşidli özüllər üzrə qruplaşmaqla yanaşı, həm də çeşidli durumlarda işlənmələri ilə fərqlənir. Həmin durumların hamısından danışmaq üçün ayrıca bir kitab yazılması gərəkir və bizim də belə bir işi görmək istəyimiz yoxdur. Sadəcə, biz burada durğu işarələrinin işləndiyi bütün durumlara yox, onlardan yalnız bəzilərinə toxunacaq və geniş yayılan gərəkli bir qismini qısaca göstərməklə yetinəcəyik.

On başlıca durğu işarəsinə və onların yanaşı işlənmə variantlarına ayrı-ayrılıqda göz yetirək.

1. Nöqtə [.]

Danışqda bəlli bir sürə ara vermənin, dayanıb-durmanın yazıdakı işarəsi nöqtədir və bu dayanıb-durma fikrin, cümlənin, sözün bitməsini göstərdiyi üçün nöqtəyə bitmə durğusu kimi də baxa bilərik.

Ərəb əlifbasında hərfləri fərqləndirmək üçün diakritik işarə olaraq nöqtədən geniş yararlanılır. Çox ilginclidir ki, məhz diakritik işarə kimi əski türkcədə **çek-** “nöqtələ-” sözü və ondan törəyən **çekik** “nöqtə” termini işlənmişdir. Ulu türk bilgini Mahmud Qaşqarlı (XI yüzil) “Divanu lüğət-it türk” əsərində bu sözlə bağlı dəqiq bilgi vermiş, **çekik** “nöqtə” sözü ilə yanaşı, həm də **çek-** “nöqtələ-” felinin məlum, qayıdış, qarşılıq-müştərək növlərini də göstərmiş və bu sözləri cümlələrdə işlətməmişdir (Örnəyin: **Er bitikge çekik çekindi** “Adam kitabı özü nöqtələdi” vb.).

Əski türkcənin **çekik** “nöqtə” sözü təkcə diakritik işarə anlamında yox, həm də zamanla gəlişərək durğu işarəsi anlamında da işlənmişdir və quşqusuz, gələcək araşdırmalar bu yöndə bəlli bir aydınlıq yaradacaqdır.

Durğu işarələri içərisində nöqtə həm işlənmə tarixinə, həm də işlənmə tezliyinə görə özəl önəm daşımaqdadır. Ən əski və ən işlək durğu işarəsi olan nöqtə Azərbaycan türkcəsi ədəbi dilində daha çox aşağıdakı durumlarda işlənir:

1. Duyğusallıq və soru özəlliyi daşımayan nəqli cümlələrin, həmçinin əmr cümlələrinin sonuna qoyulur və cümlənin bitdiyini göstərir. Örnəyin: *Bütöv Azərbaycan uğrunda mübarizə həyatının mənasıdır* (Əbülfəz Elçibəy). *İlk ciddi milli oyanış Səttar xan hərəkətindən sonra başladı* (Əbülfəz Elçibəy). *Bundan sonra sən özünü sübut edəcəksən. Dünya dahilərini ortalığa qoyacaqsan* (Əbülfəz Elçibəy).

Qeyd: a) Əgər cümlədən sonra və cümlənin yanında ayrıca içərisində cümlənin yazarı da göstərilirsə, nöqtə cümlədən sonra yox, ayrıca bağlandıqdan sonra qoyulur. Örnəyin: *Bütöv Azərbaycan hərəkətini bütövləşmiş Azərbaycan təşkilatı idarə etməlidir* (Ə.Elçibəy). *Biz bu bayrağın varisiyik, onu dəyişdirməyə qoymayacağıq* (Ə.Elçibəy). *Bütün paniranistlər anlayırlar ki, Azərbaycan xalqının azadlıq mübarizəsi başlayıb və o, qarşısıalınmazdır* (Ə.Elçibəy). vb.

b) Başlıqlardan sonra nöqtə yazılır; örn.: *“Deyirdim ki, bu quruluş dağılacaq”* (Ə.Elçibəy); *“Bütöv Azərbaycan Yolunda”* (Ə.Elçibəy) vb.

Qeyd: Başlıq mətn içərisində verilirə, dırnaqda yazılar, mətnin yuxarısında ad olaraq verilirə, yaxud kitabın içindəkilər ayrıca sadalanırsa, dırnaq işarəsi işlədilməz.

2. Adlıq cümlələrindən sonra işlənir. Örnəyin: *21 Azər günü. Təbriz. Saat qabağı. “Azadlıq!” çıxıran gənclərin irəliləməsi ilə dalğalanan insan dənizi.*

3. Qoşa nöqtədən sonra hər biri ayrıca düşüncə bildirən müstəqil cümlələr maddə və bəndlər halında ardıcıl sıralanarsa, hər cümlədən sonra nöqtə qoyulur; örn.: *Ən qədim Azərbaycan tarixinə aid onlarla məsələdən biz burada yalnız dördündən danışacağıq:*

I. *Azərbaycanın Yaxın Şərqdə Şumerə qədərki mövqeyi.*

II. *Eramızdan qabaq III minillikdə Azərbaycan – Şumer ilişkileri.*

III. *Azərbaycan və bəzi xalqların mənşə və məskənləri.*

IV. *Qədim tarixə aid müasir ədəbiyyatlarda “Azərbaycan” coğrafi anlayışına münasibət.* (Ə. Elçibəy).

4. İxtisar və qısaltma sözlərdən sonra qoyulur. Örnəyin: vb. , *M.Ə.Rəsulzadə, ad.* (adına), *N. hissəsi, Az.Sİ* (Azərbaycan Sənaye İnstitutu) vb.

Qeyd: Cümlə ixtisar və ya qısaltma ilə bitərsə, sonda yalnız bir nöqtə qoyulur və bu nöqtə həm cümləyə, həm də cümlə sonundakı ixtisar və ya qısaltmaya aid olur; örn.: *Yəni burada səhv şey yoxdur, hamı məsələnin nə şəkildə olduğunu görür, amma hərə bir cür düşünür ki, hələ dövrü deyil və s.* (Ə.Elçibəy); *Unudulmasın ki, türkcəmiz dünyanın ən əski dillərindən biridir, ən zəngin dillərindən biridir, dərin düşüncələri, mürəkkəb fikirləri ən kiçik incəliklərinə qədər ifadə edə bilən möhtəşəm dillərindən biridir* vb.

5. Tarix yazılarkən gün, ay və ili ayırmaq üçün onların aralarına qoyulur. Örnəyin: 27.08.1955; 10.09.2007 vb.

6. Sıra düzümünü bildirən rəqəm və ya hərflərdən sonra işlənir. Örnəyin:

1.	a.	I.
2.	b.	II.
3.	c.	III. vb.

Qeyd: Sıra düzümünü bildirən rəqəm və ya hərflərdən sonra nöqtə qoyulmuşsa, cızqı (defis) çəkilmə və **-inci**⁴ şəkilçisi (və ya onun ixtisarı) işlədilmə bilməz.

7. Rəqəmlə yazılmış saat və dəqiqəni bildirən sözləri ayırmaq üçün onların aralarına qoyulur. Örnəyin: *saat 11.15-dir*, *axşam saat 8.00-da* vb.

8. Elmi üslubun riyazi elmlər qolunda vurma əməlini bildirir. Örnəyin: $3 \cdot 7 = 21$ vb.

2. Qoşa nöqtə [:]

Aydınlaşdırma, tanımlama, açıqlama və davamlılıq bildirmə durğusunun yazıdakı işarəsi olan qoşa nöqtə özündən sonra eyni və ya yaxın anlayışların sadalanmasını, yaxud öncə verilən cümlənin açıqlanmasını, bəlihtilməsini gərəkdir.

Azərbaycan türkcəsi ədəbi dilində qoşa nöqtə³³ daha çox aşağıdakı durumlarda işlədilir:

1. Eyni cinsə daxil ayrı-ayrı növləri birləşdirən və sadalanan anlayışlardan öncə işlənən ümumiləşdirici sözlərdən sonra; örn.: *Bu dövlətin adı iki cür səslənir: "Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti", yaxud ... "Azərbaycan Demokratik Respublikası"* (Ə.Elçibəy); *Azərbaycanın bütünləşməsinə, əsasən, üç qüvvə qarşı çıxacaq: fars şovinizmi, rus şovinizmi və bunların əlaltısı ermənilər* (Ə.Elçibəy); *Mən fikirləşirəm ki, cəmiyyət 3 ünsürün üstündə dayanır: birincisi, fərdin üstündə; ikincisi, ailənin üstündə; üçüncüsü, xalqın üstündə* (Ə.Elçibəy) vb.

Qeyd: Qoşa nöqtəli ümumiləşdirici sözlərdən sonra sadalanan sözlər kiçik hərflə yazılır (özəl adları çıxmaqla).

2. Alıntı (sitat) gətiriləcəyini, yaxud örnək veriləcəyini göstərən sözlərdən sonra; örn.: *Rus çarı Yekaterina demişdir: "Rus qadınının ayağı dəyməyən yeri rus generalı ala bilməz"* (Ə.Elçibəy); *İsmayıl bəy Qasıralı demişdir: "Dildə, fikirdə, işdə birlik!"*; *Azərbaycanın*

bütövlüyü həmişə şairlərimizin diqqət mərkəzində durmuşdur. Örnəyin: Şirvan xəlayiqü qamu Təbrizə daşına, Mülki-əcəm sorar kim, qiyamət xaçan qopar? (Ş.İ.Xətayi) və ya O tay-bu tay, fərqi yoxdu, Vətəndi! (M.H.Şəhriyar) vb.

Qeyd: Gətirilən alıntı (sitat), yaxud verilən örnək yazanın yox, başqasının sözləridir və başqasının sözlərinin olduğu kimi, heç bir dəyişiklik edilmədən verilməsi dilçilikdə **birbaşa (vasitəsiz) nitq** adlanır. Yazanın sözləri öncə gələrsə, ondan sonra qoşa nöqtə qoyulur, sonra da dırnaq içərisində və böyük hərflə başlayan birbaşa (vasitəsiz) nitq verilir; örn.: Ə.Elçibəy *demişdir: “Azərbaycan gəncliyi düşüncəni özünə silah edib mübarizə aparacaqsə, qalib gələcək. Yox, etməyəcəksə, məğlub olacaq”* vb.

Əgər birbaşa nitq yazanın sözlərinin ortasında gələrsə, o zaman birbaşa nitqdən öncə qoşa nöqtə qoyulur, dırnaq içindəki birbaşa nitqdən sonra isə cümləyə uyğun durğu (vergül, sual və ya nida) işarələrindən biri və dırnaqdan sonra da ayırtı işlənir. Örnəyin: *Təkcə dahi bir şair deyil, bir milli qəhrəman Əhməd Cavad: “Uğrunda can verməyə cümlə hazırız!” – dedi və Azərbaycan uğrunda da canını verdi (Ə.Elçibəy); Şübhəsiz ki, ulu Şəhriyar: “Azadlıqdır sənə məlhəm, mənə dərman, Azərbaycan!” – deyərkən tam haqlı idi* vb.

3. Özündən öncəki cümləyə intonasiya ilə bağlanıb, onu açıqlayan, izah edib aydınlaşdıran cümlələrdən və ya cümlə üzvlərindən qabaq; örn.: *“Səndən əvvəlki nəsil yoxdan bir bayraq – müqəddəs bir ideal rəmzi yaratdı, onu min bir çətinliklə ucaldaraq dedi: “Bir kərə ucalan bayraq, bir daha enməz!” (M.Ə.Rəsulzadə); Bir gedəydim dağ-dərələr uzununu, Oxuyaydım: “Çoban, qaytar quzunu” (M.H.Şəhriyar); Bu, əsas verir ki, fikrimizi qəti müəyyən edək: Azərbaycanın şimalında müstəqil dövlət qurulmayınca Cənubi Azərbaycan azad ola bilməyəcək (Ə.Elçibəy); Azərbaycan xalqının tək bir istəyi vardır: birləşmək! (Ə.Elçibəy)* vb.

4. Dialoqlarda kimin danışacağını bildirən sözdən sonra; örn.: *Aslan müəllim arxasında oturduğu çox böyük masanı göstərib dedi:*

– Bu böyüklükdə dəyirman daşını qaldıra bilərsən?

Dedim:

– Yox! (Ə.Elçibəy) vb.

5. Elmi üslubun riyazi elmlər qolunda bölmə əməlini bildirir. Örnəyin: $21 : 7 = 3$ vb.

3. Üç nöqtə [...]

Üç nöqtə cümlə və ya sözün bitmədiyini, düşüncənin yarımçıq kəsildiyini, mətndə hansısa yerlərin buraxıldığını, dayanılaraq ara verildiyini vb. bildirmək amacı ilə işlədilən durğu işarəsidir³⁴.

Azərbaycan türkcəsi ədəbi dilində üç nöqtə daha çox aşağıdakı durumlarda işlədilir:

1. Cümlə və ya sözün bitmədiyini, yaxud oxucunu düşündürmək üçün bitirilmədiyini və bənzər anlayışların sadalanmasının davam edə biləcəyini göstərmə durumlarında; örn.: *Rusiya tarixçi, səyyah və agentləri Azərbaycana aid nə varsa hamısını "Persiya"ya aid etmişlər...* (Ə.Elçibəy); *Hərb sənəti, memarlıq sənəti, yüz minlərcə əlyazma kitabı... böyük mədəniyyətdir* (Ə.Elçibəy); *Səttar xan, Xiyabani, Məmmədəmin Rəsulzadə, Pişəvəri... nə faciələr, bəlalər görmədilər!* (Ə.Elçibəy); *Mən demişəm ki, Təbriz azad olmayınca ora getməyəcəyəm...* (Ə.Elçibəy) vb.

2. Mətnə hansısa hissələrin, cümlələrin və sözlərin buraxıldığını göstərmə durumlarında; örn.: *...Türkün taleyi kökdən onun dilinə və dil birliyinə bağlıdır* (Ə.Elçibəy); *Tarix boyunca ən müxtəlif qüvvələr türkləri Azərbaycandan yox etməyə dəfələrlə ən ciddi şəkildə çalışıblar, onları buradan təmizləmək üçün təkrar-təkrar soyqırımlarına, amansız assimilyasiya tədbirlərinə...əl atıblar* (Ə.Elçibəy); *...Sabah Azərbaycanın güneyində müstəqil bir dövlət yaranarsa, Qarabağın azadlığı, əlbəttə, sürətlənər* (Ə.Elçibəy) vb.

Qeyd: Mətnə nələrinsə buraxıldığını gözə çarpdırmaq üçün bəzən üç nöqtə ayrac içərisində də verilir; örn.: [...] *Güney Azərbaycan Türk Cümhuriyyəti yaratmaq şüarı da meydana atılıb* (Ə.Elçibəy); [...] *Azərbaycanın güneyində yeni bayraq yaranmayacaq – oraya bu bayraq gedəcək!* (Ə.Elçibəy) vb.

3. Alıntıların (sitatların) yarımçıq verildiyi durumlarda; örn.: *Ə.Elçibəy yazırdı: "...Millətinə bağlı olmaq insanı həm güclü, həm xoşbəxt edir, onu müqəddəs bir inamla yaşadır"*; *Ə.Elçibəyin fikrincə, "...biz mənəvi-mədəni cəhətdən birik – heç şey parçalanmayıb"* vb.

4. Xitabların, nidaların, təsdiq və inkar sözlərinin yüksək hiss-həyəcanla, duyğusallıqla deyildiyi və özlərindən sonrakı sözlərdən dayanıb-durma, ara vermə ilə ayrıldığı durumlarda; örn.: *Səfir. Yaxşıdır...* (mülayim səslə). *Bəs eşitdim ki, məşrutə vermək istəyirsiniz?* (Üzeyir bəy Hacıbəyov); *Şah. Axı bəs... onlar gəlib İrani alarlar...* (Üzeyir bəy Hacıbəyov); *Mirzə Məhəmmədəli. Hə ... gülərsiniz, gülərsiniz. Vay sizin halınıza!... Afərin lüğət yazanlar!* (Cəlil Məmmədquluzadə);

5. Qarşılıqlı danışqda tərəflərdən birinin cavab vermədiyini, yaxud cavab verə bilmədiyini durumlarda; örn.: *Qapı döyüləndə Elay ucadan soruşdu:*

– *Kimsən?*

– ...

– *Ay adam, kimsən?*

– ...

– *Adın yoxdu? Kimsən axı?..* vb.

6. Əxlaqa uyğun olmayan tərbiyəsiz sözlərin, toplum içərisində deyilməsi, oxunması ayıb sayılan kobud, vulqar sözlərin, söyüşlərin açıq işlədilməsini önləmə, onları ört-basdır etmə durumlarında; örnək üçün XVIII yüzildə yazıya alınmış bəzi atalar sözlərinə göz yetirək: *P...a görə təzək; Hesab bilmirsən, ya g...n çubuq görməyib?!; Duran öküz yatan öküzün başına s...; Qəh...n qazandığı ənlək və kirşana gedər* vb.

4. Vergül [,]

Vergül termini fransız. **virgule** < latın. **virgula** “çubuq, incə budaq” sözündən götürülmüşdür. Şəmsəddin Saminin “Qamus-i-türki” əsərində göstərildiyi kimi, XIX yüzildə vergül anlayışı türkcədə ərəb kökənli **fasilə** (fasıla) sözü ilə ifadə edilirmiş. Maraqlıdır ki, “vergül” anlamında işlənən isveç. **komma**, ingilis. **comma** sözləri də latın və yunan dillərində “kəsmək; kəsilmiş hissə” mənalarında açıqlanmaqdadır.

Nöqtənin bitmə durğusundan fərqli olaraq, nitqi kəsməni və azacıq susub nəfəs dərməni yansıdan vergül həm daha az fasilə verilməsini – dayanılıb-durulmasını gərəkdirir, həm də vergülün ortaya qoyduğu durğu bitməmə, davamlılıq, sadalama özəlliyi daşıyır. Bu özəllik həm vergüldən öncəki ilə sonrakı sözləri bir-birinə bağlamağa, həm də onların birini o birindən ayırmağa, yaxud ayırdığı sözü aydınlaşdırmağa, dəqiqləşdirməyə vb. xidmət edir.

Azərbaycan türkcəsi ədəbi dilində vergülün işləndiyi durumlar çoxdur və onların hamısından danışa bilməsək də, bəzilərini göstərək:

1. İstər tabeli, istərsə də tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələri arasında vergül qoyulur. Örnəyin: *Ölkəni tərk edirlər ki, bu cür rejimdə yaşamaqdan qəriblik yaxşıdır, həbsxanalara gedirlər ki, belə rejimdə yaşamaqdansa, həbsxana yaxşıdır* (Ə.Elçibəy); *Xalqlara azadlıq verilmir, ölkədə hərbi-polis diktaturası hökm sürür, vicdan azadlığı, söz azadlığı yoxdur – kim müxalif söz desə onu asır, qətlə yetirirlər* (Ə.Elçibəy); *Azərbaycan xalqı o qədər güclü, o qədər qüdrətli bir xalqdır ki, ayağa qalxdımı, fars şovinizmi, rus şovinizmi onun qarşısında duruş gətirə bilməz* (Ə.Elçibəy) vb.

2. Cümlənin həmcins üzvləri bir-birlərindən vergüllə ayrılır. Örnəyin: *Təbriz, Urmiya, Zəngan, Həmədan, Ərdəbil, Sava, Xoy, Mərənd uzun zamanlar mənim gecə yuxularım olub* (Ə.Elçibəy); *Biz Məmmədəminin, Səttarxanın, Bağırxanın, Xiyabaninin yolunu davam etdirən insanlarıq* (Ə.Elçibəy); *Xiyabanilər, Sabirlər, Səttarxanlar, Üzeyir bəylər, Şəhriyarlar, Rəsulzadələr Vətənin – Bütöv Azərbaycanın şərəfli övladlarıdır, onları tək-cə bir bölgəyə aid etmək böyük yanlışlıqdır* (Ə.Elçibəy) vb.

3. Yanlış anlaşılmanı önləmək və özəlliklə, mübtədanı ayırıb-fərqləndirmək, yaxud **o** və **bu** əvəzliliklərinin mübtədə yerində işləndiyini göstərmək üçün vergül qoyulur. Örnəyin: *Bu,*

düşmənçilik yox, rəqabət sayılır (Ə.Elçibəy); *Bu, millətin öfkəsi idi, ağrısı idi...* (Ə.Elçibəy); *Tuncay, Savalanı ilk dəfə olaraq yaxından gördü . O, işi bir qırağa qoydu* vb.

4. Alqış, qarğış, and, nazlama vb. anlam daşıyan sözlərin bir və ya hər iki yanında vergül qoyulur. Vergülün harada qoyulması həmin sözlərin cümlədə işlənmə yerindən asılıdır: bu sözlər cümlənin önündə gələrsə, onlardan sonra, cümlə ortasında gələrsə, onların hər iki yanında, cümlə sonunda gələrsə, onlardan öncə vergül işlənir. Örnəyin: *Nisgilli sözlərin mənə otdadı, Ağrın alım, mənim bağrım çatdı* (M.H.Şəhriyar); *Biz də, vallah, unutmaq sizləri* (M.H.Şəhriyar); *Yox, axı, canım-gözüm, siz nəyə görə bu qrupların, təşkilatların, partiyaların qarşısını alırsınız?* (Ə.Elçibəy) vb.

5. Anlamı gücləndirmək və davamlılıq bildirmək üçün təkrarlanan sözlərin arasında vergül qoyulur. Örnəyin: *Azadlığı istəmirəm damcı-damcı, qram-qram. Qolumdakı bu zənciri gərək qıram, qıram, qıram!* (Xəlil Rza); *Baxın, baxın, yaxşı baxın, diqqətlə baxın* (C.Məmmədquluzadə) vb.

6. Müraciət olunan şəxs və ya nəsnəni bildirən xitablar özəl duyğusallıqla işlənməzsə, cümlədəki o biri sözlərdən vergüllə ayrılır. Belə xitablar cümlənin başında gələrsə, onlardan sonra, ortada gələrsə, hər iki yanlarında, sonda gələrsə, xitablardan öncə vergül qoyulur. Örnəyin: *Dədəm, gözüün aydın, ay gözüün aydın!* (Ə.Elçibəy); *Sənə uğurlar olsun, ulu Türk!* (Ə.Elçibəy) vb.

7. Danışanın ifadə etdiyi düşüncəyə münasibətini bildirən ara sözlər cümlədəki o biri sözlərdən vergüllə ayrılır. Ara söz cümlənin başında gələrsə, ondan sonra, ortada gələrsə, hər iki yanında, sonda gələrsə, ara sözdən öncə vergül qoyulur. Örnəyin: *Deməli, hamımızın bir ideyamız olmalıdır – o da Azərbaycanın azadlığıdır* (Ə.Elçibəy); *Başqa sözlə, demokratiya yalnız milli ruha söykənməklə mövcud ola bilər* (Ə.Elçibəy); *İslam dini ən sonuncu, deməli, ən yeni dindir* (Ə.Elçibəy) vb.

8. Təsdiq, inkar, soru, buyruq vb. bildirən sözlər o biri sözlərdən vergüllə ayrılır. Örnəyin: *Bəli, xalqın “türk” adını “azərbaycanlı” adı ilə əvəz etmək fikri elə Türkmənçay müqaviləsi bağlanan andan meydana çıxmışdı* (Ə.Elçibəy); *Soruşsanız, soydaşlarımızın hamısı deyər ki, bəli, biz Vətənimizin birliyinin tərəfindəyik* (Ə.Elçibəy); *XXI yüzil türk yüzilliyi olacaqdır, şübhəsiz!* vb.

9. Feli sifət, feli bağlama, məsdər kimi feli birləşmələrin bir çoxundan sonra vergül işlənir. Örnəyin: *Vuruşan, ölən, siyasəti və dövləti idarə edən türklər olduğu halda, ...Rusiya dövlət sənədlərində “persidskie dokumentı” (“fars sənədləri”), “voyna s Persiey” (“Persiya ilə müharibə”) və s. yazılırdı* (Ə.Elçibəy); *Çox yazıqlar ki, türk olmalarına baxmayaraq, ömrü boyu farsa nökrçilik eləyən manqurtlarımız hələ də var* vb.

10. Rəqəmlə yazılan kəsr saylarında tamla hissəni bir-birindən vergül ayırır. Örnəyin: 3,5; 2,1 vb.

5. Nöqtəli vergül [;]

Nöqtəli vergül cümlənin tərkib hissələri arasında dayanıb-durmanın, ara vermənin nöqtədən zəif, vergüldən güclü olduğu durumlarda işlənir. Nöqtəli vergül həm eyni bir cümlənin tərkib hissələrindən birinin bitib, o birinin başladığını, həm də bu tərkib hissələrin bi-biri ilə bağlı olduğunu, aralarında davamlılığın varlığını göstərir.

Azərbaycan türkcəsi ədəbi dilində nöqtəli vergül daha çox aşağıdakı durumlarda işlədilir:

1. Qoşa nöqtədən sonra müstəqil olmayan ayrı-ayrı cümlələr maddə və bəndlər halında ardıcıl sadalanırsa, sonuncudan öncəki cümlələr nöqtəli vergüllə işlənir; örn.: *...Fars şovinizmi öz varlığını yaşadı, dirçəldi, hakim mövqə tutmaq üçün: 1. dinləri mifləşdirib; 2. mifləri tarixləşdirib; 3. tarixi mişləşdirib* (Ə.Elçibəy); *Buradan iki nəticə çıxarmaq olar: 1) ya Azərbaycan xalqı həddən artıq güclü və qorxuludur; 2) ya da imperiya elə çürüyüb ki, başını tamam itirib* (Ə.Elçibəy) vb.

2. Bağlayıcısız işlənən uzun və geniş mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələrindən hər hansı birinin daxilində vergüllə ayrılan həmcins üzvlər varsa, tərkib hissələr arasında nöqtəli vergül qoyulur; örn.: *Demokratiya bizim varlığımız deməkdir, mədəniyyətimiz deməkdir; at, yağ deyil ki, talonla ala*q (Ə.Elçibəy); *Belə ki, İbn Sinanın həyatının bir bölməsi Azərbaycanla bağlı olmuşdur; İbn Sina görkəmli Azərbaycan filosofu Bəhmənyarın müəllimi olmuş, əhalisinin əsas hissəsi Azərbaycanlılar olan Qəzvin və Həmədanda da yaşayıb işləmişdir* (Ə.Elçibəy); *Böyük türk irqinə mənsub olduğumuz üçün türk idarəsinin ədalətini saxladığı; bu gün vətənimizdəki xırda millətlər bizim ilə bərabər yaşamaladırlar, bunların hüququ heç bir qanun ilə təhdid olunmayub və olunmayacaqdır* (Yusif Vəzir Cəmənzəminli) vb.

3. **Ancaq, amma, lakin, çünki, ona görə ki, o səbəbə görə ki, halbuki** vb. bağlayıcılardan biri ilə işlənən, tərkib hissələri daxilində vergüllə ayrılmış həmcins üzvlər olan uzun və geniş mürəkkəb cümlələrdə bağlayıcıdan öncə nöqtəli vergül qoyulur; örn.: *Sən milləti dağıda bilməzsən; heç mümkün də deyil, çünki onun dili də, mədəniyyəti də aşırdır* (Ə.Elçibəy);

6. Soru işarəsi [?]

Soru işarəsi soruşma və soraqqlama amacı ilə işlədilən cümlələrdən, sözlərdən sonra qoyulan durğu işarəsidir.

Azərbaycan türkcəsi ədəbi dilində soru işarəsi daha çox aşağıdakı durumlarda işlədilir:

1. İstər soru intonasiyası, istərsə də soru əvəzliyi və soru ədatları ilə işlədilən soru cümlələrindən sonra; örn.: *Bir görəydim ayrılığı kim saldı? Ölkəmizdə kim qırıldı, kim qaldı?* (M.H.Şəhriyar); *Öncə Vətənmi, yoxsa millətmi?* (Ə.Elçibəy); vb.

Qeyd: Azərbaycan türkcəsində **bəs, məgər, neçə, yoxsa, əcəba** vb. soru ədatları ayrı, -**mı**⁴ (-mı, -mi, -mu, -mü) soru ədatı isə artırıldığı sözə bitişik yazılır.

2. Cavab tələb etməyən, daha doğrusu, cavabı özlüyündə aydın olan ritorik soru cümlələrindən sonra; örn.: *Axı nə üçün 40 milyonluq Azərbaycan türkü param-parça olsun? Niyə birləşməsin? Niyə onun vahid dövləti olmasın?* (Ə.Elçibəy);

3. Tarix, yer, yazar, söz vb. b.k. faktların dəqiq bilinmədiyini göstərmək üçün soru işarəsi qoyulur; örn.: *Fəxr əd-Din Hinduşah Naxçıvani (? - 1328); Yunus Əmrə (Doğum yeri: ?); “Tutruq (?) yazmadığına oxsındı (?), ancaq artıq gec idi” cümləsini tam anlaya bilmədim*³⁵ vb.

4. Hər hansı bir bilginin quşqu doğurduğunu, şübhəli olduğunu göstərmək üçün qarşısında ayrıca içərisində soru işarəsi işlənər; örn.: *İşə bax ki, Azərbaycana və onun çevrəsinə miladdan öncə VIII-VII yüzillərdə gəlmiş farslar və miladdan öncə VI-V yüzillərdə gəlmiş ermənilər indi özlərini yerli (?), bu yörədə ən azı altı min illik yazılı tarixi olan türkləri isə gəlmə (?) kimi qələmə verməyə çalışırlar* vb.

7. Nida işarəsi [!]

Nida işarəsi artırıldığı söz və ya cümlədə yüksək hiss-həyəcan, duysallıq olduğunu göstərən bir durğu işarəsidir.

Azərbaycan türkcəsi ədəbi dilində nida işarəsi daha çox aşağıdakı durumlarda işlədilir:

1. Hiss-həyəcan və duyğusallıq bildirən nida cümlələrindən sonra; örn.: *Azadlıq sevdasını daşıyanlara Savalan ziyarəti qismət olsun!* (Ə.Elçibəy); *Tanrı türbə yar olsun! Tanrı türkü qorusun!* (Ə.Elçibəy); *Azərbaycanın bütövlük ruhu parçalanmazdır!* (Ə.Elçibəy); *Ax, unudulmuş Vətən, ax, yazıq Vətən!* (Cəlil Məmmədquluzadə) vb.

2. Hiss-həyəcan və duyğusallıq intonasiyasına malik əsli nidalardan, həmçinin nida kimi işlənən sözlərdən sonra; örn.: **Mirzə Məhəmmədəli.** *Pəh-pəh-pəh! Elə bizim gənc ədibimiz əskik idi* (Cəlil Məmmədquluzadə); *Vay, vay! Nə yaman müşkülə düşdü işim, allah!* (M.Ə.Sabir); *Ey vay ki, heysiyyəti-millət götürüldü!* (M.Ə.Sabir); **Əsgər.** *Aha! Xalamın da işi düzəldi. Əcəb!* (Üzeyir bəy Hacıbəyov); *Ax!.. Ax!... Ay keçən günlərim! Vay mənə!* (M.Ə.Sabir) vb.

3. Nida intonasiyası ilə deyilərək alqış, təşəkkür, təkid, çağırış, buyruq bildirən əmr cümlələrindən sonra; örn.:

– *Görmə!*

– *Baş üstə, yumaram gözlərim.*

– *Dinmə!*

– *Mütiyəm, kəsəram sözlərim.*

– *Bir söz eşitmə!*

– *Qulağım bağlaram.*

– *Gülmə!*

– *Pəkey, şamu səhər ağılaram.*

– *Qanma!*

– *Bacarmaram! Məni məzur tut,*

Böyləcə təklifi-məhalı unut!.. (M.Ə.Sabir); *Susmayın! Fars şovinizmini ifşa edin, ona xidmət edənləri bu yoldan çəkindirin, haqq yoluna səsləyin və gətirin!* (Ə.Elçibəy); *Siz çalışın susun, qoyun onlar özləri axtarsınlar!* (Ə.Elçibəy) vb.

4. Səsləniş, üz tutma, müraciət və xitablardan sonra; örn.: *Gənc Türk! Böyük gələcək sənindir!* (Ə.Elçibəy); *Azərbaycan gənci! ...Qarabağı sən azad edəcəksən! Azərbaycanı sən birləşdirəcəksən!* (Ə.Elçibəy); *Ey Azərbaycan türkü! Ey Azərbaycan gəncliyi! Bu gün Vətənimiz, Millətimiz parça-parça olduğu halda bəşəriyyətə xidmət etməyə gücümüz çatmayacaqdır* (Ə.Elçibəy); *Ey türklər! Qars – Ərdahan müsbətləri, Urmu, Qəsri-Şirin və qeyri yerlərin talanı sizə bunu öyrətdi ki, başsız və pərakəndə milləti hər yetən döyür, incidir və öldürür* (Yusif Vəzir Cəmənzəminli) vb.

5. Hiss-həyəcanla, duyğusallıqla işlənən təsdiq və inkar sözlərindən sonra; örn.: *Bu bölmənin başlanğıcında soru qoyulurdu: Yurd – Vətən bölünübmi? İdealist cavab: Yox! Materialist cavab: Hə!* (Ə.Elçibəy); *Yox, xanımlar, bəylər, yox!* (Ə.Elçibəy); *Əsla yox!* (Ə.Elçibəy); **Gülbahar.** *Xeyr, dadaş!* (Cəlil Məmmədquluzadə); *Yo ... x! Yo ... x! Oğul, məktəbi-üsyandı bu!* (M.Ə.Sabir) vb.

6. Hər hansı bir sözün, anlayışın müsbət anlamda qabardılaraq gözə çarpdırılması, yaxud kiçimsənərək kinayə, istehza hədəfi kimi mənfi anlamda göstərilməsi üçün qarşısında ayrac içərisində nida işarəsi işlənər; örn.: *Təkrar edirik: yalnız və yalnız azad (!) xalqın yaratdığı dövlət onun özünə layiq olur!* (Ə.Elçibəy); *Diktatorun, müstəbidin ədalətindən (!) danışanlara nə ad verilməlidir?* vb.

8. Ayrac [( ), [ ], { }]

Ayrac artırıldığı söz və ya cümlələri birbaşa olmasa da, dolaylı bir biçimdə açıqlayan, onları bəlli bir yöndən tamamlayıb, aydınlaşdıran, dəqiqləşdirən və cümlədə öz fərqli intonasiyası ilə seçilən söz, yaxud cümlələri ümumi məndən ayıraraq göstərmək üçün işlədilən cütüzvlü durğu işarəsidir. Bu işarə Azərbaycanın quzeyində ərəb kökənli **mötərizə** (üç samitli

trz kökündən), Azərbaycanın güneyində və Türkiyədə isə fransız<yunan kökənli **parantez** (<para “qıraq”+ entthesis “artırma, birləşdirmə, qoşma, qoyma...”)) termini ilə verilir. Türkiyədə son dövrlər parantez yerinə öztürkcə **ayrac** sözü işlədilməkdədir ki, biz də bu sözün Azərbaycan türkcəsində **ayrac** kimi işlədilməsini daha doğru sayırıq.

Dünya yazı sistemlərində çeşidli ayrac biçimləri işlədilsə də, Azərbaycan yazısında onlardan üçü daha geniş yayılmışdır: **yay ayrac** – ( ), **düz ayrac** – [ ] və **bucaqlı ayrac** – { }.

Azərbaycan türkcəsi ədəbi dilində ayrac daha çox aşağıdakı durumlarda işlədilir:

1. Söz və ya cümləyə artırılan əlavə bilgiləri, açıqlamaları, dəqiqləşdirmələri... göstərdikdə; örn.: *Dünyada tapılan yeddi ən əski insan sümüyündən biri (**Azıxantrop insanının çənə sümüyü**) Azərbaycanda tapılmışdır* (Ə.Elçibəy); *Millətimizin ən böyük tarixi faciəsi onun iki (**əslində bir neçə**) yerə parçalanmasıdır* (Ə.Elçibəy); *Mən əminəm ki, xalqımız bir gün bu meydanda (**Azadlıq meydanı**) Azərbaycanın güneyi ilə birləşmək üçün yığışacaq* (Ə.Elçibəy) vb.

2. Alıntıların qaynağı (müəllifin kimliyi, əsərin adı, çap yeri, çap ili vb.) göstərildikdə; örn.: *Dahi İsmayıl bəy Qasıralının (**1851-1914**) zamanın sınağından çıxmış “Dildə, fikirdə, işdə birlik!” çağırısının dərin və ölməz mənasını bu gün biz türklər daha yaxından anlamağa başlamışıq* (Ə.Elçibəy); *...Asya xanım Mənfətovə “Naxçıvan” qəzetində (**25 yanvar 1997-ci il**) ...deyir...* (Ə.Elçibəy) vb.

3. Dram əsərlərində və ssenarilərdə surətlərin davranışı, danışığı vb. ilə bağlı yazarın sözlərini (remarka) surət dilindən fərqləndirdikdə; örn.: **Teymur**. *Əcəbə, məğrur Yıldırım nə düşünür?*

Yıldırım. *Düşünəcək bir şey yox. Əvət, sən qalibsən. Lakin bu qələbə türk əqvamını deyil, yalnız fürsət bəkləyən qonşu hökumətləri məmnun etdi. (**Acı bir köks keçirdikdən sonra, çox müttəəssir və şiddətli**) Ah, daha doğrusu İslam aləmini başsız qoydu.*

Teymur (*iki-üç addım axsayaraq Yıldırıma doğru yürür, məğrur və gur bir səslə*) *Heç maraq etmə, Xaqanım! Sən kor bir abdal, mən də dəli bir topal! Əgər dünyanın zərrə qədər dəyəri olsaydı, yığın-yığın insanlara, ucu-bucağı yox məmləkətlərə... sən kim bir kor, mənim kimi bir topal müsəllət olmazdı* (Hüseyn Cavid. “Topal Teymur”)

4. Sözün daha dəqiq anlaşılması, yaxud özgün ilk biçiminə uyğun olmasının göstərilməsi üçün onun qarşılığı, tərcüməsi, variantı, sinonimi, geniş yayılıb bilinən biçimi vb. verildikdə; örn.: *O zaman dövlətin başında türk İştimenqü (**yunanca: Astiaq**) dururdu* (Ə.Elçibəy); *O,³⁶ sufi sözünün türk sözü olduğunu göstərir (**Əs-Sufi ismun turkiyyun**)* (Ə.Elçibəy); *...Sultan Səlahəddindən sormuşlar:*

– *Deyirlər ki, Siz kürdsünüz. Bu doğrudurmu?*

Sultan:

– Xeyir! Biz Azərbaycandanıq. Əmim Şirkuh deyirdi ki, biz əz-Zib (*ərəbcə: qurd*) tayfasındanıq (Ə.Elçibəy); ...görkəmli alim İbn...”*Vəfayət əl-Ayan*” əsərində... yazır: “Şirkuh demişdir ki, bizim nəşəbimiz (*soy kökümüz*) Gök Böridir! (*Göy Qurd*)” (Ə.Elçibəy) vb.

5. Yabancı özel adların özgün biçimini də göstərmək gərək olduqda; örn.: *Monteskyö* (*Montesquieu*); *Rişelye* (*Richelieu*) ; *Şekspir* (*Shakespeare*) vb.

6. Ayrac içində ayrac işlənersə, o zaman yay ayrac düz ayracın içərisində yazılar; örn.: *Azərbaycanın milli qəhrəmanı Babək Xürrəmi [Cəfər Cabbarlının “Od gəlini” (1928) əsərində Elxan Biləğanlı] çağdaş Azərbaycan gəncliyi içərisində çox sevilməkdədir* vb.

7. Alıntıda verilən sözün, fikrin doğru olmadığını gözü çarpdırmaq, deyilənə bir qədər də istehza və lağ ilə yanaşmaq anlamında ayracdan yararlanılır və ayrac içərisində həm sözlə, həm də soru işarəsi ilə münasibət bildirilir; örn.: ...*Asya xanım Manafova “Naxçıvan” qəzetində (25 yanvar 1997-ci il) ...deyir: “Sizin diqqətinizi bir fakta (**fakta ha – Ə.E.**) cəlb etmək istərdim. Azərbaycanın eks-prezidenti Əbülfəz Elçibəy oğluna vəsiyyətində türk xalqı müstəsna olmaqla qalan bütün xalqların bizə (?) düşmən olduğunu qeyd edir*” (Ə.Elçibəy);

9. Ayırtı [–]

Ayırtı (tire)³⁷ vergüldən daha güclü bir dayanıb-durmanın, ara vermənin yazıdakı bəliktisi olan durğu işarəsidir. Adətən, ayırtı bəlli bir cümlə üzvünü, yaxud cümlənin müəyyən tərkib hissəsini, yaxud da mətnə bir danışığı vb. o birilərdən ayırmaq, fərqləndirmək amacı ilə işlənir.

Azərbaycan türkcəsi ədəbi dilində ayırtının işləndiyi durumlardan bəzilərini göstərək:

1. Təyini çıxmaqla cümlə üzvlərindən (mübtəda, xəbər, tamamlıq, zərflək) hər birini aydınlaşdırmaq, dəqiqləşdirmək üçün işlənən əlavələrlə artırıldıqları üzvlər arasında ayırtı qoyulur; örn.: *Azərbaycanlıların – Azərbaycan ərazisində yaşayan əhalinin yüzdə səksəni türkdür* (Ə.Elçibəy); *Elm tərəfindən qəbul edilmiş adi bir həqiqətdir ki, farslar bizə – Azərbaycan türklərinə məxsus bu ərazilərə miladdan öncə VIII yüzildə gəlmiş və güneydə – indiki Fars əyalətində yerləşmiş, yerli əhali ilə qaynayıb qarışaraq 300 il sonra hakimiyyəti ələ keçirmişlər* (Ə.Elçibəy); *Fars və rus şovinizmi isə Azərbaycan kimi yağlı bir tikəni – onun neftini, pambığını, taxılını...itirmək istəmir* (Ə.Elçibəy) vb.

2. Ümumiləşdirici söz sadalanan üzvlərdən sonra gələrsə, ondan öncə bir qayda olaraq ayırtı qoyulur; ümumiləşdirici söz sadalanan üzvlərdən qabaq gələrsə, ondan sonra ayırtı da qoyula bilər, qoşa nöqtə də; örn.: *Almaniyanın parçalanmasında dünyanın ən böyük dövlətləri – Amerika, İngiltərə, Fransa və Rusiya birbaşa iştirakçı idilər, lakin zamanı gəldikdə siz*

özünüz gördünüz ki, onların hamısı iki Almanıyanın birləşməsinə razılıq verdilər (Ə.Elçibəy); *Öncə dildə birlik olmalıdır, yəni elə etməliyik ki, Təbrizdə, Mərənddə, Ərdəbildə – hər yerdə dinimiz bir olduğu kimi ədəbi dilimiz də bütövləşsin, formalaşsın, bir ədəbi dilimiz yaransın...* (Ə.Elçibəy); *Xəzərin iki açarı –Həştərxan və Bakı imperiyanın daimi zərbə hədəfi olmuşdur* (Ə.Elçibəy) vb.

3. Cümlədə zamanın, yaxud məkanın başlanğıc və sonucu göstərilərkən bu başlanğıcla sonuc arasındakı sınır ayırtı ilə verilir:

a) zaman sınırı; örn.: *Azərbaycan xalqının 1722 – 23-cü illərdə rus imperiyasına qarşı apardığı azadlıq müharibəsi türk millətinin ən şanlı və şərəfli tarix səhifələrindəndir* (Ə.Elçibəy); *1918 – 1920-ci illərdə Azərbaycan xalqı ölüm təhlükəsini aradan qaldıraraq özünü tarixdə bir daha təsdiqlədi* (Ə.Elçibəy); *XVII – XVIII əsrlərdə Azərbaycanda kitabxanaçılıq işi əvvəlki dövrlərə nisbətən daha da genişlənir* (Ə.Elçibəy) vb.

b) məkan sınırı; örn.: *Müharibələr Azərbaycanda gedirdi və əslində Rus – Azərbaycan müharibələri idi, tarixə isə Rossiyskie – Persidskie voynı (“Rusiya – Persiya müharibələri”) adı ilə daxil edilirdi* (Ə.Elçibəy); *Onların demək olar, çoxu və həm də əsasları Urmiya gölü – Həmədan – Kərkük arasında və onların qonşuluğunda...yerləşir* (Ə.Elçibəy); *Biz inanırıq ki, gec-tez Bakı – Təbriz qatarı işə düşəcəkdir* vb.

4. Qarşılaşdırılan, yaxud hər hansı bir məsələdə qoşa çəkilən çeşidli özəl adlar arasında ayırtı qoyulur; örn.: *Bəlli olduğu kimi, əsərdə bir qədər sonra İran – Turan müharibələri başlayır* (Ə.Elçibəy); *Bununla yanaşı, Midiya ellərinin – tayfalarının Ərdəbil – Qəzvin – Zəngan – Həmədan boylarında yaşadığını, gah Mannaya daxil olub, gah da müstəqil fəaliyyət göstərdiklərini, Mannalılar zəiflədikcə Midiyalıların gücləndiyini tarix mübahisəsiz qəbul edir* (Ə.Elçibəy); *Azərbaycana qarşı düşmənçilik Rusiya – İran – Ermənistan üçlüyünün başlıca özüllərindən biridir; Azərbaycan – Ukrayna danışıqları uğurla sonuçlandı; Coul – Lens qanunu* vb.

5. Hər danışığın önündə gələrək onu başqalarından ayırır (Ona görə də, **danışiq ayırtısı** adlanır). Yazılı dialoqlardakı ayrı-ayrı danışiqqlar məhz bu danışiq ayırtısı ilə bir-birindən fərqlənər. Adətən, dialoqlarda müəllif sözlərindən sonra qoşa nöqtə qoyular, hər danışiq ayrıca sətirdə verilər və önünə danışiq ayırtısı artırılar; örn.: ... *Aslan Atakişiyev məni ...çağırır dedi:*

– *Sən bilirsən ki, səni həbs edəcəklər?*

Dedim:

– *Bilirəm.*

– *Niyə belə edirsən?*

– *Xalqa görə* (Ə.Elçibəy) vb.

6. Qarşılaşdırılan obyektləri daha qabarıq gözə çarpdırmaq üçün aralarına ayırtı qoyular (bu özəllik atalar sözlərinin yazılışında daha geniş yayılmışdır); örn.: *Bəli, Vətən müqəddəs bir fikirdir, ideyadır, imandır. Vətən haqqı – Tanrı haqqıdır!* (Ə.Elçibəy); *Qonşu haqqı – Tanrı haqqı; Yüz ölç – bir biç; Ağa durur – ağacan durur* vb.

10. Dırnaq [" ", “ ”, « »]

Dırnaq məndəki birbaşa (vasitəsiz) nitqi, özəlliklə, alıntıları göstərmək, öz gerçək anlamından fərqlənən yeni anlamlar yüklənmiş sözləri gözə çarpdırmaq vb. amaçlarla işlənən cütüzlü durğu işarəsidir.

Dünya üzrə ayrac biçimlərinin sayı çox olsa da, Azərbaycan yazısında onlardan üçü daha geniş yayılmışdır: **düz dırnaq** – " ", **vergüllü dırnaq** – “ ” və **bucaqlı dırnaq** – « ».

Azərbaycan türkcəsi ədəbi dilində dırnaq işarəsi daha çox aşağıdakı durumlarda işlədilir:

1. Verilən mətnin birbaşa nitq və ya alıntı olduğunu göstərmək üçün; örn.: Ə. Elçibəy yazır: *“Azərbaycanın güneyi Quzeydən heç bir təsir olmasa belə, öz müstəqilliyini qazanacaq və müstəqilliyini qazandıqdan sonra Azərbaycanın quzeyinə də təsir edəcəkdir”;* *Az-çox elmlə bağlı adam qədim yunan filosofu Heraklitin “Hər şey axır, hər şey dəyişir” fikrindən xəbərdardır* (Ə.Elçibəy) vb.

2. Fərqli anlam (çox zaman istehza məzmunlu) yüklənən, yaxud məcazi mənə daşıyan, yaxud da razılaşmayan, qəbul edilməyən, doğru sayılmayan vb. sözləri, fikirləri qabartmaq, gözə çarpdırmaq üçün; örn.: *Bu “xoşbəxtlər”, deyəsən, özlərinin yalanına özləri inanmışdı* (Ə.Elçibəy); *İndinin özündə də “kəndlinin torpağa ehtiyacı yoxdur” deyə torpağı sizə qaytarmaq istəmərlər* (Ə.Elçibəy); *Sizi tərk etməyən mərazinizdir: “xalq düşməni” tapmaq, tapılmasa da, şər və böhtanla “xalq düşməni”, “faşist”, “agent” və sovet dövrünün başqa damğalarını vurmaq* (Ə.Elçibəy); *...İranı yalnız “millətlər həbsxanası” deyil, həm də “qadınlar həbsxanası” adlandırmaq daha doğru olar* (Ə. Elçibəy); *Bu gün gözümüzün önündə Azərbaycanın quzeyində Heydər Əliyev hakimiyyəti türk dilini yenidən “Azərbaycan dili” adlandırmağa cəhd göstərir* (Ə. Elçibəy) vb.

3. Geniş işlədilməyən, yaxud yeni işlədilməyə başlanan, alışılmamış söz və deyimləri qabartmaq, yaxud da haqqında danışılan hər hansı bir sözü başqalarından ayırıb gözə çarpdırmaq üçün; örn.: *Çox qəribədir ki, dərin elmi araşdırmalarla avropamərkəzçilik tərəfdarlarını təkzib olunmaz sübutlar və dəlillər qarşısında qoyanları bəzən “asiyamərkəzçilik”də təqsirləndirirlər* (Ə.Elçibəy); *“Əlyazmaçı” olmaq üçün şərqşünas-filoloq, tarixçi müəyyən dövrdə ixtisaslaşma mərhələsindən keçməlidir* (Ə.Elçibəy); *Bəlli*

olduğu kimi, “bilik” sözü öz anlayış və məna tutumuna görə “elm” sözündən daha genişdir və qədimdir (Ə. Elçibəy) vb.

4. Ədəbi əsər, musiqi və rəssamlıq əsərləri, filmlər, kütləvi informasiya vasitələri, çeşidli qurumlar, orden və medallar, maşın, gəmi, uçaq, silah adları vb.b.k. özəl adları ayırmaq üçün; örn.: Şəhriyarın “Heydərbabaya salam”ı Bütöv Azərbaycan Yurduunun əbədi bir türküsüdür (Ə.Elçibəy); Məsələn, “Danışməndani-Azərbaycan” kimi fundamental bir əsərin müəllifi Təbrizli Məhəmmədli Tərbiyət öz əsərində Azərbaycanın güneyini və quzeyini ayırmadan, Dərbənddən Həmədana qədər Bütöv Azərbaycanın ziyalılarını, böyük şəxsiyyətlərini bir yerə toplamışdır (Ə.Elçibəy) vb.

Qeyd: Dırnaq içindəki söz, yaxud ad şəkilçi qəbul edərsə, bu şəkilçi dırnaq bağlandıqdan həmən sonra yazılır və dırnaqla şəkilçi arasında boşluq buraxılmır; örn.: “Şahnamə”**ni** oxuyarkən istər-istəməz öz-özünə düşünürsən: “Uşaqlar üçün padşah nağılları” (Ə.Elçibəy) vb.

Durğu işarələrinin yanaşı işlədilməsi

Bəlli durumlarda eyni bir söz və ya cümlələrdən sonra bir neçə durğu işarəsi yanaşı işlənə bilər. Yanaşı işlənmə ən azı iki durğu işarəsinin öz varlığını qorumaqla bir araya gəlmələri səbəbinə ortaya çıxır, ancaq **nöqtəli vergül** bu sıraya daxil deyil. Çünki nöqtə və vergüldən düzəlsə də, nöqtəli vergül bir durğu işarəsidir və vahid bir anlamda işlədilir. Yanaşı gələn durğu işarələrində isə hər durğu işarəsi öz varlığını qoruduğundan ayrı-ayrı anlamlar daşıyır və özümlü keyfiyyətlərini qoruyurlar.

Bir neçə durğu işarəsinin yanaşı işlənməsi şifahi nitqdəki fonetik özəlliklərin yazıda daha dəqiq ifadə olunması istəyi ilə bağlıdır. Tutaq ki, dırnaqdan sonra vergül və ayırtı işlənirsə, deməli, birbaşa nitq, yaxud alıntıdan (dırnaq) sonra bir az ara verilir (vergül) və sonra gələn sözlər öncəkilərdən ayrılıb fərqləndirilir (ayırtı). Örn.: “Düzünü de...Düzünü de...”, – deyə Alpay Aysunu yamsıladı cümləsində “Düzünü de...Düzünü de...” birbaşa nitq olub Aysuya məxsusdur və dırnaqda yazılmışdır, Aysunun bu sözlərindən sonra vergüllə gözə çarpdırılan ara verilir və sonra da ayırtı ilə Alpayın sözləri Aysunun sözlərindən ayrılır. Göründüyü kimi, yanaşı işlənən bu durğu işarələrindən hər biri öz anlamını və görəvinə ayrı-ayrılıqda qorumuşdur.

Yanaşı işlədilən durğu işarələri sırasında aşağıdakılar daha geniş yayılmışdır:

1. Nida işarəsinin təkrarlanması. Bu durumda nidanın (bəzi durumlarda isə soru işarəsinin) təkrarlanması ilə mənanın qüvvətləndirilməsi və anlamın daha qabarıq gözə çarpdırılması nəzərdə tutulur; örn.: ...dur zalıma de ki, mənə zülm yox, səadət gətirmisən!!

(Ə.Elçibəy); *Əhsən bizə! Həm tirzəniz, həm hədəfiz biz!!!* (M.Ə.Sabir); *Heyhat və heyhat və heyhat və heyhat!!! Get yat və get yat və get yat və get yat!!!* (M.Ə.Sabir); *Ancaq təfəvüt burasındadır ki, Dövlət dumasını bağladılar padşah əmri ilə, amma "Molla Nəsrəddin" jurnalını danos ilə!!!* (Üzeyir bəy Hacıbəyov) vb.

2. Nida və soru işarələrinin yanaşı işlədilməsi. Bu durumda cümlənin duyğusallığı, hiss-həyəcanlı və ya kinayəli münasibət bildirməsi cavab almaq üçün soru sorma işindən daha qabarıq olduğuna görə, öncə nida, sonra da soru işarəsi işlənir; örn.: *İki gözlərimdi pulum, kişi, bir məgər qanırsan!?* (M.Ə.Sabir); *Nədir dünyanı tutmuş elmlər, irfanlar, insanlar!?* (M.Ə.Sabir); *Nə yerdə qalmırsız bəylər, ağalar, xanlar, insanlar!?* (M.Ə.Sabir); *Mən ol vəqt, haşa, edəm ictinab!?* (M.Ə.Sabir) vb.

3. Nida və üç nöqtənin yanaşı işlədilməsi. Bu durumda cümlənin duyğusallığı, hiss-həyəcanlı və ya kinayəli münasibət bildirməsi daha qabarıq olduğuna görə, öncə nida gəlir, ancaq cümlə tam bitmədiyinə, yaxud bitirilmədiyinə görə nidadan sonra üç nöqtə də qoyulur; örn.: *Qah, qah!.. Qəribə gülməlisən xanımın xərab!..* (M.Ə.Sabir); *Düşdü bütün qəzetlər qiymətdən, ay can, ay can!.. Xalqın canı qurtardı töhmətdən, ay can, ay can!..* (M.Ə.Sabir); *Moldayı, gördün nə iqdəm etdi?! Amma, millət a!..* (M.Ə.Sabir); *Yox, yox, xəta edirsən, haşa və sümme haşa!..* (M.Ə.Sabir); *Ax!.. Ax!.. O keçən günlərimiz noldu, xudaya!* (M.Ə.Sabir) vb.

Qeyd: Nidanın da bir nöqtəsi olduğu üçün birləşmədə dörd nöqtədən biri düşür və yanaşı işlənən durğu işarələri nida ilə iki nöqtə kimi görünür. Bəzən üçdən çox nöqtə qoymağa çalışırlar ki, buna elə bir ehtiyac yoxdur.

4. Soru və nida işarələrinin yanaşı işlədilməsi. Bu durumda cümlədəki soru sorma işi duyğusallıqdan, hiss-həyəcanlı və ya kinayəli münasibət bildirmədən daha qabarıq olduğuna görə, öncə soru, sonra da nida işarəsi işlənir; örn.: *Bəs, sən hardasan, ay biçarə Vətən?! (Cəlil Məmmədquluzadə); Millət necə tarac olur - olsun, nə işim var?! Düşmənlərə möhtac olur - olsun, nə işim var?! (M.Ə.Sabir); Daş qəlbli insanları neylərdin, ilahi?! Bizdə bu soyuq qanları neylərdin, ilahi?! (M.Ə.Sabir); Axı niyə Berlin divarı aradan götürülməli, Araz boyu tikanlı məftillər isə iki Azərbaycanın ortasında əbədi göz dağı kimi qalmalı idi?! (Ə.Elçibəy)* vb.

5. Soru və üç nöqtənin yanaşı işlədilməsi. Bu durumda cümlənin soru sorma amacı daha qabarıq olduğuna görə, öncə soru işarəsi gəlir, ancaq cümlə tam bitmədiyinə, yaxud bitirilmədiyinə görə də, soru işarəsindən sonra üç nöqtə qoyulur; örn.: *Mən demədimmi, var buna dumduru iştibahımız?..* (M.Ə.Sabir); *Mən də dedimmi, çox yemə, tez pozular*

məzacımız?.. (M.Ə.Sabir); *Axı o övrətdən Hacı Ramazan əl çəkməyibdir?..* (Cəlil Məmmədquluzadə) vb.

Qeyd: Soru işarəsinin bir nöqtəsi olduğu üçün birləşmədə nöqtələrdən biri düşür və yanaşı işlənən durğu işarələri soru ilə iki nöqtə kimi görünür.

6. Dırnaq və başqa durğu işarələrinin yanaşı işlədilməsi. Cütüzlü dırnaq işarəsinin yanaşı işləndiyi başqa durğu işarələri ilə münasibətində ən önəmli məsələ o biri işarələrin dırnağın içərisindəmi, yoxsa dırnaqdan qıraqdami yazılmasıdır. Bu baxımdan, dırnaq və başqa durğu işarələrinin yanaşı işlədilməsində iki durum fərqləndirilə bilər (bu iki durumun qarışıq halını ayrıca fərqləndirmirik):

a) Çeşidli durğu işarələri dırnağa alınan söz və ya cümləyə yox, dırnaqlı söz və ya cümləni də içərən ümum cümləyə aiddirsə, o durğu işarələri dırnaqdan qıraqda yazılır; örn.: *Demə: "Tiği-rəşadət xiyrəsazi-çəşmi-imkandır"!* (M.Ə.Sabir); *Hanı, dersən: "Girizandır vətəndən leyli-istibdad"?* (M.Ə.Sabir); *Əvət, "səhrayı-İran doğrudan bir odlu meydandır", Fəqət ol odlu meydanda duran bir şiri-ğərrandır...* (M.Ə.Sabir); *Tatar qəzetlərinin biri İran barəsində söhbət açıb bir yerdə belə yazır: "Persiyada camaat şaxdan nedavolnudur", yəni istəyir desin ki, "İranda camaat şahdan narazıdır"* (Cəlil Məmmədquluzadə) vb.

b) Çeşidli durğu işarələri dırnağa alınan söz və ya cümlələrə aiddirsə, dırnağın içərisində, daha doğrusu, bağlanan dırnaqdan öncə yazılır; örn.: *Kəfim istəyir saxlayıram, kəfim istəmir boşayıram və heç bir kəsin haqqı yoxdur mənə desin: "Niyə arvadını boşamırsan?", yəni "niyə arvadını boşayırsan?"* (Cəlil Məmmədquluzadə); *Bir neçə vaxtdan bəri idarəmizə gələn kağızların çoxunda bizdən soruşurlar ki, "müsəlmanların axırı nə olacaq?"* (Cəlil Məmmədquluzadə); *"İqbal zəbun oldu, mənimki belə düşdü!"* (M.Ə.Sabir); *Bu söhbət və mübahisələr o qədər "böyümüşdü" ki, Moskva və Leninqradda (Peterburqda) tez-tez bizdən soruşurdular: "Deyirlər ki, sizdə də millətçilik və antisovetizm baş qaldırıb?"* (Ə.Elçibəy) vb.

7. Ayrac və başqa durğu işarələrinin yanaşı işlədilməsi. Cütüzlü ayrac işarəsi də o biri durğu işarələri ilə yanaşı işləndikdə:

a) həmin durğu işarələri ayracdakı söz və ya cümləni də içərən ümum cümləyə aiddirsə, ayracdən qıraqda yazılır və bu zaman qoşa nöqtə, vergül, nöqtəli vergül, ayırtı kimi durğu işarələri yalnız bağlanan ayracdən sonra qoyulur; örn.: *Əliallahiliyi (IV xəlifə, imam həzrət Əlini Allah sayanlar), İsmailiyi farslar yaratdılar* (Ə.Elçibəy); *İndi qulaq asın, keçmiş qul həmkarım (Siz bunu qəbul etməsəniz də, ancaq belə olmuşdur, buna "oldu, bitdi" deyirlər), qayıdaq sizin məqalənizin sonundan gətirdiyim iqtibasın üstünə* (Ə.Elçibəy); Ə.Elçibəy

yazırdı:...1975-ci ilin yanvar ayının 13 – 14-də mən Tiflisə – arxadaşım Vasim Məmmədaliyevin doktorluq dissertasiyasının müdafiəsinə getmişdim (DTK-nın dörd agentinin mənə necə izləməsi başqa məsələdir).

b) həmin durğu işarələri ümum cümləyə yox, yalnız ayracdakı söz və ya cümləyə aiddirsə, ayrac içərisində, daha doğrusu, bağlanan ayracdən öncə yazılır; örn.: *Sözüm buradadır ki, bu axır vaxtlarda bizim yetişmiş qızlarımıza ər tapılmır və bir neçə il gözləyirlər, – axırda da hər kəs rast gəlir, – gedirlər, amma çoxu da qalır evdə və özüənə layiq oğlan tapa bilmir ki getsin (Dövlətli qoca kişilərin kefidir ha!)* (Cəlil Məmmədquluzadə); **Rüstəm bəy.** *Ay uşaq səs eləməyin, mən lüğət yazıram. (Rüstəm bəy qayıdıb oturur və yenə yazıb oxumağa cumur; yenə bir dəqiqə keçir, çöl qapını taqqıldadırlar)* (Cəlil Məmmədquluzadə) vb.

8. Ayırtı və başqa işarələrinin yanaşı işlədilməsi. Cümlədən asılı olaraq bəzən ayırtı vergül, nida, soru kimi durğu işarələri ilə yanaşı işlənə bilər. Bu durumlarda ayırtı işarəsi yanaşı işləndiyi o biri durğu işarələrindən sonra gəlir; örn.: *Kimdir arif? – deyə sordum, dedilər, əsrə görə...* (M.Ə.Sabir); *Qonşumuz Kərbəlayi Heydərin iki oğlu var idi: biri doğma oğlu Qasım, – səkkiz yaşında, biri də ögey oğlu Nəcəfqulu, – on yaşında* (Cəlil Məmmədquluzadə); *Bir neçə il də gözləyir, gözləyir və lap axırda ya bu da gəlir bir rus qızı, ya yəhudi qızı tapır, ya da “Cəhənnəm, gora!” – deyib, gedir bir müsəlman qızı alır* (Cəlil Məmmədquluzadə) vb.

Son söz

Miladın I minilliyinin sonlarından günümüzədək var olan Azərbaycan türkcəsi ədəbi dili bu gün özünün yeni bir yüksəliş dönməni yaşayır. İstənilən ədəbi dil düz xətt üzrə yox, qulluq etdiyi toplumun siyasi-iqtisadi-hərbi-kültürəl... durumundan asılı olaraq, qalxıb-enən dalğalı xətt üzrə gəlişər. Artıq günümüzdə Azərbaycan türklüyü daha rus şovinizminin, yaxud fars şovinizminin boyunduruğu altında yaşamaq istəmir, öz ərazi bütönlüyünə yetməyi, öz birləşmiş ölkəsində azad, bağımsız və demokratik bir düzən içərisində və vahid bir milli bayraq altında yaşamağı üstün tutur, bu yolda günü-gündən genişlənən qutsal bir mübarizə aparır. İstər rus şovinizmi, istər fars şovinizmi, istərsə də onlara uşaqlıq edənlər Azərbaycan türklüyünün bu yeni sosial-siyasi yüksəlişini ortadan qaldırmaq gücündə deyil. Çünki Azərbaycan türklüyü daha dünənki zəif, qocalmış, yorulmuş, öz kimliyini bilməyən və öz milli varlığına yiyə durmayan bir toplum deyil, tərsinə, öz millətləşmə sürəcinin yeni bir yüksəliş dalğasını yaşayan, addım-addım özünü tanımağa və yabançı boyunduruğundan qurtulub bütövləşməyə yeltənən 45 – 50 milyonluq böyük bir toplumdur. Bu toplumun yeni sosial-siyasi yüksəlişinin göstəricilərindən biri də Azərbaycan türkcəsi ədəbi dilidir.

Bu gün quzeyli-güneyli Bütöv Azərbaycan üzrə Azərbaycan türkcəsi ədəbi dilində bir yandan dilin quruluş göstəriciləri üzrə arıdılıb təmizlənmə, cilalanıb dəqiqləşmə, zənginləşib güclənmə sürəci; o biri yandan isə ədəbi dilin xidmət alanının genişlənməsi, tamlaşması, bütün sahələr üzrə işlərlilik qazanması sürəci özünü göstərməkdədir. Quşqusuz, Azərbaycan türkcəsi ədəbi dilinin yaşadığı bu yeni yüksəliş dönməni uğurla başa yetirmək üçün Azərbaycan türklüyü vahid, bütöv bir millət olaraq öz dilinə yiyə durmağı, özəlliklə ədəbi dildə bütövləşmə və standartlaşma sorununa ayrıca göz yetirməyi, bu sorunun çözümündə yüksək bilincilik (şüurluluq) ortaya qoymağı bacaracaqdır.

Azərbaycan türkcəsi ədəbi dilində bütövləşib standartlaşma ilə bağlı bir sıra məsələlər var ki, onların içərisində imla qaydaları və durğu işarələri özümlü önəm daşıyır. Biz insanlarımızın diqqətini bu önəmli məsələyə yönəltməyə çalışdıq və ürəkdən inanırıq ki, Azərbaycan türkcəsi ədəbi dilində bütövləşib standartlaşma sorunu Azərbaycan aydınlarının günlük qayğısına çevriləcək və çox çəkmədən ən yüksək düzeydə çözülb həll olunacaqdır.

Çıxarış və qeydlər

Ön söz

¹ Ədəbi dildə işlədilməsini istədiyimiz türk kökənli milli sözlərimizi verəcək və aydınlıq üçün **ayrac** (mötərizə, parantez) içərisində alınma qarşılıqlarını da göstərəcəyik.

Giriş

² Azərbaycan türkcəsini danaraq kor-koranə Türkiyə türkcəsini yamsılamaq davranışı ilə Azərbaycan türkcəsini gəlişdirmək üçün Türkiyə türkcəsindən də söz almaq hərəkəti ayrı-ayrı məsələlərdir və qarışdırılmamalıdır. Örnək üçün “baxaq” yerinə “bakalım” demənin heç bir olumlu yönü yoxdur, ancaq “təyyarə” əvəzinə “uçaq” işlətmə dilimizin milli sözlər hesabına gəlişməsi baxımından çox önəmlidir. Başqa sözlə, burada olumsuz yamsılama ilə olumlu etgilənmə anlayışları bir-birindən fərqləndirilməlidir.

³ **Qıpçınmaq** “bir nəsnəni ələ keçirmək üçün ciddi cəhd göstərmək, canfəşanlıqla buna çalışmaq” anlamında Azərbaycanın güneyində (Sarab vb. bölgələrdə) işlədilən əski sözlərimizdən biridir. Bizcə, **qıpçınmaq** feli “nəsə qazanmaq üçün canfəşanlıq etmək” anlamında ədəbi dilimizə gətirilməlidir.

⁴ Unutmayaq ki, XX yüzilin başlarında Azərbaycanın quzeyində də bu cür danışqla eyniləşdirilmə xətti olmuş (“Molla Nəsrəddin” dərgisini xatırlayaq) və bu xətt ədəbi dilimizin xalq danışq dilinə yaxınlaşdırılması yönündə çox önəmli rol oynamışdır. Görünür, standart ədəbi dil normalarının xalq danışq dilinə yaxın bir özlül üzrə biçimlənməsi üçün ilk addımlardan biri ədəbi dillə xalq danışq dilinin eyniləşdirilməsidir. Ancaq bu eyniləşdirilmə uzun sürməməli və öz yerini standart normalara verməlidir.

Birinci bölüm

⁵ Azərbaycanın güneyindəki ləhcələrimizdən aldığımız **coğa** (dəstə) və **yığva** (qrup, dəstə, kruq) sözlərinin ədəbi dilimizdə də işlədilməsini gərəkli bilirik.

⁶ Xatırladaq ki, arqo termini fransızca “argot” sözündən alınmışdır. Fransızca **argot** sözü XVIII yüzildə öncə “oğru coğası”, sonra isə “oğru danışığı” anlamında işlənmişdir və indi **arqo** dedikdə təkcə oğru coğasının yox, hər cür özəl coğaların və qapalı yığvaların danışığı anlaşılır.

⁷ Jarqon termini fransızcanın **jargon** “ləhcə, jarqon” sözündən törəmişdir və araşdırıcılara görə, fransızlar da bu sözü əski qall - Roma tayfa dillərinin **gargone** “cəfəngiyyat, boşboğazlıq” sözündən alaraq ona yeni anlam vermişlər. İngiliscənin **slang** “slenq” sözü də anlayış kimi, əsasən, jarqonla eyni anlam daşıyır.

⁸ Azərbaycanın güneyində işlənən **adlım** “məşhur” sözünün ədəbi dilimizə gətirilməsi çox yaxşı olar.

⁹ Koyne termini yunancanın **koinos** “ümumi, gənəl” sözündən götürülmüşdür. Qaynaqlara görə, yunan ləhcələrindən biri olan Attika ləhcəsi İ.ö. IV yüzillikdə – Makedoniyalı İsgəndərin yürüşləri dönməində bütün Yunanıstan üçün **ümumi dilə** (yunanca: **koinē diálektos**) çevrilir. Çağdaş dilçiliyin koyne termini də buradan alınmışdır.

¹⁰ Kərkük mərkəzli Türkməneli (İraq) bu **türkman** adımızı indiyədək yaşatmaqdadır. Eyni zamanda, çağdaş Azərbaycandakı **tərəkəmə** adı da türkman adının ərəbcə cəmlilik variantı olan **tərəkimə** sözü ilə bağlanılmaqdadır.

¹¹ Osmanlı imperiyasından sonra Türkiyə Cümhuriyyəti qurulduğu kimi, Qacar dövlətindən sonra da Azərbaycan Cümhuriyyəti qurulsaydı, quşqusuz, tarixə baxış ayrı cür olardı və heç kim Azərbaycan türk dövlətlərini fars İran (=Persiya) dövlətləri kimi qələmə verməyə yeltənməzdi.

¹² M. Kaşğarlı oğuzların **“boy”** sözündən danışarkən yazırdı: “Bir-birini tanımayan iki adam qarşılaşdıqları zaman öncə salamlaşar, sonra **“boy kim?”** deyər soruşarlar ki, **“hansı boydansa?”** deməkdir... Beləliklə, biri o birinin boyunu tanımış olur və bundan sonra danışmağa başlar, yaxud durmayıb ayrılırlar” (Divanü lüğat-it türk. Çevirən: Besim Atalay. Ankara. 1941. III cild, səh.141).

¹³ Vurğulayaq ki, dilimizdə işlənən alınma sözlərə yönəlik araşdırmalar az deyil və bu araşdırmaların çoxunda dilimizdəki alınma sözlər, onların özəllikləri doğru-düzgün ortaya qoyulmaqdadır. Ancaq bir sıra durumlarda sözün alınma olub-olmamasını bəirləyəcək özlü qaydalara önəm verilmədiyi üçün yanlışlıqlar ortaya çıxır və türk kökənli sözlərin alınma olması irəli sürülür. Örnəyin, bəziləri **kilit** sözünü yunan dilinə, **çadır**, **çəkic**, **umud**... sözlərini fars dilinə bağlamağa yeltənirlər. Ancaq belə bir dəyişməz qayda unudulmamalıdır ki, **türk dillərində alınma sadə fel yoxdur və kökü sadə felə bağlı olan adların heç biri türk dilləri üçün alınma ola bilməz**. Örnək verdiyimiz **kilit**, **ümid**, **çadır**, **çəkic** ...sözlərinin də kökündə sadə fel durduğu üçün onların alınma ola bilməsi imkansızdır.

¹⁴ Çox ilginçdir ki, gürcü və erməni dilləri başda olmaqla bütün Qafqaz xalqlarına türkcəmiz çox güclü etgi göstərmiş, ancaq özü bu dillərdən çox da təsirlənməmişdir (Azərbaycan türkcəsində gürcü, erməni və başqa Qafqaz xalqlarına məxsus sözlər barmaqla sayılar, ancaq bu dillərdən hər birində minlərlə türk sözləri işlənir). Bunun nədəni aydındır: son min ildən çox sürə boyu Qafqaz xalqları içərisində biz türklər daha aparıcı, daha güclü olduğumuzdan bölgənin əsas siyasi güc mərkəzi sayılmışıq və türkcəmiz də ümumiyyətlə dili olduğundan Qafqaz xalqlarının dillərini dərinədən etgiləmişdir...

¹⁵ Bəzən **yalavac**, **yek** vb. bu cür bir sıra sözlərin sanskrit, çin, fars vb.dillərdən alındığı iddia edilir. Mövzumuzdan çox qırağa çıxmamaq üçün bu sözlərə ayrıca toxunmur, ancaq onları türk sözləri sayırıq.

¹⁶ “Dədə Qorqud Kitabı” nda Qalın Oğuz eli iki oymaq (İç Oğuz və Dış Oğuz) və 24 boydan oluşurdu ki, onlardan ən azı 20 – 21 boyun adı Azərbaycan coğrafiyasında indiyədək qorunmaqdadır.

¹⁷ Artıraq ki, İ.s. II minilliyin ortalarına doğru Azərbaycanda qarluq kökənli cığatay boy və oymaqlarının etgisi gücləndi, özəlliklə Əlişir Nəvayi dühası nədənə Azərbaycan türkcəsinə qarluq türkcəsinin (cığataycanın) təsiri artdı, ancaq bu etgi keçici oldu və ədəbi dilimizin özlünə yönəlik elə bir köklü, yaygın, qalıcı dəyişim yaratmadı.

¹⁸ Bəzən əski qaynaqlarda udilərin Araz vadisində göstərilməsini anaxronizm sayırlar. Ancaq Vedi adı tam ortaya qoyur ki, burada heç bir anaxronizm yoxdur, sadəcə, bu udilər “Azərbaycan tarixçiləri”nin dediyi Qafqazdilli udilər deyil, türkdilli boylardan biridir (udulular da ola bilər).

¹⁹ Türk boy və oymaq dillərinə aid sözlərin çoxunu Mahmud Kəşğarlının “Divanü luğat-it-türk” əsərindən aldıq və bir azını da çağdaş türkoloji araşdırmalardan seçdik.

İkinci bölüm

²⁰ **Transkripsiya** – latınca **trans** ”köçürmə” və **criptio** ”yazı” sözlərindən olub ”üzünü köçürmə” anlamı verir. Terminoloji baxımdan isə **fonetik transkripsiya** səsin doğru göstərilməsi üçün hərfin bəzənli fərqləndirici (diakritik) işarələrlə birgə işlənməsini bildirir.

²¹ Bir sıra qaynaqlarda qısa deyilən ünlülər fonem variantları sırasında göstərilir. Ancaq biz prof. Ə.Dəmirçizadənin yanaşmasını daha doğru sayır və qısa ünlüləri fonem variantları sırasında veririk.

Üçüncü bölüm

²² Sözü yunanca əsli **ορθος** ”orthos// orfos” kimi yazılır və buradakı **θ** - teta (çağdaş yunancada: thita//fita) hərfi **t**, **s** və **f** səsləri arasında deyilir. **θ** - teta hərfinin ingiliscə qarşılığı **th** hərfi ilə, rusca qarşılığı isə həm **т** (=t), həm də **ф** (=f) hərfi ilə verildiyi üçün söz hər iki biçimdə (orthos//orfos) yazıla bilər. Orfoqrafiya sözünün bəzi Avropa dillərində işlənen ortoqrafiya variantı da buradandır.

²³ Təbii ki, imla sözünün **yoxlama yazı türü** anlamı elə **düzgün yazı qaydaları** anlamından doğmuşdur və dilçilikdə sözün anlamca bu cür gəlişməsinə **anlam genişlənməsi** (semantik genişlənmə) deyilir.

²⁴ Dilimizin sisteminə görə, sözün hansı halda işlənəcəyini fel (bütövlükdə, xəbər) bəzirləyir və “təşəkkür edirik” xəbəri təşəkkür bildirmə işinin başlanğıc/çıxışlıq nöqtəsini (kimdən?) yox, yönünü (kimə?) ortaya qoyduğu üçün “siz” əvəzliyi Çıxışlıq halda yox, Yönlük halda işlədilməlidir. “Sizdən təşəkkür edirik” dedikdə isə, dilimizin qaydalarına görə, sizdən kiməsə (yəni sizə yox, sizin əvəzinizdən başqasına) təşəkkür etmiş olur.

²⁵ Bu düşüncəyə qarşı çıxıla və deyilə bilər ki, elə yazırıqsa, örnəyin, **Boş (Bosch)** şirkət adı ilə dilimizin **boş** sözü qarışıq salınar. Təbii ki, bu cür bir neçə örnək tapıla bilər, ancaq onlar ümumi qaydanı pozmamalı və məsələnin təməl qoyuluşunu dəyişdirməməlidir. Nə əlifbamızda, nə də yazımızda heç bir hərflə birləşməsi, o sıradan **ş** səsi bildirən **sch** hərflə birləşməsi yoxdur və dilimizə hərflə birləşməsi gətirmə də özünü doğrulda bilməz. Unutmayaq ki, təkcə böyük – kiçik yazılışına görə yox, mətndəki xüsusiyyətlərinə görə də **Boş** şirkət adı və **boş** sifəti asanlıqla fərqlənir (gərəkərsə, ayrıca içərisində adın özgün biçimi də yazıla bilər). Eyni zamanda, yazılışdan asılı olmayaraq, deyilişdə şirkətin adı məhz **Boş** kimi deyilir və deyildiyi kimi də yazılması bizim dilimiz üçün tam normaldır.

²⁶ İstənilən durumda hansı sözün necə yazılacağını dəqiq bilmək üçün imla sözlüyünə baxılmalıdır.

²⁷ Artıraq ki, həm slavyan dillərinin **ш** (**tse**) səsi, həm də az sonra toxunacağımız almanca **z** (**tset**) səsi qovuşuq (affrikat) səslər olub **t** və **s** səslərinin birləşməsindən yaranmışdır. Azərbaycan türkcəsi ədəbi

dilində bu cür qovuşuq iki səs – **ç** (**t** və **ş** səslərinin qovuşması) və **c** (**d** və **j** səslərinin qovuşması) olsa da, ayrıca bir **ç'** = **ts** (**t** və **s** səslərinin qovuşması) səsi yoxdur. Ləhcələrdə, özəlliklə Naxçıvan yörələrində isə bu qovuşuq səs var və ədəbi dildə iki ayrı-ayrı səs olub yanaşı işlənən **ts** səsləri Naxçıvan yörəsində ayrıca bir qovuşuq **ç'** (**t** və **s** səslərinin qovuşması) ünsüzü olaraq özünü göstərməkdədir. Əski bulqar türkcəsi ilə bağlı çağdaş türk dillərində bu qovuşuq **ç'** (= **ts**) səsinin olması imkan verir ki, Naxçıvanda işlənən qovuşuq **ç'** (= **ts**) ünsüzünü də əski bulqar türkcəsindən qalma bir iz kimi dəyərləndirək.

²⁸ Defis (latınca **divisio** “ayırma”) işarəsi yazıda işlədilən ən qısa bir üfiqi cızıqdır (-) və onu Azərbaycan türkcəsində **cızqı** adlandırmaq daha yerində olar. Azərbaycanın güney ləhcələrindən alıb “defis” anlamında işlətdiyimiz **cızqı** sözü əslində dilimizdəki **cizgi** sözünün bir variantıdır. Hesab edirik ki, eyni bir sözün çeşidli fonetik variantlarını fərqli anlamlarda işlətmək dilimizdə ümumişlək **cizgi** “xətt” sözü ilə terminoloji anlam yüklənən **cızqı** “defis” sözlərini bir-birlərindən ayırmağa imkan verir və bu üsul dilimizin söz yaradıcılığı üsullarından biri kimi maraq doğurmaqdadır. Tutuşduraq: **dağ** “yerin hündür hissəsi” və **tağ** “dağa oxşar yarımdayrə formalı qapı, pəncərə vb. bildirən tikinti termini” (əslində **dağ** və **tağ** eyni bir sözün fərqli fonetik variantlarından başqa bir nəsnə deyil).

²⁹ Cızqıdan (-) bir az uzun olan **tire** (–) fransızca **tirer** “dartmaq, çəkmək” sözündəndir və onu dilimizdə **ayırtı** adlandırma bilərik. Öz görevinə görə, cızqı (-) iki sözü bir-birinə yaxınlaşdırıb onların bir mürəkkəb söz kimi dərk olunmasını biçimləndirir və bu mürəkkəb sözün yarımbitişik-yarımayrı yazılış tərzini ortaya qoyur; ayırtı (–) isə tərəfləri bir-birindən ayırır və onların ayrı-ayrılıqda anlaşılmasını irəli sürür. Ayırma görevi daşması bizə imkan verir ki, tireni dilimizdə **ayırtı** adlandırmaq.

Dördüncü bölüm

³⁰ Bildiyimiz qədər ilə, **cizgisəl işarələr** yönündə ilk addımlardan biri 2006-cı ildə rus dilçiliyində atılmış və **qeyri-hərfi imla işarələri** (rusca: **небуквенные орфографические знаки**) adı altında defis, apostrof, vurğu və əyri cızıq (/) haqqında ayrıca danışılmışdır. Ancaq əyri cızıq alternativlik bildirən söz işarəsi olduğu üçün buradan çıxarılmalı və bütövlükdə, işarə qrupu daha dərinədən araşdırılmalıdır. Hələlik bu məsələni ayrıca araşdırma amacımız olmadığı üçün cizgisəl işarələr üzərində çox dayanmır və buraya nələrin daxil olmasına geniş toxunmuruq.

³¹ Rusca: **пробел**; ingiliscə: **Space**; fransızca: **espace**; isveçcə: **mellanslag** vb. kimi verilən bu anlayışın Azərbaycan türkcəsində **boşluq** adlanmasını qəbul edirik.

³² Ədəbi dilimizdə **abzas**, rusca: **абзац** < almanca: **Absatz**; isveçcə: **indrag**; ingiliscə: **indentation** vb. kimi verilən bu anlayışın Azərbaycan türkcəsində **önara** adlanmasını qəbul edirik.

³³ Bəzən bu anlayış **iki nöqtə** termini ilə verilir. Ancaq üç nöqtə (...) işarəsinə uyğun olaraq, iki nöqtə də yan-yanə işlənən (..) işarəsini çağırışdırır və nöqtələrin yan-yanə yox, üst-üstə (:) verilməsini bəlirtmək üçün, bizcə, işarənin **qoşa nöqtə** adlandırılması daha doğrudur.

³⁴ Yan-yana qoyulan üç nöqtə bəzən çox nöqtə də adlanır, ancaq bu çoxluqda üç nöqtənin (...) göstərilməsi daha geniş yayıldığı üçün terminin **üç nöqtə** kimi verilməsi daha məntiqlidir.

³⁵ Əski türkcədə **tutruq** “vəsiyyət”, **oxsinmaq** “peşman olmaq” deməkdir.

³⁶ 1144 – 1234-cü illərdə yaşamış adlım Azərbaycan filosofu Ömər Sühreverdi nəzərdə tutulur.

³⁷ Fransızca **tirer** “dartmaq, çəkmək” sözündən alınmış **tire** termini Türkiyə türkcəsində ya olduğu kimi qorunur, ya da **uzun çizgi** adı ilə verilir. Biz bu terminin Azərbaycan türkcəsində **ayırtı** adlanmasını qəbul edirik.

Ədəbiyyat

1. Ağasıoğlu Firudin. Azər xalqı(Seçmə yazlar).II nəşri. “Çıraq” nəşriyyatı, Bakı, 2005.
2. Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti (artırılmış və təkmilləşdirilmiş üçüncü nəşri). “Elm” nəşriyyatı, Bakı,1975.
3. Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti. “Lider” nəşriyyatı, Bakı, 2004.
4. Azərbaycan dilinin orfoqrafiya qaydaları. B, 1958
5. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. “Elm” nəşriyyatı, Bakı,1991.
6. Azərbaycan ədəbi dili tarixi (sovet dövrü). “Elm” nəşriyyatı, Bakı,1982.
7. Budaqova Z. Azərbaycan dilində durğu işarələri. “Elm” nəşriyyatı, Bakı,1977.
8. Cahangirov M.Azərbaycan milli ədəbi dilinin təşəkkülü. “Elm” nəşriyyatı, Bakı,1978
9. Cərullaqızı Nigar. Fəlsəfi-bədii fikir tarixində şəxsiyyət konsepsiyası. .”Günəş” nəşriyyatı, Bakı, 2000.
10. Dəmirçizadə Ə.M. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının dili. API nəşri, Bakı, 1959.
11. Dəmirçizadə Ə.M. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I hissə. “Maarif” nəşriyyatı, Bakı, 1979.

12. Dəmirçizadə Ə.M. Müasir Azərbaycan dili. I hissə (Fonetika, orfoepiya, orfoqrafiya). "Maarif" nəşriyyatı, Bakı, 1984.
13. Ergin Muharrem. Türkçenin Tarihi Gelişimi. Bax: <http://www.bilgicenneti.com/d-8643-Turkceinin+Tarihi+Gelisimi.html>
14. Əfzələddin Əsgər, Məmmədəli Qıpçaq. Türk savaş sənəti. "Yazıcı" Ədəbi Nəşrlər Evi, Bakı, 1996.
15. Əfsələddin Əsgər. Türkmanlar (Tarixi-etnoqrafik oçerk). <http://kitab.az/cgi-bin/catlib/item.cgi?lang=az&item=20031203075903759>
16. Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı, BDU nəşri, 1999,
17. Gabain Annemarie von. Eski Türk Yazı Kültürü ve Matbaası. Çeviren: Arzu Ekinci. Bax: http://turkoloji.cu.edu.tr/ESKI%20TURK%20DILI/gabain_01.pdf
18. Gabain Annemarie von. Eski Türkçenin Yazı Dili. Çeviren: Sabit S. Paylı. Bax: http://turkoloji.cu.edu.tr/ESKI%20TURK%20DILI/gabain_02.pdf
19. Hacıyev M.Ə. Durğu işarələri. APII, Bakı, 1961.
20. Hacıyev T.İ. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. I hissə. Bakı, 1976.
21. Hacıyev T.İ. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. II hissə. "Maarif" nəşriyyatı, Bakı, 1987.
22. Hacıyev T.İ., Vəliyev K.N. Azərbaycan dili tarixi. Oçerklər və materiallar. "Maarif" nəşriyyatı, Bakı, 1983.
23. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. III hissə. "Maarif" nəşriyyatı, Bakı, 1983.
24. Xudiyev Nizami. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Ankara, 1997.
25. Kafesoğlu İbrahim. Türk Milli Kültürü. 7 Baskı. Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1991.
26. Kalankatuklu Moisey. Albaniya tarixi. (Müqəddimə, qeyd, tərcümə və şərhlər akad. Z.Bünyadovundur) «Elm» nəşriyyatı, Bakı, 1993.
27. Kazımov Q.S. Azərbaycan dilinin tarixi. Ən qədim dövrlərdən XIII əsrə qədər. Bax: <http://www.uludil.gen.az/mundericat.html>
28. Kazımov Q. "Orfoqrafiya qaydaları"nın yeni layihəsi haqqında. Bax: http://dil-tarix-poeziya.iatp.az/2_014.php
29. Kaşğari Mahmud. "Divanü Luğat-it-Türk" Tercümesi. Çevirən: Besim Atalay. I – III c. Ankara. 1939 – 1941.
30. Qeybullayev Qiyasəddin. Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1994.
31. Qoñurat Kemal. Qırımtatar Edebiy Tiliniñ İmlâ Qaideleri Toplamı. Bax: <http://www.vatankirim.net/default.asp>

32. Qurbanov A. Dil və norma. АПУ, Bakı, 1992.
33. Məmmədova F. Azərbaycanın (Albaniyanın) siyasi tarixi və tarixi coğrafiyası. - Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1993.
34. Mirzəzadə H.İ.. Azərbaycan dilinin tarixi morfolojiyası. Maarif, Bakı, 1962
35. Rəhimoğlu Arif. Elçibəyçi düşüncə sistemi və onun "Bütövləşmə, Millətləşmə, Dövlətləşmə!" devizi (Yenidən işlənmiş və genişləndirilmiş variant). Bakı, 2007.
36. Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. "Maarif" nəşriyyatı, Bakı, 1967
37. Thomsen Vilh. Orhon ve Yenisey Yazıtlarının Çözümü. İlk Bildiri. Çözülmüş Orhon Yazıtları. Çeviren: Vedat Köken. Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1993.
38. Türk Dil Kurumu. Yazım Kılavuzu. Yazım Kuralları. Bax: <http://tdk.org.tr>
39. Türk Dili Yazı Quralları Birinci və İkinci Türk Dili Ortoqrafi Seminarının Aldığı Qərarları Son İncələmə: 5 Oktyabr, 2001. Bax: www.ocaq.net/meqale/mql0052.
40. Бондалетов В.Д. Социальная лингвистика. Москва, 1987.
41. Боровков А.К. Лексика среднеазиатского турского XII-XIII вв. Москва, 1963.
42. Виноградов В.В. Литературный язык. Bax: <http://www.philology.ru/linguistics1/vinogradov-78.htm>
43. «Вопросы развития литературных языков народов СССР». Алма-Ата, 1964.
44. Гарипов Т. М. Кыпчакские языки Урало-Поволжья. Москва, 1979.
45. Горбачевич К.С. Изменение норм литературного языка. Ленинград, 1971.
46. Грачев М.А. Русское арг. Монография. Н. Новгород, 1997
47. Грунин Т.И. Документы на половецком языке XVI в. Москва, 1967.
48. Древнетюркский словарь. Ленинград, 1969.
49. Жирмунский В.М. Национальные языки и социальные диалекты. Ленинград, 1936.
50. Мечковская Н.Б. Социальная лингвистика. Москва, 1994.
51. Мильчин А. Э. , Чельцова Л. К. Справочник издателя и автора. Редакционно-издательское оформление издания. ОЛМА-Пресс, Moskva, 2003.
52. Наджип Э.Н. Исследования по истории тюркских языков XI-XIV веков. Наука. Moskva. 1989 г.
53. Наджип Э.Н. Кыпчакско-огузский литературный язык мамлюкского Египта XIV в. Москва, 1965.
54. Пириев А. Словарь жаргона преступников. Баку, 1987
55. Розенталь Д.Э., Теленкова М.А. Словарь-справочник лингвистических терминов. Москва, 1985.

56. Розенталь Д.Э., Джанджакова Е.В., Кабанова Н.П. Справочник по правописанию, произношению, литературному редактированию. ЧеРо, Москва, 1999. Вах: <http://evartist.narod.ru/text1/20.htm>
57. Щерба Л. В. Основные принципы орфографии и их социальное значение. Вах: <http://www.philology.ru/linguistics2/shcherba-57a.htm>
58. Skrivregler för svenska och engelska från TNC (TNC 100). Terminologicentrum TNC, Solna, 2001.
59. Svenska skrivregler. Utgivna av Svenska språknämnden. Redaktör: Eva Raam-Inghult. Svenska språknämnden och Almqvist & Wiksell Förlag AB. Uppsala, 1992.
60. Svenska skrivregler. Utgivna av Svenska språknämnden. Redaktion: Sara Santesson. Liber AB. Falköping, 2000.
61. Myndigheternas skrivregler. Regeringskansliet. Statsrådsberedningen. Ds 2001:32. Stockholm, 2001.
62. TNCs Skrivregler (TNC 83). Tekniska nomenklaturcentralen, Stockholm, 1986.